

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра державно-правових дисциплін

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Частина 1. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Хрестоматія

У 4 частинах

Для викладачів, аспірантів і студентів
спеціальності “Правознавство”

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2010

УДК 342(082.24)
І-90

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 4 від 16.12.2008.

Укладач

кандидат юридичних наук, доцент
В.В. Сухонос

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Ю.Г. Осадчий;
доктор юридичних наук, доцент
Д.М. Лук'янець

Відповідальний за випуск

кандидат історичних наук, доцент
А.О. Ткаченко

І-90 **Історія** вчень про державу і право. Частина 1. Політико-правова думка Стародавнього світу і Середньовіччя [Текст] : хрестоматія : у 4 ч. / [уклад. В. В. Сухонос] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. – 149 с.

Хрестоматія укладена відповідно до навчальної програми з курсу “Історія вчень про державу і право”. У книзі в хронологічному порядку наведені повнотекстові документи, розділи та уривки з праць цілого ряду видатних представників політико-правової думки з короткими даними про кожного з них. Усі тексти публікуються українською мовою.

Призначена для викладачів, аспірантів і студентів спеціальності “Правознавство”.

УДК 342(082.24)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
АРТХАШАСТРА, ЧИ НАУКА ПОЛІТИКИ	7
Артхашастра	7
ПЛАТОН	36
Закони	37
АРИСТОТЕЛЬ	41
Політика	41
МАРК ТУЛІЙ ЦИЦЕРОН	49
Про державу	49
ФОМА АКВІНСЬКИЙ	69
Про правління державців	70
ТИМУР	81
Укладення Тимура	81
ІЛАРІОН	128
Слово про закон і благодать	129
ВОЛОДИМИР ІІ ВСЕВОЛОДОВИЧ МОНОМАХ	138
Повчання	139

ВСТУП

Розвиток сучасної України, основні реалії сьогодення потребують високоосвічених фахівців з достатнім фундаментом знань зі сфери політології, соціології, історії, економіки та ін. Значне місце в цьому переліку займають знання з юридичної науки – юриспруденції.

Розбудова демократичної, соціальної та, головне, правової держави все далі стає неможливим без високоосвічених юристів. І хоча рівень знань українських правників чимдалі стає все вищим, проте залишаються все ще прогалини в юридичній освіті більшості з них. Одна з них пов'язана з курсом “Історії вчень про державу і право”.

На нашу думку, це пов'язано з тим, що цей курс опирається на значну кількість джерел, і більшість викладачів намагається викласти погляди мислителів на державу, право і владу (саме ці погляди становлять предмет історії вчень про державу і право) у достатньо стислій формі. Фактично це призводить до того, що більшість студентів вивчає цей курс немов би “для загального розвитку”.

Щоб змінити це становище, в більшості вищих навчальних закладів стали звертатися до першоджерел. Значення роботи з першоджерелами при вивченні будь-якого теоретичного курсу важко переоцінити. Жоден коментар, жоден найбільш кваліфікований переказ не викличе тих вражень, котрі можуть скластися в умовах безпосереднього знайомства з теоретичними працями та поглядами видатних діячів минулого, не дозволить з'ясувати справжнього смислу колись висловлених ідей. Навіть простий “інтелектуальний дотик” до фрагментів того чи іншого твору здатен дати уяву як про стиль мислення автора, так і про напрям його творчого пошуку та про дух епохи.

Утім для більшості хрестоматій характерним є саме цей “інтелектуальний дотик”, коли студент знайомиться з першоджерелами фрагментарно. Це певною мірою дозволяє йому ознайомитись з тією чи іншою думкою, але в цілому основна ідея мислителя зазвичай залишається поза увагою студента. Зазначений посібник підготовлено з метою заповнити зазначену прогалину, адже джерело “без купюр” дозволяє дослідити цілісність твору у контексті історичної епохи.

Специфіка цього навчального посібника полягає в тому, що, на відміну від інших хрестоматій, певні першоджерела у ньому подаються або повністю (Фома Аквінський, Макіавеллі, Сен-Сімон, Ганді), або окремими розділами (Артхашастра, Укладення Тимура, “Утопія”

Томаса Мора). Це зроблено для того, щоб студент мав змогу ознайомитися з окремими ідеями повністю і скласти про них свою точку зору як про завершені твори, адже цитата, вирвана з контексту, може бути не до кінця зрозуміла або взагалі неправильно протлумачена. Водночас певні твори подаються уривчасто (Руссо, Монтеск'є, Ленін), з ідеями яких достатньо ознайомитись в цілому, щоб отримати певну уяву про погляди їхніх творців.

Джерела, вміщені до цієї хрестоматії, мають важливе значення в організації самостійної роботи студентів, адже фактично вони дозволяють оцінити не лише сам документ, а й історичну епоху та соціум, які вплинули на появу відповідного твору.

Інша особливість цієї хрестоматії полягає в тому, що більшість першоджерел у ній перекладено укладачем повністю або частково. Справа в тому, що хоча існують першоджерела українською мовою (Цицерон, Локк, Пилип Орлик), проте більшість їх викладена в джерелах російською мовою (Сахаров, Скоропадський, Сунь Ятсен). Для студента головне не лише ознайомитись із змістом першоджерела, а й зробити це рідною мовою.

Щодо джерел, які з самого початку подавались українською мовою (Марк Тулій Цицерон, Джон Локк, Пилип Орлик, Симон Петлюра та ін.), то в хрестоматії збережена стилістика та орфографія першоджерела.

У межах цілісного підходу щодо отримання освіти хрестоматія підготовлена відповідно до навчальної програми з історії вчень про державу і право. Укладач ставить своїм завданням ознайомити читача з українськими текстами першоджерел – творів авторів політико-правових доктрин. Отже, ця хрестоматія призначається для самостійної роботи студентів та слухачів юридичних вузів, для підготовки до екзаменів, семінарських занять, для написання рефератів, курсових та наукових робіт з історії вчень про державу і право, а також з теорії держави і права та політології.

Структура хрестоматії передбачає об'єднання текстів за епохами: Стародавній світ і Середньовіччя, епоха Відродження, Реформації і Просвітництва, XIX і XX століття. Виділення епохи Відродження, Реформації і Просвітництва між Середньовіччям та XIX століттям обґрунтовується тим, що саме в цей період з'являються доктрини, що так чи інакше відобразили перехід від аграрної епохи до індустріальної. Для з'ясування першопричин появи того чи іншого твору, до кожного з них подаються біографічні відомості про авторів та окремі факти так чи інакше пов'язані з тією чи іншою доктриною.

У цілому навчальний посібник "Хрестоматія з історії вчень про державу і право" є сучасним і своєчасним, таким, що відповідає курсу "Історія вчень про державу і право".

Стародавня епоха та Середньовіччя існували в аграрну епоху аж до падіння Константинополя у 1453 році. При цьому аграрна епоха поділяється на додержавний та державний періоди існування. Останній, за деякими даними, розпочався приблизно у 3800-х роках до н.е., коли зародилася держава у Шумері. І хоча політико-правові ідеї в Аграрну епоху існували практично в усіх країнах тогочасного “цивілізованого” світу (Індія, Китай, Еллада, Рим), проте найбільшого впливу сучасні ідеології зазнали від філософів античного світу (Еллада і Рим). Найвидатнішими з них були Платон, Аристотель і Цицерон.

АРТХАШАСТРА, ЧИ НАУКА ПОЛІТИКИ

Артхашастра в перекладі із санскриту буквально означає наука про користь, про практичне життя. Цей давньоіндійський трактат є збірником настановлень з питань державного правління. Авторство Артхашастри приписується давньоіндійському державному діячеві IV століття до н.е. Вішнагупті Каутільї (роки народження і смерті невідомі). Саме йому історична традиція віддає перевагу у поваленні македонської династії Нандів у Магатхі та воцарінні Чандрагупти Маур'ї. У цей період Вішнагупта Каутілья, який був радником царя (раджі) Чандрагупти, почав складати свій трактат, в якому описувався ідеальний державний устрій з розвиненою поліцейською системою та сильною царською владою, задля зміцнення якої можна удаватися до будь-яких методів. Остаточно ж Артхашастра оформилася у II-III століттях н.е.

Окремі глави з твору “Артхашастра” перекладені за джерелами: Артхашастра [Текст] // Книга Государя: Антологія [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб. : Амфора, 2004. – С. 18–72.; а також: Артхашастра, или Наука политики. [Электронный ресурс]. – М., 1993. – Режим доступа : <http://grachev62.narod.ru/Hrest/Arthash.html>. – Загл. с экрана.

“АРТХАШАСТРА”

ПЕРШИЙ ВІДДІЛ Про правила поведінки

Розділ 1 Визначення наук

Встановлення місця філософії

Філософія, вчення про три веди, вчення про господарство, вчення про державне управління – це науки.

Вчення про три веди, вчення про господарство, вчення про державне управління – так вважає школа Манава, бо філософія, говорить вона, це розділ вчення про три веди.

Вчення про господарство, вчення про державне управління – так вважає школа Бріхаспаті, бо вчення про три веди для знаючого життєвий уклад є лише оболонкою.

Вчення про державне управління – єдина наука – так вважає школа Ушанаса, бо з ним пов'язані засади всіх наук.

Наук саме чотири – так вважає Каутілья. Оскільки ними пізнаються закон і користь, то в цьому і полягає поняття науки.

Філософія – це санкхья, йога і локаята.

Філософія – це те, що досліджується за допомогою логічних доказів: у вченні про троє вед – законне і незаконне, у вченні про господарство – користь і шкоду, у вченні про державне управління – правильну і неправильну політику, досліджує при цьому сильні та слабкі сторони цих наук, приносить користь людям, зміцнює дух у біді та в щасті, а також вчить міркувати, говорити і діяти.

Філософія завжди вважається світильником для всіх наук, засобом для здійснення будь-якої справи, опорою всіх настановлень.

Встановлення місця вчення про три веди

Сама-, Ріг-, Яджур-веди складають трійцю (вед). Атхарваведа й Ітіхасаведа теж веди. Вчення про вимову, обрядовий ритуал, граматика, етимологія, метрика, астрономія – це допоміжні науки.

Цей закон трійці вед корисний тим, що встановлює свої закони для кожної з чотирьох каст і для кожного з чотирьох ступенів життя.

Закон для брахмана – вчення, навчання, жертвопринесення для себе і для інших, роздача дарів і їх отримання. Закон для кшатрія – вчення, жертвопринесення, роздача дарів, добування засобів для життя військовою справою й охорона живих істот. Закон для вайш'ї – вчення, жертвопринесення, роздача дарів, землеробство, скотарство і торгівля. Закон для шудри – слухняність і господарювання в покорі у двічінароджених, ремесло й акторство.

Закон для домогосподаря – добування засобів для життя відповідною йому роботою, шлюб у рівній сім'ї, але з різними предками, (після шлюбу) статеві стосунки у встановлений час, роздача дарів богам, предкам, гостям, слугам і поїдання залишків від жертвопринесень.

Закон для учня – вчення, підтримка священного вогню, обмивання, обітниця жебрацтва, служіння вчителю до кінця життя, після його смерті – сину вчителя або товаришу по навчанню. Закон для того, хто пішов у ліс – статєва стриманість, ложе на землі, носіння коси, одягання в шкуру з антилопи, підтримка жертвовного вогню, обмивання, шанування божеств, предків, гостей і лісова їжа.

Закон для мандруючого пустельника – приборкання почуттів, припинення (будь-яких) дій, відсутність власності, припинення спілкування

з людьми, прийняття милостині, життя в лісі в різних місцях, чистота зовнішня і внутрішня.

Закон для всіх – відсутність насильства, правдивість, чистота, незаздрисність, незлобивість, прощення та терпіння. Дотримання (кожним) свого закону веде на небо і до вічності. При його порушенні мир гине від змішення каст.

Тому хай цар не допускає порушення свого закону живими істотами, бо той, хто дотримується свого закону радіє тут, а також після смерті. Весь світ з твердо встановленими розмежуваннями між аріями, при встановленні каст та ступенів життя, що охороняється трьома ведами, процвітає і не гине.

Встановлення місця вчення про господарство і вчення про державне управління

Вчення про землеробство, про скотарство, про торгівлю становить вчення про господарство. Воно приносить користь шляхом доставки зерна, худоби, золота, лісового товару й обов'язкової праці. За допомогою цього цар підпорядковує собі прихильників та ворогів через скарбницю і військо.

Те, що забезпечує збереження та благополуччя філософії, трійці вед і вчення про господарство, є жезлом, управління яким є наука про державне управління, вона – засіб для володіння тим, чим не володіли, для збереження придбаного, для збільшення збереженого, і вона розподіляє серед гідних природжене добро. З нею пов'язані мирські справи, тому той, хто прагне (успіху) в мирських справах, хай завжди буде з піднятим жезлом. Адже немає кращого засобу утримання в своїй владі живих істот, аніж жезл, так говорили вчителі.

Ні, говорить Каутілья, бо цар з грізним жезлом викликає страх у істот, а у кого жезл м'який, тим нехтують. Той, хто володіє жезлом належним чином, шанується. Бо жезл, що вживається з істинним розумінням, приносить людям почуття законності, користь і насолоду. Якщо він погано вживається в силу невідання, пристрасті та гніву, то викликає гнів навіть у тих, хто віддалився в ліс, у мандруючих пустельників, тим більше у домогосподарів. Не застосований до справи жезл створює положення як у риб, тобто, зважаючи на відсутність держателя жезла, сильніший поїдає слабкого, а той, хто охороняється жезлом досягає успіху.

Люди, що належать до чотирьох каст і до чотирьох ступенів життя, охороняються царем за допомогою жезла (покарання); віддані своїм обов'язкам і заняттям вони благополучно живуть у своїх житлах.

Розділ 2

Спілкування з ученими

Тому три науки своїм корінням беруть початок у науці про державне управління. Застосування жезла (покарання), що ґрунтується на істинній поведінці, приносить живим істотам благополуччя. Істинна поведінка зумовлена роботою над самим собою і природою. Адже робота над самим собою виховує відповідальну для цього людину. Наука виховує того, чий розум спрямований на суть речей за допомогою бажання слухати, сприймати, утримувати (сприйняте), пізнавати, міркувати за і проти, але не виховує іншу людину.

Виховання та дисципліна є результатом авторитетності вчителів, кожного в своїй науці. Після того як над дитиною зроблений обряд обрізання волосся, її потрібно залучати до письма й рахування. Після здійснення обряду “приведення дитини до вчителя”, вона повинна (навчитися) трійці вед і філософії у видатних учителів, науці про господарство – в урядовців, науці про державне управління – у теоретиків і практиків.

Цнотливості потрібно дотримуватися до 16 років, після цього здійснюється обряд дарування корови при обрізанні волосся та шлюб. Той, хто взяв шлюб повинен постійно спілкуватися з ученими для істинного виховання, бо в цьому спілкуванні лежить коріння істинного виховання.

Першу частину дня людина хай навчається наукам, що розповідають про слонів, коней, колісницю, зброю. Потім хай присвячує себе слуханню ітіхаси. Ітіхаса – це пурани, ітіврітта, акх’яйіка, удахарана, дхармашастра і артхашаста. Решту частини дня й ночі хай засвоює раніше незасвоєне і повторює засвоєне, а недостатньо засвоєне хай повторно слухає. Адже від слухання з’являється розуміння, від розуміння – додаток до практики, від додатку до практики – повна самосвідомість. У цьому сила науки.

Адже цар, що вихований науками, піклується про виховання своїх підданих, володіє землею неподільно, радіючи благу всіх істот.

Так в Артхашастрі Каутільї свідчить п’ятий розділ: “Спілкування з ученими” в першому відділі “Про правила поведінки”.

Розділ 3

Перемога над почуттями

Відкидання об’єднання шести ворогів

Перемога над почуттями, підставою якої є наука і виховання, досягається відкиданням пристрасті, гніву, користолюбства, гордості, божевілля, зарозумілості. Збіг між почуттями вуха, шкіри, ока, язика,

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

носа зі звуком, дотиком, формою, смаком, запахом – це перемога над почуттями або виконання сутності поради. Адже весь цей порадник – перемога над почуттями. Цар, що діє протилежно цьому пораднику (політики), не приборкує своїх почуттів, він негайно гине, хоч би й був владикою чотирьох сторін світу. Як Дандакья з роду Бходза загинув разом з рідними і царством, переслідуючи в пристрасі брахманську дівчину, так само й Карала з Відехи. Також Джанамеджая, який у гніві напав на брахманів, і Таладжангха, що напав на рід Бхрігу. А також Айла, що з користолюбства грабував чотири касти. Й Аджабінду, цар Саупірів. З гордині – Равана, який не віддав чужої дружини, і Дурьйодхана, що не віддав частини царства. Через божевілля Дамбходбхава, який зневажав всі істоти, й Арджуна з роду Хайхая. Із зарозумілості – Ватані, який напав на Акастью, й община Врішні, що напала на Двайпаяну.

Ці та багато інших царів, що піддалися об'єднанню шести ворогів, загинули з сім'ями і царством, оскільки не перемогли своїх почуттів, а Джамадагнья, який переміг почуття, відкинувши об'єднання шістьох, а також Амбаріша Набхага довго володарювали.

Поведінка царя-мудреця

Тому хай він досягає перемог над почуттями відкиданням шести ворогів, спілкуванням з ученими хай досягає розуму, за допомогою шпигунів – зору, напругою – стійкості володіння, через вказівку того, що потрібно робити, – встановлення відповідних законів, істинної поведінки – через навчання наукам, любові у людей – множенням їхнього майна, вчиненням добра – благополучного життя.

Отже, з приборканими почуттями хай він відхиляє від себе (дії, пов'язані з) образою чужих дружин і викраданням майна, сонливістю, хіть, неправду, гордовиту манеру, шкідливі звички, справи, сполучені з беззаконням або згубні. Хай він віддається любові, не порушуючи закону і користі; хай не буде позбавлений насолоди або хай однаковою мірою віддається трьом цілям, частини яких пов'язані одна з одною.

Каутілья вважає, що головне – користь, бо закон і любов засновані на користі.

(Для вказівки) меж дозволеного хай ставить собі вчителів або міністрів, які застерігають його від небезпечних положень, або, коли він таємно вдається до своїх захоплень, хай учителі відволікають його від цього вказівкою на міру часу, вимірювану тінню.

Управління царством здійснюється з помічниками, одне колесо не обертається, тому хай він назначає собі радників і слухає їх.

Розділ 4

Призначення міністрів

Хай цар зробить міністрами своїх товаришів по навчанню, оскільки він знає їх чесними і придатними до справи, так говорить Бхарадваджа, адже вони користуватимуться його довірою. Ні, говорить Вішалакша, адже, як його колишні співучасники ігор, вони зневажливо ставитимуться до нього. Хай він зробить міністрами тих, у кого з ним спільні таємні справи, тому що у них з ним однакові чесноти й вади. Адже вони не зрадять його з боязні, що він знає їх слабкі місця.

Цей недолік – спільний у царя й у міністрів, говорить Парашара. Боячись того, що вони знають його слабкі місця, він стане дотримуватися їхніх правильних і неправильних вчинків.

Скільком людям цар відкриє свої таємниці, від стількох він буде в залежності, втративши владу через цей вчинок.

Хай він зробить міністрами тих, хто знаходиться в небезпеці, яка загрожує життю, вони допоможуть йому, тому що так проявляється їхня відданість.

Ні, говорить Пішуна, це відданість, а не прояв розуму. Він повинен призначити міністрами тих, кому доручені справи витрат і прибутків, і які їх виконали, як їм було наказано або з залишком, бо в цьому виявилася їхня придатність.

Ні, говорить Каунападанта. Бо ці люди не мають інших необхідних для міністрів якостей. Хай він призначає міністрами людей, батьки і діди яких були міністрами, оскільки йому відомі їхні справи. Вони його не покинуть, навіть у разі помилок з його боку, завдяки близькому знайомству. Подібне явище спостерігається й у тварин: адже корови, пройшовши через чуже стадо корів, залишаються зі своїми.

Ні, говорить Ватавьядхи. Бо ці люди, забравши все, стануть чинити як пани. Тому хай він призначає міністрами нових людей, досвідчених у політиці. Нові люди дивитимуться на держателя жезла як на Яму і нічого проти нього не вчинять.

Ні, говорить Бахудантіпутра, міністр, який знає історію, але не знає практики зазнає невдач у справах. Хай цар міністрами призначає людей благородного походження, розумних, чесних, мужніх, відданих, оскільки достоїнства стоять на першому місці.

Все це цілком підходить, говорить Каутілья, оскільки придатність людини створюється з придатності її до справи загалом та з її спеціальної придатності.

Після того як розподілені міністерські повноваження, місце, час і справи, всі (з вказаними властивостями) люди повинні бути назначені міністрами, але не радниками.

Розділ 5

Призначення головного радника і домашнього жерця

Місцевий житель, розвинений, легко керований, майстерний у ремеслах, прозорливий, розумний, з гарною пам'яттю, спритний, красномовний, самовпевнений, майстерний у відповідях, обдарований діловитістю і хоробрістю, витривалий, чесний, дружелюбний, відданий, доброзичливий, сильний, здоровий, стійкий, невпертий і нелегковажний, з приємними манерами, такий, що не свариться – це досконалий міністр. Позбавлені чверті чи половини цих якостей – це середній або поганий міністри.

Їх походження і здатність до керівництва хай (цар) з'ясує через довірених людей; їх мистецтво в ремеслі й обізнаність у науці – від людей однієї з ними спеціальності; хай з'ясує розум, пам'ять і спритність – у відношенні до роботи; красномовство, самовпевненість, мистецтво у відповідях – у розмові; в біді хай з'ясує діловитість, хоробрість, витривалість; із спілкування – чесність, доброту, відданість, від співмешканців хай з'ясує доброчесність, силу, здоров'я, стійкість, відсутність упертості та легковажності, від себе – привітність і нездатність викликати сварки.

Дії царя – явні, таємні й такі, що підлягають з'ясуванню. Те, що бачиш сам – те явне; те, що вказується іншими, – те таємне. Те, що виходить з розгляду виконаного і не виконаного в справах, – це те, що підлягає з'ясуванню. Через неодночасність дій, їх різноманітність й те, що вони відбуваються в різних місцях, цар повинен, щоб не пропустити місця та часу, доручати виконання таємного міністрам. Це справа міністрів.

Домашнім жерцем хай цар призначає людину високоморальну, вченого роду, що ґрунтовно вивчив веди і шість допоміжних наук, божеські ознаки і прикмети та науки державного управління, що уміє протистояти лиху, яке йде від богів та людей, за допомогою заклинань і відповідних засобів. Хай він слідує йому як вчителю учень, як батькові син, як слуга пану. Влада кшатрїїв, що зміцнюється брахманством, одержує пораду від радників, є непереможною і завжди перемагає, будучи озброєною відповідно до наук.

Розділ 6

Випробування чесності і нечесності міністрів за допомогою хитрощів

Спільно з головним радником і домашнім жерцем цар, призначивши міністрів на посаду, хай випробовує їх хитрощами.

Хай цар (для вигляду) змінить домашнього жерця, який, одержавши наказ принести жертву для негідної особи або навчити його ведам,

виявить (для вигляду) невдоволення. Тоді домашній жрець через шпигунів, що дають клятву, підмовляє одного за одним міністрів таким чином: “Цей цар беззаконний, поставимо ж на його місце іншого царя, справедливого або з його рідних, ув’язненого (у темниці), родовитого, шанованого, або васала, або вождя лісового племені, або правителя нагірної країни. Всі з цим згодні, а ти як?” У разі відмови він чистий. Це хитрість закону.

Воєначальник, (для вигляду) відставлений за покровительство негідним людям, хай через шпигунів підмовляє міністрів одного за одним на вбивство царя пропозицією підкупу, причому говорить: “Всі на це згодні, а як ти?” Той, хто відмовився – чистий. Це хитрість вигоди.

Пустельник, що здобув довіру в царському теремі, шанований, хай підмовляє головних сановників одного за одним такими словами: “Головна дружина царя любить тебе, вона вжила заходів для побачення з тобою. Є для тебе й велика матеріальна вигода”. Той, хто відмовився – чистий. Це хитрість любові.

Нехай один з міністрів під приводом розважальної поїздки запросить всіх міністрів. (Для вигляду) збентежений цим, цар хай запроторить їх за ґрати. Шпигун під виглядом учня, перед тим ув’язненого, хай цих міністрів, позбавлених майна та почесі, одного за іншим підмовляє: “Недобре робить цей цар, уб’ємо ж його негайно і поставимо (на його місце) іншого. Всі з цим згодні, а як ти?” Той, хто відмовився – чистий. Це хитрість страху.

Отже, випробуваних міністрів чистих з хитрості закону хай він поставить до справ судових і кримінальних, чистих з хитрості вигоди хай ставить до справ збору надходжень, на посаду рахункову і збирача податей, чистих з хитрості любові хай ставить до справ з охорони розваг всередині палацу й поза ним; чистих з хитрості страху хай ставить до справ у безпосередній близькості до царя. Чистих з усіх хитрощів хай зробить радниками; нечистих у всьому хай зашле в копальні, у будівельні ліси, в ліси – заповідники слонів та в майстерні.

Міністрів, очищених відповідно до трьох розділів [закон, матеріальна вигода, любов] і страху, хай ставить на чолі справ, що стосуються їхніх занять, відповідно до результатів перевірки їх чесності – така думка вчителів.

Хай цар не робить себе або царицю предметом випробувань чесності міністрів – така думка Каутільї.

Хай він не вчиняє осквернення чистому, подібно отруєнню води отрутою, а то може ніколи не знайтися ліків для того, кого споганили.

Розум, заму́тнений чотирма видами хитрощів, не дійшовши до своєї загибелі, відновиться, спираючись на стійкість гідних людей.

Тому цар, поставивши зовнішню мету при четверному випробуванні, хай з'ясує чесність і нечесність своїх міністрів за допомогою шпигунів.

Розділ 7

Призначення таємних агентів

Формування груп шпигунів

Після того, як група міністрів перевірена за допомогою випробувань, хай цар призначить таємних агентів, що набули вигляду мандруючих учнів, котрі відреклися від обітниць ченців, домогосподарів, купців, пустельників, спостерігачів, розбійників, отруйників, черниць.

Знаючий слабкі місця інших, рішучий учень – це і є мандруючий учень. Привернувши його прихильність грошима і наданням уваги, радник хай скаже йому: “Керуючись (вказівками) царя і моїми, що у кого побачиш поганого, негайно повідомляй”.

Той, хто облишив пустельництво, розумний і чесний – це і є чернець, що зрікся обітниць. Хай він веде свою справу на ділянці, відведеній йому для господарства, маючи (у розпорядженні) багато золота та учнів. З доходів цієї справи хай він забезпечує всіх пустельників їжею, одягом і житлом. Тих, хто шукає засобів для життя хай він так підмовляє: “У такому-то одязі треба виконувати справи царя і з'являтися за їжею та утриманням у відповідний для цього час”. І всі пустельники хай кожен так само підмовляють свою групу.

Землероб, позбавлений власних засобів для життя, розумний і чесний, буде шпигуном, що прийняв вигляд домогосподаря. Він хай веде свою справу на йому відведеній ділянці. Далі як раніше.

Купець, що позбувся засобів для життя, розумний і чесний, буде шпигуном, що прийняв вигляд купця. Далі як раніше.

Людина, голена або із заплетеною косою, що шукає засобів для життя, буде шпигуном під виглядом пустельника. Вона, поселившись поблизу міста з багатьма учнями – ченцями з голеними головами або із заплетеною косою, – хай їсть на людях тільки овочі або жменю трави раз на місяць або раз у два місяці, таємно вона може їсти, що побажає. Купці та учні хай її шанують заклинаннями, що дають багатство. І хай учні її заявляють: “Це чарівник, заклинатель”. Тому, хто прийшов з бажаннями дізнатися про [майбутнє] шляхом чарівництва, вона, завдяки знанням хіромантії та умовних знаків учнів, хай розповість про події, що відбуваються в його сім'ї: малий дохід, пожежа,

небезпека від злодіїв, страта лиходіїв, роздача дарів (вірнопідданим), або про значення іноземних подій. “Це буде сьогодні або завтра” або “це зробить цар”, так вона повинна казати. І хай її таємні агенти це підтвердять.

Обдарованим енергією, мудрістю, красномовством, здібностями хай він обіцяє царські щедроти і близькість до старшого радника. Хай радник піклується про їх утримання та роботу. Того, хто гнівається обґрунтовано, хай він заспокоїть дарами і почестями, того ж, хто гнівається без (достатньої) причини і змовників проти царя хай страчує таємно.

Обдаровані царем матеріальним благом і почестями, хай (шпигуни) з’ясовують чистоту царських слуг. Тут вказано п’ять груп шпигунів.

Розділ 8

Застосування таємних агентів

Призначення мандруючих шпигунів.

Застосування таємних агентів

Безрідні, яких треба утримувати, що вивчили щасливі ознаки (людини), хіромантію, уміння зачарувати людей, чародійство, закони про чотири ступені людського життя, прикмети, прикмети пташиного польоту, – це спостерігачі і люди, що знають людський побут.

Сміливці в країні, які за винагороду, не шкодуючи життя, можуть битися із слоном або тигром – це наймані вбивці.

Позбавлені любові до рідних, жорстокі, мінливі – це отруйники.

Мандруюча черниця, що шукає засобів для життя, бідна вдова, самовпевнена брахманка, вшанована у [царському] теремі, хай відвідує сім’ї головних сановників. Цим сказано і про голених черниць і жінок-шудр. Це бродячі шпигуни.

Цар повинен їх направляти, кожного в своїй країні, до радника, домашнього жерця, полководця, спадкоємця престолу, головного вартового воріт, охоронця терему, начальника табору, головного збирача податей, хранителя державної скарбниці, головного судді, восначальника, градоначальника, астролога, наглядача за зібраннями радників, охоронця покарань, захисника фортеці, захисника кордонів, начальника лісових племен; шпигуни повинні мати ознаки, що викликають до них довіру – країну, одяг, ремесло, мову, сім’ю – і повинні впевнитися [відносно вказаних осіб] в їх відданості, придатності до справи і старанності.

Публічною поведінкою [вказаних осіб] хай відають [переодягнені] наймані вбивці, які обслуговують [царську] парасольку, чашу, опахало,

взуття, сидіння, носилки, коней. Про свої спостереження шпигуни повинні доповідати в [свої] групи.

Отруйники, переодягнені кухарями і кулінарами, банщиками, масажистами, постільниками, цирульниками, тими, що відають туалетом, водоносами, тими, хто ховається під виглядом горбанів, карликів, горців, німих, глухих, ідіотів, сліпих; актори, танцюристи, співаки, розповідачі, оповідачі, акробати і жінки – хай вони відають спостереженням за внутрішнім [домашнім] побутом. Про нього черниці повинні доповідати в [шпигунські] групи.

Учні, що належать до певних [шпигунським] груп, знаками і письмово хай передають повідомлення шпигунів, і хай ті групи не знають одна про одну.

У випадку відмови у вході [до житла] черницям сторожі один за одним, шпигуни, переодягнені батьками і матерями, ремісники, акробати, рабині за допомогою співу, читання, музики, тайнопису, прихованого в скриньках, або знаків повинні вивести назовні [повідомлення] шпигунів. Або ж відбувається їх вихід тайком під приводом довгої хвороби або божевілля, підпалу або отруєння, або необхідності випорожнитися.

У випадку, якщо свідчення трьох [шпигунів] зійдуться, то їм довіряють. У разі ж повторного незбігу свідчень застосовується таємне покарання або усунення шпигуна.

Шпигуни, згадані у відділі “Про очищення від шпильок”, повинні жити у ворогів, на їх утриманні, ті ж, хто пересувається з метою шпигунства, одержують утримання від обох сторін.

Узявши їхніх дружин та дітей у [заручники], хай [цар] влаштує, щоб вони самі одержували утримання з обох сторін. Хай [цар] вважає, що вони послані ворогом, і хай перевіряє їх чистоту подібними ж людьми.

Таким чином хай він сіє шпигунів у ворога, друга і володаря суміжної [з ним і з ворогом] країни і у нейтральних, а також серед їх посадочців.

Шпигуни в їх внутрішніх покоях – горбуни, карлики, євнухи, жінки, майстерні ремісники, німі й різного роду іноземці.

У фортецях група шпигунів – купці, поблизу фортеці – святі та пустельники. У царстві – землероби і пустельники, котрі відреклися, на державному кордоні – ті, що живуть у пастушачих стоянках.

У лісі повинні бути зроблені шпигунами лісові жителі, пустельники, представники лісових племен і т.д. Всі вони швидкі і складають ланцюг шпигунів для того, щоб знати те, що відбувається у ворогів.

І такі ж шпигуни, поставлені ворогом, повинні бути виявлені подібними до них – як групи, що повідомляють з’ясоване, так і таємні, що лише визнаються таємними.

Хай він селить на кордоні для розпізнавання шпигунів ворога [своїх] головних шпигунів, які заслуговують довіри, виявлені на підставі їх дій через зрадників.

Розділ 9

Нагляд у своїй країні за партіями людей відданих і людей, що налаштовані на зраду

Заснувавши нагляд за головними посадовцями, хай цар запровадить нагляд за городянами і сільськими жителями. Шпигуни, розділившись на дві сторони, хай почнуть сперечатися в місцях священних обмивань, у залах зборів, у (ремісничих) корпораціях, серед зборищ людей, кажучи: “Говорять, що цей цар має багато чеснот, тоді як у нього не видно жодної чесноти, він мучає городян і сільських жителів покараннями й податками” [...].

І (шпигуни) повинні знати все, що говориться (у натовпі). І про тих, хто живе за рахунок царського зерна, худоби, золота, і хто йому допомагає (всім) цим під час біди або благополуччя, і хто повертає (до покори) розгніваного родича царя, хто протидіє ворогу або вождю лісового племені. Хай шпигуни, переодягнені пустельниками, голеними або із заплетеною косою, з’ясувать їхнє задоволення й незадоволеність [...].

Задоволених хай (цар) шанує матеріальними дарами і знаками уваги. Незадоволених хай впокорує привітністю, дарами, сваркою і покараннями.

Мудрий цар у своїй країні хай охороняє відданих людей і людей, налаштованих на зраду, великих і малих, від підмовлянь ворогів [...].

Розділ 10

Залучення у ворожій країні партій людей відданих і людей, налаштованих на зраду

Залучення партій людей відданих і людей, налаштованих на зраду, в своїй країні є зрозумілим. Треба сказати (про те ж) в країні ворога.

Обдурений після того, як йому були обіцяні матеріальні вигоди, той з двох людей, однаково гарних працівників, хто зазнав зневаги або стосовно свого ремесла, або роботи в цілому, той, кому улюбленцями царя перешкоджено до нього доступ, хто спочатку був покликаний, а потім знехтуваний, хто засмучений вигнанням, хто витратився на хабарі і не одержав служби, той, кому перешкодили в здійсненні його прав або отриманні спадку, хто позбувся почестей і посади, хто відтіснений (царськими) родичами, той, чия дружина згвалтована, кого

кинули до в'язниці або інших (місць покарання), кого покарано за обмовою ворога, той, кому перешкодили вчинити погано, той, кого позбавили майна, той, покарання позбавило сил, той, у кого заслали рідних, – це розряд розгніваних.

Хто зі своєї вини скривджений, хто ображений, той, чиї погані справи стали відомі, хто збентежений покаранням, призначеним людині, що вчинила однаковий з ним вчинок, той у кого відібрана земля, кого знищено покаранням, хто знаходиться на будь-якій службовій посаді, хто награвував собі багатств, хто розраховує на спадок рідних царя, той, кого ненавидить цар і хто ненавидить царя, – це розряд заляканих.

Хто низько опустився, хто набрав занадто багато добра, хто скупий, хто порочний і хто пускається в дуже ризиковані справи – це розряд жадібних.

Хто перебільшує своє значення, хто жадає, щоб його шанували, хто не переносить надання почестей своїм ворогам, хто спілкується з низькими людьми, хто жорстокий, хто насильник, хто незадоволений одержуваням утримуванням – це розряд гордовитих.

З усіх цих, налаштованих на зраду, хай цар підмовляє через шпигунів, що прийняли вигляд голених або з косою ченців, – відповідно до ступеня їх відданості [...].

Тих, хто обіцяли, сказавши “так”, і уклали договір, хай він (цар) разом з шпигунами залучає, по можливості, до своїх справ.

Хай він придбає у ворожих країнах ласкою і дарами тих, хто може зрадити, що не йдуть на зраду, – сваркою та силою хай указує їм на помилки ворожого царя [...].

Розділ 11

Значення наради

Залучивши свої й ворожі партії, хай він (цар) думає про початок справ. Будь-якій справі передує нарада.

Місце наради повинно бути закрите, з якого не витікають розмови, куди не можуть заглянути й птахи [...]. Тому до місця наради хай ніхто непричетний не підходить. Хай буде знищений той, хто зраджує нараду.

Нарада може бути зраджена жестом і виразом обличчя посла, міністра, царя. Жест – це змінений рух. Вираз обличчя – це приймання певного вигляду.

Нарада повинна бути таємною, слід спостерігати за причетними до неї людьми до виконання наміченого на нараді [...].

Тому хай інші не знають нічого про те, що він має намір зробити, а виконавці хай знають про справу тільки тоді, коли до неї приступили або коли вона завершена [...].

Ніким не повинен він нехтувати і повинен слухати думку кожного. Мудрий повинен як слід сприйняти навіть мову дитини [...].

Спосіб початку справи, наявність достатнього числа людей і матеріалів, визначення часу і місця, протидія невдачам, щасливе завершення справи – це п'ять елементів наради. Про них хай цар питає кожного (радника) окремо або всіх разом. Мудрий, хай він вникає в думки кожного окремо, (продумувавши їх) доводи. Сприймавши суть справи, хай не зволікає. Хай довго не радиться і не захищає тих, кому збирається завдати шкоди. [...]

Розділ 12

Правила для послів

Після того, як на нараді ухвалені рішення, відбувається відправлення послів. Хто має всі якості міністра, той посол, кому доручено вести справи. Хто позбавлений чверті цих якостей, той має обмежені повноваження, хто позбавлений їх наполовину, той [тільки] передає царські послання.

Маючи обоз, добре забезпечений людьми, верховими тваринами і перевізними засобами, хай він вирушить у дорогу. “Царське послання висловіть ворогу так; він відповість так; йому слід на це заперечити; отже, потрібно над ним узяти гору”. Хай посол відправляється, вивчаючи ці вказівки. Хай він спілкується з хранителями лісів та кордонів і головними особами в містах і в [усій] країні. Місця для розташування своїх військ і військ ворога, для битв і для відступу хай він також вивчає. Хай він з'ясує розміри держави і фортець і хай збирає відомості про коштовності, засоби для життя, про охорону та слабкі місця. Допущений до чужої резиденції, хай увійде до неї. Хай вимовить царське послання, як воно було йому сказане, навіть якщо це передбачає небезпеку для життя. Хай він помічає, чи є в словах, обличчі, погляді ворога доброзичливість до нього, пошана до його слів, доброзичливі стосовно царя питання, чи виявляється увага до переліку достоїнств царя, чи садить він [посланця] поблизу себе, чи віддає йому належне, чи зважає на його бажання, чи проявляє довіру до нього – [все це] хай помічає, якщо ворог задоволений [царським посланням], і хай помічає протилежне, якщо ворог незадоволений. Хай він скаже йому: “Адже царі – ти й інші – говорять вустами послів. Тому навіть при піднятій зброї послі говорять так, як їм було сказано. З послів навіть люди нижчих каст не можуть вбиватися, тим більше брахмани. Слова, мною сказані, – слова іншого. Це закон для послів”.

Хай живе [у чужій країні], поки не буде відпущений. Хай не загордиться від наданої йому честі. Хай не похваляється силою перед ворогами. Хай [терпляче] зносить неприємні слова. Хай уникає жінок

і п'яних напоїв. Хай спить один, бо від п'яних і сплячих дізнавалися про їхні наміри. Хай за допомогою [шпигунів], переодягнених пустельниками і купцями, він дізнається про підмови тих, хто схильний до зради, і про таємні вбивства тих, хто не згоден на зраду, про доброзичливі та недоброзичливі наміри щодо царя і про слабкі місця в засадах держави. Або хай довідується через їх учнів, переодягнених лікарями або іновірцями, або через тих, що підкуплені обома сторонами. При неможливості розмовляти з ними, хай він довідується про те, що відбувається у ворога зі слів жебраків, п'яних, божевільних, сплячих або з умовних знаків, написів, малюнків у храмах та місцях паломництва. Відповідно до з'ясованого хай вступає в таємні переговори. Опитаний ворогом про основи своєї держави, хай не повідомляє про їхнє значення. Хай скаже: "Ти все сам знаєш, владико" або що-небудь, що забезпечить успіх його справи.

Якщо його посольство не має успіху і він [все ж таки] затриманий [ворогом], то хай роздумує: "Чому він затримує мене: чи тому, що бачить, що наблизилася біда для мого владики, чи тому, що хоче протидіяти біді, [котра наближається до нього] самого, чи то він хоче викликати [виступ] союзника або війська іншого государя, відокремленого від нього іншими володіннями, котрі знаходяться у [мого царя] в тилу, чи то викликати внутрішнє обурення або повстання вождя лісового племені, чи він хоче знищити союзника мого владики спереду або з тилу, чи ж він хоче протидіяти спрямованому проти нього походу зі сторони або внутрішньому обуренню, або повстанню вождя лісового племені, чи він хоче перешкодити приготуванню до походу мого владики, чи він бажає зібрати жнива, метали, товари, побудувати фортецю, спорядити військо, чи ж він вичікує відповідного часу і місце для дій своїх військ, чи ж він це робить із зневаги та недбалості, або ж він шукає союзу і зв'язків".

З'ясувавши [істинну причину], хай живе або виїжджає, або ж хай вишукує необхідний спосіб дій. Передавши небажане [для ворога] послання, навіть не відпущений зі страху ув'язнення чи вбивства, хай від'їде, інакше він може наразитися на насильство.

Отже, справа посла: виконання посольства, дотримання укладених договорів, підтримка престижу, придбання друзів, підмова, зіткнення союзників, таємне перевезення військ, викрадання родичів і коштовностей [ворога], відомості, отримані від шпигунів, хоробрість, розірвання угод, а також застосування таємних засобів.

Хай цар велить все це виконувати через своїх послів і велить спостерігати за послами ворогів через стрічних послів та шпигунів, а також через явних та таємних спостерігачів.

Розділ 13

Спостереження за царськими синами

Цар, якщо сам захищений, охороняє царство від близьких та ворогів, передусім від своїх дружин та дітей.

Про спостереження за дружинами розповімо [в розділі] “Розпорядження щодо царського житла”.

Спостереження за синами. Від [дня] їх народження цар повинен спостерігати за своїми синами, бо царські сини подібні ракам: вони пожирають свого батька. Якщо у них не виявиться любов до батька, то краще їх таємно убити, – так говорить Бхарадваджа.

Таємне вбивство – жорстокість, і воно веде до загибелі роду кшатрійів, говорить Вішалакша, тому кращим є ув’язнення сина у тому ж палаці.

Це страх перед змією, говорить Парашара, бо царевич, зрозумівши, що “батько тримає його в ув’язненні зі страху перед його силою”, оволодіє ним самим. Тому кращим є поселення [царевича] у фортеці хранителя кордонів.

Це буде баранячий страх, говорить Пішуна, бо, з’ясувавши причину огиди до нього батька, він укладе союз з хранителем кордонів. Тому краще поселити царевича у фортеці васала, далекої від володінь царя.

Це схоже на стан теляти, говорить Каунападанта. Адже васал стане дойти його батька, як за допомогою теляти доять корову. Тому кращим є поселення царевича у рідних матері.

Це було б подібним стягу, говорить Ватавьядхи. Бо з таким [приводом], немов прапором, рідні його матері проситимуть подачок, подібно тому, як це було з Адіті та Каушикой. Тому хай вони віддадуть його сільським утіхам: обплутані задоволенням, сини не задумуватимуть лихе проти батька.

Це смерть у житті, говорить Каутілья, бо, як дерево, що їсть черв’як, ламається царська сім’я з невихованими синами, як тільки-но її торкнутися. Тому, коли у царської старшої дружини ледь-ледь закінчатся місячні, хай жерці розкидають жертвний рис Інді та Бріхаспаті.

Коли вона завагітніє, хай відповідний лікар докладе усіх зусиль під час вагітності та при пологах. Коли цариця народить, хай домашній жрець зробить необхідні обряди над сином. Коли він буде для того готовий, хай його виховують досвідчені у вихованні [керівники].

Хай хтось із шпигунів зманює його полюванням, грою, питтям п’яних напоїв, жінками і говорить: “Напавши на батька, відними у нього царство”, а інший шпигун хай його утримує – так зазначає школа Амбхи.

Великий гріх будити того, хто не прокинувся, говорить Каутілья, адже якщо новий предмет чим-небудь змазати, то він це в себе вбирає, таким же чином і цей свіжий розум, що йому не скажуть, усе сприймає як навчання, тому хай учать царського сина доброму і корисному, а непоганому і некорисному.

Шпигуни повинні його охороняти, кажучи, що “ми твої”. Якщо він від надміру юнацьких сил спрямовує свій розум на чужих жінок, хай вони відвадять його, [влаштувавши зустрічі] в порожніх будинках з нечистими жінками, переодягненими в благородних жінок. Якщо у нього з’явиться пристрасть до п’яних напоїв, хай вони його залякають отруєними напоями. Якщо він захоплюється грою, то хай його залякають обманщиками. Якщо він захоплюється полюванням, то хай його злякають переодягненими розбійниками. Якщо він хоче напасти на батька, хай вони, погоджуючись, скажуть “так”, а [потім] відрадять його:

“Не слід замишляти нічого проти царя, при невдачі – страта, при успіху – падіння в пекло, обурення і смерть від підданих, які закидають грудками землі”.

Сина, який його не любить, або улюбленого, але єдиного сина, хай цар заключить в окови. Якщо у царя багато синів, то хай він пошле [такого сина] на кордон або в іншу країну, де не буде їжі, товарів і де [біля царевича] не виникне заворушень. Якщо він буде розумним, хай цар призначить його воєначальником або спадкоємцем престолу.

Різновидів царських синів [три]: розумний, обмеженого розуму, дурний. Розумний може навчатися, розуміє закон та користь і відповідно робить. Обмежений розуміє, але не робить відповідно. Дурний завжди чинить погано та ненавидить закон і користь.

Якщо у царя один син, то хай [цар] прагне до того, щоб у цього сина був син. Або хай доб’ється народження синів у дочок.

Якщо цар старий або хворий, то хай спонукає виробити сім’я на своєму полі рідних матері або гідного васала. Хай цар не зводить на престол навіть єдиного сина, якщо він безпутний.

Батько, що має багато синів і одного з них безпутного, якого тримає в ув’язненні, проявляє цим любов до синів. Але влада вважається такою, що належить старшому, [окрім особливих випадків] – біди. Або царство належить роду, бо родове об’єднання важко перемогти. Вільне від лих безвладдя, воно живе вічно на землі.

Розділи 14 і 15

Поведінка [царевича], який знаходиться у віддаленні, і поведінка [царя] відносно віддаленого [царського сина]

Царевич, що [навіть] живе у скрутних обставинах, якому доручено не гідну для нього справу, повинен [все ж таки] підкорятися батькові, окрім випадків, що небезпечні для життя, народного обурення, тяжкого гріха. Якщо йому доручено добродійну справу, хай він просить про призначення собі керівника. За допомогою керівника хай він гарно виконує доручену йому справу. Хай він приносить батькові відповідний прибуток від справи й одержаного приношення.

Якщо [батько] і цим не задовольниться і виявить свою любов до іншого сина або до іншої дружини, окрім його матері, хай він відпроситься [у батька] в ліс, [щоб стати пустельником]. Або у випадку страху перед ув'язненням або вбивством [з боку батька] хай він звернеться до будь-якого сусіднього царя, добродійного, законного, правдивого, чесного, ласкаво приймаючого і такого, що шанує тих, хто звертається до нього за допомогою. Знаходячись там, маючи військо та скарбницю, хай він укладає шлюбні союзи з дочками видатних людей і союзи з лісовими племенами або надає підтримку схильним до зради [підданам батька].

Якщо він живе один, то хай здобуває собі засоби для життя виплаваючи золота, продажем коштовних каменів, фарб, золота, срібла та роботою в копальнях і майстернях. Або хай, пробравшись таємно, привласнить собі майно общин еретиків, або майно храмів, крім випадків, коли воно знаходиться в користуванні брахманських жерців, або майно багатій вдови та хай пограбує каравани і кораблі, обдуривши [людей] за допомогою п'яних і отруйних напоїв. Або хай удасться до способу, щоб заволодіти ворожими поселеннями. Або хай у своїх діях користується підтримкою оточення матері. Або, змінивши свій вигляд, переодягнувшись у ремісника, художника, співака, лікаря, розповідача, еретика, з супутниками, так само переодягненими, скориставшись лазівкою, проникнути до царя, хай нападе на нього із зброєю в руках або отрутою і скаже: “Я такий-то царевич. Царство це повинно бути нашим спільним володінням, не личить, щоб ним володарював один. Тих, хто захоче виконувати при мені які-небудь обов'язки, я задовольню подвійним прожитком і дарами”. Такою є поведінка [царевича], що знаходиться у віддаленні.

[Царевича], що знаходиться у віддаленні, якщо він законний спадкоємець, хай шпигуни, задобривши, приведуть [до царя], або хай мати його це зробить, якщо вона буде допущена. Якщо царевич буде покинутий [своїм батьком], хай шпигуни уб'ють його зброєю або отрутою.

Якщо він не покинутий [ним, через любов до сина], то, приєднавшись до нього, за допомогою подібних [йому] жінок або п'яних напоїв, або на полюванні хай, схопивши його вночі, приведуть його [до царя].

Коли він з'явиться [перед ним], то хай [цар] його заспокоїть видами на царство, кажучи: “Після мене [ти одержиш його]”. Якщо він єдиний син, хай ув'язнить його, якщо у царя декілька синів, хай його зашле.

Розділ 16

Обов'язки царя

Коли цар діяльний, то вслід за ним діяльні і його слуги. Якщо цар бездіяльний, то вслід за ним бездіяльні і його слуги, які знищують його справи, і його перемагають ті, хто його ненавидить. Тому хай цар проявляє свою діяльність. Хай він ділить трубочками (водяного годинника) день на вісім частин, також і ніч. Або ж рахує довжину тіні в три пуруша, в одні пуруша, чотири ангула та безтінний полудень – це перші чотири восьмушки дня, цими ж (розподілами) пояснити і розподілити день пополудні.

Тут цар у першу восьмушку дня хай вислуховує (доповіді) про заходи безпеки держави, про прибутки й витрати; у другу – хай розглядає справи городян і поселян; у третю – хай займається купанням та їжею і хай вивчає веди; у четверту – хай він приймає золото і визначає наглядачів; у п'яту – хай радиться із зборами радників за допомогою письмових повідомлень і хай розглядає таємні повідомлення шпигунів; у шосту – хай займається чим хоче або радиться; у сьому – хай робить огляд слонів, коней, колісниць і воїнів; у восьму – разом з воєначальником хай обговорює військові справи. Після закінчення дня хай займається вечірніми молитвами.

У першу частину ночі хай приймає таємних агентів; у другу – займається купанням та їжею і хай вивчає веди; у третю – ляже відпочивати при звуках труб, хай спить четверту і п'яту; у шосту, пробуджений звуками труб, хай розмірковує про науку і про те, що повинен робити; у сьому – хай засідає в раді і розсилає таємних агентів; у восьму – хай він у супроводі жертовного жерця, духовного вчителя, домашнього жерця приймає добрі побажання і хай бачиться з лікарем, кухарем, провісником. Обійшовши з правого боку корову з телям і бика, хай він йде потім у зал зборів; або ж, розподіливши відповідно до своїх сил частину дня і ночі, хай займається (своїми) справами.

Прийшовши до зали зборів, хай не примушує чекати біля дверей тих, хто має до нього справи. Бо коли важко побачити царя, то його наближені роблять так, щоб заплутати те, що треба і чого не слід робити.

Завдяки цьому бувають обурення підданих, і цар потрапляє до влади ворога. Тому хай цар по черзі розглядає справи: божеств, пустельників, єретиків, жерців-брахманів, худоби, священних місць, дітей, хворих людей похилого віку, тих, хто потрапили в біду, беззахисних і жінок. Або ж хай розглядає справи у порядку їх важливості або терміновості.

Будь-яка термінова справа хай вислуховується і не відкладається. Знехтувана справа стає або важкоздійсненою, або нездійсненою.

Прибувши до приміщення, де знаходиться священний вогонь, хай він розглядає справи знавців вед та пустельників разом з домашнім жерцем і духовним вчителем, після того як підведеться та поклониться.

Справи пустельників і тих, хто знає чародійство, хай (цар) розглядає разом із знавцями трьох вед. Хай один він їх не розглядає, боячись викликати гнів (пустельників, які не знають застосування чародійства).

Адже обітниця царя – це його діяльність, його жертвопринесення, його повеління у справах, священні дари, нестриманість поведінки, окроплення посвяченого.

Щастя царя в щасті підданих, у користі підданих – його користь. Користь для царя – не те, що йому приємно, але що приємне підданам – у тому користь царя.

Тому цар, завжди напружений у роботі, хай те велить робити, що потрібно. Коріння того, що потрібно, – це напруженість у роботі, протилежна – коріння шкоди.

За відсутності напруженості в роботі безперечно загибель того, що вже досягнуто, так і того, що ще належить зробити. Напруженістю в роботі досягається її плід і повнота матеріальних благ.

Розділ 17

Розпорядження для царського житла

У місці, передбаченому наукою про будівництво, хай [цар] звелить побудувати царський палац з валами, ровом, воротами, оточений декількома дворами. Згідно з розташуванням скарбниці, хай він звелить побудувати спальню, або житло з обманами, з таємними проходами в стінах і серед них спальню, або підземне житло з дверима, на яких дерев'яні зображення божеств або святі потужності, з багатьма підземними ходами і виходами, або верхній ярус з потайними драбинами в стінах або з порожнім для входу і виходу стовпом. Хай на випадок захисту від біди зробить спальню, де за допомогою машини опускається підлога. Або хай цар звелить все це зробити у разі біди. Або ж інакше велить зробити це з боязні перед товаришами молодості.

Внутрішні покої, якщо їх обійти, які розташовані справа, тричі, тримаючи людський вогонь, не піддаються небезпеці від іншого вогню,

і там не горить жоден інший вогонь. Такий же результат виникає, якщо стіни обмазати попелом, що утворився після удару блискавки, змішаним з глиною і водою від граду. Змії та отрути безсилі по відношенню до внутрішніх покоїв, які захищені рослинами джіванті, швета, муш-кака, пушпавандака або гілкою інжирного дерева, що виростило поблизу рослини акшива. Звільненням кішок, павичів, іхневмонів і плямистих антилоп знищуються змії. Папуга, сорока і птаха-вілохвостка кричать, коли є підозра на [присутність] змії та отрути. Чапля скаженіє поблизу отрути, фазан мліє, сп'яніла зозуля вмирає, очі куріпки знебарвлюються. Отже, хай виявляється протидія вогню, отруті, зміям.

За царським житлом у відділенні двору повинне знаходитися житло жінок та місцеперебування тих [жінок], які відокремлені лікарями через хвороби, пов'язані з вагітністю, і місце для дерев і води. Поза цим – приміщення для царівен і царевичів. Попереду приміщення для прикрас, місце для нарад, приміщення для прийомів, приміщення для спадкоємця престолу та урядовців. У проміжках між дворами повинні знаходитися охоронні війська, що наглядають за жіночими покоями.

Хай цар бачиться з царицею у внутрішніх покоях тільки після того, як вона оглянута старими. До жодної з жінок він не повинен йти в її покої. Адже сховавшись в покоях цариці, брат убив Бхадрасену, син убив Карушу, сховавшись у ліжку матері. Одна цариця убила царя Каші, змазавши зерно отрутою під виглядом меду, інша убила Вайрантью кільцем з ноги, змазаним отрутою, [ще інша] – владикку Саувіри коштовним каменем поясу, [ще інша] – Джалутху дзеркалом, а Відуратху цариця убила, приховавши зброю в косі. Тому хай цар уникає подібних ситуацій.

Хай цар забороняє [своїм дружинам] спілкування з голеними і такими, що носять косу пустельниками, фокусниками і чужими служницями. І хай їх не відвідують родички, окрім як у випадках вагітності або хвороби. Гетери можуть їх відвідувати тільки після того, як очистять тіло миттям і обтиранням, і після того, як їх плаття і прикраси будуть перебрані. Чоловіки вісімдесяти років або жінки п'ятдесяти під виглядом батьків і матерів, старі євнухи та домашні служителі повинні перевіряти чесність і нечесність жінок терему, а також повинні спрямовувати їх до користі владикки.

Хай всі живуть кожен на своїй ділянці, не відвідуючи чужих, і хай ніхто з тих, що живуть усередині палацу, не спілкується з тими, що живуть поза ним. І кожен відзначений при внесенні і винесенні предмет, перевірений, повинен залишати або потрапляти до палацу у супроводі печатки із вказівкою місця призначення.

Розділ 18

Охорона персони [царя]

Як тільки-но цар встане, хай він буде оточений загонами жінок з луками, в другому дворі – слугами, що носять тюрбани, євнухами, домашніми слугами, в третьому – горбатими, карликами, горцями, в четвертому – радниками, родичами і сторожами-списоносцями.

Наближеними хай він робить тих, хто був ще у його батька і діда, має знатну спорідненість та зв'язки, освічений, відданий і досвідчений у справі. Хай не робить наближеними іноземців, або тих, кому не були дані нагороди або не надано було уваги, або навіть людей зі своєї країни, якщо вони були прийняті знову на службу, після того, як провинилися. Царя і палац повинен охороняти загін, що наглядає за теремом.

У прихованому місці головний кухар повинен робити свою справу при частій пробі на смак усього. Хай цар, також [пробуючи], куштує, принісши спершу жертву їжею вогню і птахам. Якщо в їжі отрута, то полум'я і дим вогню темно-сині та лунає тріск, а птахи вмирають. Пара від їжі з отрутою подібна до кольору горла павича, швидко настає охолодження страви, вона знебарвлюється як зіпсована, стає водянистою і недоварюється; соуси швидко висихають, навар з таких страв має розірваний наліт з чорної піни, і зникає [звичний] запах, відчуття від дотику, смак. У супів колір стає або дуже яскравим, або слабким, на нальоті піни вгорі по краях відділяється смуга. У топленого масла посередині смуга темно-синя, у молока – мідно-червона, у п'янок напоїв і води – чорна, у кислого молока – коричнева, у меду – біла. Соковиті страви стають млявими та перевареними, навар з них стає темно-синім або темно-коричневим. Сухі [предмети] швидко розпадаються і знебарвлюються. Жорсткі [предмети] стають м'якими, а м'які – жорсткими. Поблизу таких предметів дрібні істоти гинуть. На килимах та в одязі [від отрути] з'являються темні круги та випадають волокна з ниток і волосся.

Предмети з металу і коштовних каменів покриваються [немов би] плямами бруду і знищується їх гладкість, колір, тяжкість, блиск, форма, а також [пропадає] звичайне відчуття від дотику до них. Це ознаки наявності отрути.

У того, хто підносить отруту, обличчя висихає і стає темним, з'являються зупинка мови, піт, позіхання, надмірне тремтіння, спотикання, він дивиться убік при розмові, занурюється в роботу, нездатен залишатися на місці. Тому хай поблизу царя будуть знавці отрути і лікарі.

Лікар повинен давати царю ліки, узявши їх з приміщення для ліків [аптеки], дослідивши їх чистоту і спробувавши особисто.

Те ж саме, що і з ліками, слід робити з питвом і водою.

Цирульник та прислужники з платтям і руками, чистими після купання, повинні прислужувати царю, узявши з рук служителів терему необхідні прилади, завірені печаткою.

Рабині хай виконують обов'язки банщиків, масажистів, тих, що готують ложе, прачок і виготовлювачів гірлянд, або ж майстерні в цих заняттях особи, що знаходяться під їхнім наглядом. Хай вони подають плаття та гірлянди, приклавши їх спершу до своїх очей, а мазі, що використовуються при купанні, порошки для натирання, пахощі та предмети, що вживаються для купання, хай прикладають до своїх грудей і рук. Цим пояснене поведження з предметами, що надходять від чужих.

Лицедії повинні розважати царя, не вживаючи зброї, вогню й отрути. Їхні музичні інструменти повинні знаходитися всередині [палацу], так само як і прикраси для коней, колісниць, слонів.

Цар хай сідає у вози і на верхові тварини, [тільки] якщо за ними дивляться слуги, що перейшли до нього у спадок; на корабель хай сідає, тільки якщо його обслуговує досвідчений корабельник. Хай він не сідає на корабель, який прив'язаний до іншого або знаходиться у владі вітру. При цьому на березі хай знаходиться загін воїнів. У воду хай він входить, тільки якщо в ній немає риб і крокодилів. У гай хай [цар] входить, тільки якщо він очищений від диких звірів і змій. Для того, щоб вправлятися у стрільбі в ціль, що рухається, хай цар відправляється в ліс для антилоп, з якого мисливцями із зграями собак усунена небезпека нападу з боку злодіїв, диких звірів та ворогів. Хай [цар] приймає святих пустельників, [тільки] якщо при ньому знаходяться досвідчені озброєні люди. Посла сусіднього царя хай приймає тільки оточений зібранням радників. До [свого] озброєного війська хай відправляється тільки озброєний або на коні, слоні чи колісниці.

При виїзді та в'їзді хай цар рухається головною вулицею, що з обох боків охороняється людьми з палицями, причому [з вулиці повинні бути] видалені озброєні, пустельники і каліки. Хай цар не виходить на вулицю, де зібрався народ. На релігійні процесії, збори, святкування, розважальні поїздки хай він відправляється, тільки якщо там несуть охорону люди, що очолюють групи охоронців з десяти воїнів.

Подібно тому як цар через агентів спостерігає за іншими, так хай він охороняє себе від нападів інших, якщо він розсудливий.

ШОСТИЙ ВІДДІЛ

Про основи держави

Розділ 96

Про досконалість основ держави

Основними елементами держави є: державець, міністр, сільська місцевість, укріплені міста, скарбниця, військо і союзники.

При цьому ідеал державця є таким: він повинен бути високого роду, з щасливою долею, розумним і мати позитивні якості, таким, що звертає увагу на (поради) старих і досвідчених людей, справедливим, правдивим, таким, що дотримує свого слова, вдячним, щедрим, надзвичайно енергійним, який не має звички зволікати, повелителем своїх васалів, з сильною волею, таким, що не має в своєму оточенні осіб непридатних і охоче приймає повчання. Ось якості, якими він привертає до себе людей.

(Він повинен володіти) допитливістю, здатністю вчитися, сприймати, утримувати в пам'яті, пізнавати, роздумувати з приводу пізнаного, відкидати непридатне і проникати в істину. Ось якості розуму, (які повинні бути властиві йому).

(Він повинен бути) хоробрим, наполегливим, швидким і спритним. Це якості, що характеризують його діяльність.

Він повинен бути красномовним, метким, мати гарну пам'ять, тямущим і фізично сильним, бути ціленаправленим у думках, легко приборкуватись, майстерним, таким, який володіє військовою силою у разі утиску (зі сторони ворогів), певним чином віддячувати за добро і зло, сором'язливим, вживати заходів проти лиха або для охорони підданих, далекоглядним, звертати головну увагу на правильне застосування людей у належний час і в належному місці, майстерним при виборі миру, війни, послаблень, крутих заходів, вірності договорам або вміти використовувати слабкі місця ворогів, стриманим, веселим, сміятися, мати прямий і непохмурий погляд, вільний від пристрастей, гніву, жадоби, гордовитості, неухважності, запальності та схильності до наклепу. Він повинен говорити приємне, в розмові усміхатися і разом з тим тримати себе гідно і чинити згідно з порадами досвідчених людей. Ось позитивні якості державця як особи [...].

Ідеал скарбниці є таким. Вона повинна бути придбана законним шляхом або предками (державця), або ним самим, повинна складатися головним чином із золота та срібла, мати різноманітне велике коштовне каміння і монети, а також здатна (бути підтримкою) протягом довгих лихих періодів, коли нового притоку цінностей не очікується.

Ідеал війська. Воно повинне бути таким, яке дісталось державцю від батька й діда, постійним, слухняним, таким, в якому воїни, так само як і їх дружини й діти, задоволені, воно повинне бути витривалим у походах, непереможним, переносити страждання, випробуваним у боях, досвідченим і таким, що знається на всіх видах зброї, вірним (державцю), бо в благополуччі і нещасті він зв'язаний з ним, і таким, що складається головним чином з кшатріїв.

Ідеал союзників. Вони повинні дістатися державцю від батька й діда, бути постійними, бути у владі державця, вірними, сильними та швидко приходити на допомогу.

Найбажаніший вид ворогів такий. Вони повинні бути нецарського роду, корисливими, оточеними нікчемними радниками, управляти підданими, які їх ненавидять, чинити неправильно, безпутними, позбавленими енергії, покірними долі, непослідовними у всіх своїх діях, позбавленими прихильників, слабкими і постійно заподіювати образи іншим [...].

Тому цар, який не має позитивних якостей і у якого неміцні основи, гине від своїх підданих або підпадає під владу ворогів, хоча б він і володів землею в чотирьох її межах.

Але той, хто володіє [належними] особистими якостями, хоча б він володів і незначною кількістю землі, володіючи доскональними основами держави і знаючи методи правління, одержить владу над всією землею і не зазнає збитків [...].

Розділ 97

Про мир і працю

Мир і праця є основами благополуччя. Працею ми називаємо сили затрачені людиною для виконання будь-якої справи. Насолода благополуччям, яка полягає у використанні плодів праці, ми називаємо миром (або мирним добробутом).

Основами для миру й праці є шість методів політики.

Результатом (застосування) цих методів є занепад, застій і розвиток.

При цьому людськими (можливостями) є правильна або неправильна політика. Успіх же або невдача є посланими божеством.

Бо дії божественні та людські приводять світ у рух. Те, що відбувається невидимо для людського ока, є дією божества. Якщо ж при цьому досягається бажаний результат, то це буде успіх. У зворотному ж випадку – це невдача.

Людська (дія) є те, що ми бачимо. Якщо при цьому досягається благополуччя, то це правильна політика. Якщо ж ці дії викликають нещастя – це неправильна. Ці (людські дії) можуть бути об'єктом думки (зрозумілі). Дії ж божественні – незбагненні.

Державець, що володіє особистими якостями, багатством і досконалими основами держави, є основою правильної політики і називається тим, хто має підставу перемогти. Навколо нього є вороги, які безпосередньо знаходяться на його території. І навпаки, союзники можуть бути відокремлені іншою землею.

Сусідній державець, що володіє відмінними рисами ворога, є супротивником. Якщо він потрапляє в біду, то проти нього вигідно йти війною. Якщо він не має опори або ж захист його слабкий, то такого супротивника можна знищити. Або він є таким, якого слід тіснити або ослабити. Ось різні види супротивників [...].

(Державець), земля якого безпосередньо межує (з володінням того, хто має намір перемогти), є основним ворогом. Якщо він належить до того ж роду, то його називають природним ворогом. А той, з яким виникла ворожнеча або який вже діє агресивно, є ворог набутий.

(Державець), земля якого межує з іншою землею, є основним союзником. Якщо він доводиться родичем з батьківської або материнської сторони, то він називається природним союзником. Якщо ж він приєднується (до государя, що має намір перемогти), оскільки одержує від нього гроші або кошти для існування (або оскільки він зобов'язаний йому отриманням грошей і життям), то він називається набутим союзником [...].

СЬОМИЙ ВІДДІЛ

Про шість методів (зовнішньої) політики

Розділи 98 і 99

Короткий виклад шести методів політики. Визначення стану занепаду, застою і розвитку

Коло чинників (зовнішньої) політики є підставою для застосування її шести методів. Учителі говорять, що ці шість методів по суті: мир, війна, вичікувальний стан, наступ, шукання захисту і подвійна політика.

Ватавьядхі стверджує, що, власне, є лише два методи: мир і війна, до яких і зводяться всі шість методів.

Каутілья ж вважає, що все ж таки є шість методів відповідно до різної ситуації.

Тут миром вважається укладення договору, що зв'язує (обидві сторони), війною – спричинення шкоди, вичікувальним станом – перебування в байдужому стані, наступом – вживання заходів (до нападу), союзом – коли вдаються за допомогою до інших і подвійною політикою – використання то війни, то миру (дивлячись на обставини). Ось шість методів (політики).

Якщо хто-небудь слабший (за іншого), то він повинен укласти з ним мир. А той, хто має перевагу може йти (на іншого) війною. А той, який вважає: “Ні мене він, ні я його нездатні перемогти”, – повинен дотримуватися вичікувального стану. Той, хто має перевагу повинен наступати. Той, у кого незначні сили, повинен шукати союзу (з іншими). Якщо справа розв'язується завдяки допомозі союзника, то слід вести подвійну політику. Ось визначення методів.

Якщо (державець), застосовуючи який-небудь метод, бачить, що, дотримуючись його, він зможе споруджувати в своїх володіннях укріплення, зрошувальні споруди, торгові шляхи, заселяти пустирі та розводити цінні [породи] лісів і таких, в яких водяться слони, [а також буде в змозі] шкодити таким же діям ворога, застосовуючи обраний метод, то буде успіх.

Знаючи про те, що власний успіх йтиме швидше, що він буде більшим, і що є підстави вважати, що (в майбутньому) з'явиться успіх, а також, що у ворога буде якраз навпаки, (державець) повинен байдуже ставитися до успіху ворога. Якщо успіх (з обох сторін) з'являється одночасно і має однакові результати, то потрібно перебувати в мирі.

Якщо (даний державець) бачить, що, дотримуючись якого-небудь методу, він досягне лише (негативних результатів) у своїх діях і не заподіє збитків ворогу, і тому не вдається до даного методу, то такий метод слід вважати таким, що веде до занепаду.

Якщо володар бачить, що власний занепад триває довгий час, а занепад у ворога протікає швидко або ж приведе врешті-решт до процвітання, то державець повинен тимчасово залишатися байдужим до власного занепаду.

Якщо з обох сторін занепад відбувається одночасно і приводить до однакових результатів, то потрібно перебувати в мирі.

Той метод, із застосування якого не виходить ні процвітання, ні занепаду, веде до стану застою.

Якщо державець знає, що йому доведеться лише на короткий час перебувати в застійному стані або ж що це призведе врешті-решт до процвітання, тоді як у ворога буде протилежне, то йому слід ставитися байдуже до (тимчасового) стану застою [...].

Розділ 100

Про пошук допомоги (у сильнішого)

[...] З двох (державців), які знаходяться між собою в дружніх стосунках, слід звертатися до того, з яким (той, хто шукає союзу) є дружнім і прихильним. Це є правильний спосіб укласти союз (або вдаватися до допомоги) [...].

Розділи 101 і 102

Застосування методів політики (царем) рівним (ворогу), сильнішим і слабкішим, укладення миру слабкішим

Охочий перемогти повинен застосовувати шість методів політики згідно зі своїми силами. З рівним йому за силою та з сильнішим він повинен перебувати в мирі. Із слабкішим він може воювати. Адже той, на якого сильніший йде війною, стає подібним піхотинцю, що б'ється із слоном. Якщо ж він воює з рівним, то це приводить лише до втрат з обох боків, подібно тому як розбиваються два необпалені горщики, якщо їх зіштовхнути. Тільки той, хто воює із слабкішим, має успіх, немов камінь, що розбиває глиняну судину.

Якщо сильніший не бажає миру, то слід поводитися, неначе підкоряєшся силі, або ж застосовувати хитрі методи, поки не трапиться нагода стати сильнішим самому.

Якщо рівний не бажає миру, то потрібно заподіювати йому шкоду в тому ж обсязі, в якій той шкодить (даному державцю).

Бо вогонь сплавляє (метали) і не може нерозжарене залізо з'єднатися з іншим залізом.

Якщо слабкіший в усіх відношеннях показує свою покору, то слід укласти з ним мир. Бо як наслідок бажання помсти за заподіяні страждання може з'явитися сила (або бойовий жар), рівна лісовій пожежі, яка може призвести до перемоги (хоч би і слабшого). Крім того, такий (державець) може знайти підтримку в своєму колі держав [...].

Розділи 108-110

Міркування з приводу того, на кого нападати – на такого, який (за своїм станом) є зручним об'єктом нападу, чи ж на основного ворога. Причини, внаслідок яких піддані потерпають від нестатків, виявляють пожадливість і стають ворожими (своєму правителю). Міркування про (вибір) союзників

Якщо два сусіди (державці, що прагнуть перемоги) знаходяться в однаково скрутному становищі, то (при виникненні питання) проти кого йти – проти основного ворога або ж проти того, на якого зручно напасти, слід виступати проти основного ворога. Якщо досягнуто успіх над останнім, то тоді слід виступати проти того, на якого зручно

напасти. Адже при успіху над основним ворогом (інший), той, на якого зручно напасти, може при нагоді надати допомогу, але ніяк не основний ворог, якщо той, на якого зручно напасти, мав би успіх [...].

[...] Слід виступати проти основного ворога, навіть з незначними ускладненнями, бо той, що піддався нападу перший, незначні ускладнення для нього стають важкими. Правда, звичайно, що значні ускладнення (того, на якого зручно напасти) стануть ще важчими, але з іншого боку (основний) ворог, що не піддався нападу і знаходиться в незначних ускладненнях, з легкістю усуне свої ускладнення і прийде па допомогу тому, на якого зручно було напасти. Він тоді накинетесь (на охочого перемогти) з тилу [...].

Ще постає питання: чи йти проти сильнішого, але несправедливого (правителя) або ж проти слабкого, але такого, який править справедливо. Слід йти проти сильнішого, але правлячого несправедливо. Бо якщо сильний, але правлячий несправедливо піддається нападу, то його піддані йому не допомагатимуть; вони можуть вигнати його або перейти на бік його ворога. Якщо ж піддається нападу слабкіший, але правлячий справедливо, то його піддані йому допомагатимуть і стануть супроводжувати його, якщо йому доведеться тікати [...].

Виснажені піддані стають жадібними і ворожими (до свого правителя). І, будучи ворожими, вони переходять до ворога або ж вбивають свого повелителя.

Тому не слід створювати причин, що викликають виснаження, пожадливість і ворожість підданих. Причини, які могли б виникнути, слід негайно усунути [...].

Виступати в похід спільно з іншими слід лише після того, як причини, що спонукали союзників до ведення війни або укладення миру, будуть належним чином зважені. (Слід виступати тоді), коли (союзники) володіють силою і чесністю [...].

Тепер виникає питання, з ким необхідно здійснювати спільний похід – з одним сильнішим або з двома рівними? Краще з двома рівними. Бо (охочий перемогти) буде завжди під владою сильнішого. Над рівними ж йому він зможе одержати перевагу і вигоди. Між двома легко посіяти розбрат, і якщо один виявиться ворожим, то двоє інших зможуть його приборкати і дати йому випробувати наслідки розбрату.

Ще виникає питання, з ким краще укласти союз – одним рівним або ж з двома слабкішими? Краще з двома слабкішими. Бо вони зможуть виконати те, що може бути зроблено тільки двома, і разом з тим вони підкорятимуться (охочому перемогти, який сильніший за них) [...].

ПЛАТОН

(427-347 рр. до н.е.)

Справжнє ім'я – Арістокл. Давньогрецький філософ. Народився в дуже знатній, аристократичній родині; батько Платона – Аристон, походив з роду останнього афінського базилевса Кодра, мати – з роду архонта-законодавця Солона, одного з семи мудреців. В юності Платон багато уваги присвятив творчості відомого софіста Кратила, а приблизно у 20 років познайомився із Сократом і став його найвідданішим учнем. При цьому Платон відмовився від політичної кар'єри і залишився дуже сором'язливою та замкнутою людиною. Після страти Сократа залишив Афіни і, мандруючи, відвідав велику кількість міст давньогрецького світу. Особливо важливу роль у його науково-філософському розвитку відіграли подорожі до Південної Італії та на Сицилію (388 р. до н.е.), де мислитель зав'язав наукові та дружні знайомства з представниками піфагорійської школи. Проте більшу частину свого життя Платон провів у Афінах, де навколо нього зібралася значна група учнів, котрі утворили школу, яка, внаслідок свого розташування в горах Акаду, отримала назву Академії (приблизно 387 р. до н.е.). У 366-365 та в 361 рр. до н.е. Платон двічі відвідав Сицилію за запрошенням тирана Сіракуз Діонісія Молодшого, який, начебто, прагнув до реалізації платонівських ідей у своїй державі; обидві поїздки виявилися марними. Помер Платон у Афінах.

В Академії філософ написав свої праці, яким надав форми діалогів (одним із співрозмовників у нього завжди виступав Сократ, в уста якого Платон зазвичай вкладав свої власні думки). Всього їх більше 20. Свої основні політико-правові діалоги – “Держава”, “Закони”, “Політик” Платон написав приблизно в 370-360 рр. до н.е., сформулювавши найважливіші принципи і правила, що орієнтують на створення стабільного суспільного ладу. Фактично саме він висунув концепцію “ідеальної держави”.

Уривки з твору “Закони” перекладено за джерелом: Платон. Закони [Текст] // Собр. соч.: в 4 т. ; пер. с древнегреч. / А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. Авт. ст. в прим. А. Ф. Лосев. Прим. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – Т. 4. – С. 71–437.

“ЗАКОНИ”

Перш за все слід встановити кількість населення, іншими словами, скільки буде у нас громадян. Потім треба вирішити, на скільки частин ми поділимо всіх громадян і якою великою буде кожна частина. Врахувавши все це, можна приступити до найбільш рівномірного розподілу землі та жителів. Яка кількість громадян буде достатня, можна визначити не інакше як узгодивши це з кількістю землі та з досвіду з навколишніх держав. Землі треба стільки, щоб вона була в змозі прогодувати це число людей за умови їх розсудливості, але не більш того. Громадян же потрібно стільки, щоб вони без зайвих зусиль могли дати відсіч нападам навколишніх жителів і допомогти тим сусідам, кого кривдять. Коли ми побачимо місцевість і сусідів, ми з'ясуємо все це і на словах, і на ділі. Поки ж це лише загальний контур або нарис; покінчивши з ним, перейдемо до законодавства.

Хай майбутніх громадян буде п'ять тисяч сорок... На стільки ж частин будуть розділені земля і житла; людина і ділянка, одержана нею за жеребом, складуть основу наділу. Вказане число можна перш за все розділити на дві частини, потім на три. За своєю природою воно ділиться послідовно і на чотири, і на п'ять, і на подальші числа аж до десяти. Що стосується чисел, то кожен законодавець повинен бути впевненим в тому, яким є число і які властивості числа найбільш зручніші для будь-яких держав. Ми визнаємо найзручнішим те число, яке має найбільшу кількість послідовних дільників. Звичайно, кожне число має свої різноманітні дільники; число ж п'ять тисяч сорок має цілі п'ятдесят дев'ять дільників, послідовних же – від одиниці до десяти. Це дуже зручно і на війні, і в мирний час для будь-якого роду операцій, союзів, податків і розподілів.

Чи створюється готова держава від самого початку, чи перевлаштується звиродніла стара, все одно ніхто з тих, хто має розум, не стане порушувати нічого, що стосується богів і святинь: які саме, яким богам повинні бути споруджені святилища в державі та ім'ям яких богів або даймонів будуть вони називатися, у всьому цьому треба слідувати Дельфам, Додоні, Аммону або ж переконливим стародавнім оповідям про колишні знамення і божественні натхнення ...

З усього цього законодавцю не можна чіпати нічого, навіть самого малого, але слід кожній частині громадян дати особливого бога, даймона або героя. При розподілі землі треба передусім виділити добірну священну ділянку з усім необхідним; там у встановлені терміни повинна збиратися кожна частина громадян, щоб задовольняти загальні потреби, проявляти один до одного доброзичливість при жертвопринесеннях, звикати до сусідів і знайомитися. Для держави немає більшого блага, аніж близьке знайомство громадян один з одним. Де

у взаємостосунках немає світла, а панує темрява, там ніхто не може правильно досягти заслуженої шани, влади і належних прав. У будь-якій державі кожна людина повинна прагнути завжди бути простою, правдивою, нелицемірною щодо інших і, будучи такою, остерігатися обману з їхнього боку.

Найбільш правильним було б спочатку викласти якнайкращий державний лад, потім другий за гідністю і, нарешті, третій, а після викладу надати вибір тому, хто стоїть на чолі суспільства. Згідно з цим задумом ми і виберемо зараз, вказавши на державний устрій перший за гідністю, потім на другий і третій.

Найкращою є перша держава, її устрій і закони. Тут вся держава ретельно дотримується стародавнього вислову, що свідчить про те, що у друзів насправді все спільне. ... З тих же причин всі радітимуть або засмучуватимуться, а закони повною мірою згуртують в єдину цілу державу, вище за яку в значенні чесноти, правильності і блага ніхто ніколи не зможе встановити. Якщо таку державу створять де-небудь боги або сини богів та мешкатимуть у ній більш ніж поодинці, то це – обитель радісного життя. Якщо такою є держава, то немає потреби розглядати інший зразок державного устрою...

...Подивимось, якою є друга за значенням держава і як вона утворюється. Передусім хай громадяни розділять землю і житла; громадського землеробства може і не бути, оскільки нинішнє покоління за своїм вихованням та освітою не доросло до цього. Проте розподіл слід робити, зважаючи на такі фактори: кожен, хто одержав за жеребом наділ, повинен вважати свій наділ загальною власністю всієї держави. ...А щоб все це збереглося навіки, треба ще зазначити, що встановлена нами чисельність вогнищ повинна бути завжди однаковою, тобто не збільшуватися і не зменшуватися. Стійкого становища у всій державі можна досягти так: володар наділу залишає в спадок своє житло завжди лише одному з своїх дітей, найулюбленішому, який і буде його наступником, шанувальником богів роду, держави і людей, що ще живі або вже закінчили свій вік.

Насправді, зовсім немає місця для подібного устрою... Ніхто з приватних осіб не має права володіти золотом або сріблом. ...

...Кожного разу, як треба когось послати в чужі землі, державі для цієї мети необхідно мати дійсну в усій Елладі монету. Якщо приватній особі знадобиться виїхати за межі батьківщини, вона може це зробити лише з дозволу влади; після повернення додому вона повинна здати державі чужоземні гроші, що є у неї, одержавши натомість місцеві гроші, згідно з розрахунком. Якщо виявиться, що хто-небудь привласнив чужоземні гроші, вони забираються на користь скарбниці; знаючий же про це, якщо він не повідомив, піддається разом з тим,

хто завіз ці гроші, осуду і прокляття, а також пені у розмірі не менше кількості увезених чужоземних грошей. При одруженні або заміжжі абсолютно не дозволяється давати або брати яке-небудь придане. Також не можна віддавати гроші на зберігання тому, хто не вселяє довіри. Не можна також давати гроші в борг під відсотки, в цьому випадку дозволяється зовсім не повертати лихварю ані відсотків, ані всього боргу.

Судити про високу якість цих настанов найправильніше, звертаючись кожного разу до нашого початкового наміру. Ми стверджуємо, що наміри розумного політика зовсім не такі, якими їх малює собі більшість: вона вважає, ніби хороший законодавець повинен прагнути бачити свою державу великою; ніби він створює гарні закони, думаючи про те, щоб держава була якомога багатшою, щоб вона мала золоті та срібні копальні і володарювала над більшістю держав як на морі, так і на суші. Треба було б додати: гарний законодавець повинен прагнути до того, щоб його держава була якнайкращою і щасливою. Це частково здійснимо, частково ні.

...Немає добрих і разом з тим дуже багатих людей... А хто не добрий, той і не щасливий.

Наш нарис законів мав на меті зробити людей якомога щасливішими і доброзичливішими. Але хіба будуть громадяни доброзичливі там, де між ними багато тяжб і багато несправедливості? Ні, тільки там вони будуть доброзичливими, де несправедливості найменше і де вона незначна. Тому ми говоримо, що в нашій державі не повинно бути ані золота, ані срібла, ані великого прибутку завдяки ремеслам і лихварству, ані надмірно великого скотарства, а повинні бути лише прибутки від землеробства. ...

З трьох речей, про які піклується кожна людина, турбота про майно справедливо займає лише третє, тобто останнє, місце, турбота про тіло – середнє, на першому ж місці стоїть турбота про душу. І державний лад, який ми зараз розбираємо, виявиться правильно встановленим лише у тому випадку, якщо прерогативи будуть розподілені у ньому саме так. Якщо ж який-небудь із встановлених законів ставить у державі здоров'я вище за розсудливість, або багатство – вище за розсудливість і здоров'я, то це слугуватиме ознакою, що подібний закон встановлений неправильно...

Було б чудово, якби кожен член колонії володів ... майном у рівній частці з усіма. Але це неможливо: один з'явиться, володіючи великим майном, інший – меншим. Тому, а також з багатьох інших причин, для зручності та рівної частки для всіх у державі треба встановити нерівний майновий ценз... Посади і почесні розподіляються якомога більш рівномірно, згідно з цією майновою нерівністю, причому немає ніяких

приводів для розбрату. Залежно від величини майна треба встановити чотири класи, назвавши їх: перший, другий, третій, четвертий або якось інакше. Громадяни або перебувають в своєму класі, або, розбагатівши чи збіднівши, переходять у належний кожному з них клас.

...Не повинно бути ані тяжкої бідності серед деяких громадян, ані, в свою чергу, багатства, бо бідність і багатство взаємопов'язані одне з одним. Тому треба законодавцю встановити межі бідності і багатства. Межею бідності хай буде вартість наділу, який повинен залишатися у кожного... Прийнявши це за міру, законодавець дозволяє отримання майна більшого за свою вартістю в два, три, чотири рази; якщо ж хтось придбає більше цього, чи знайшовши що-небудь, чи одержавши від когось у подарунок або наживши, – ... він повинен віддати надлишок державі та її богам-покровителям... Все, чим володіє кожен, без урахування наділу, буде публічно записано тими, кому це наказує закон, тобто посадовцями-стражами, так, щоб всі тяжби, що стосуються майна, стали б легкими і цілком ясними. ...

Громадян також треба розділити на дванадцять груп. Для цього треба здійснити перепис іншого їхнього майна, а потім поділити все на дванадцять якомога рівноцінних частин. Потім ці дванадцять наділів треба поділити між дванадцятьма богами і кожна визначену жеребом частину присвятити тому чи іншому богу, назвавши її його ім'ям. Така частина носитиме назву фили. У свою чергу і місто слід розділити на дванадцять частин, так само, як розділена решта країни. Кожному громадянину слід відвести два житла: одне – поблизу середини держави, інше – на околиці.

АРИСТОТЕЛЬ

(384-322 рр. до н.е.)

Народився в м. Стагіра (Фракія) в родині придворного лікаря македонського царя. У 367 році відправився до Афін і став одним з учнів Платона. Залишався членом Академії протягом 20 років, до самої смерті Платона. У 343 році на запрошення македонського царя Філіпа став вихователем його сина – майбутнього царя Олександра Македонського. Коли Олександр став царем, Аристотель знову повернувся до Афін (у 335 році), де і створив власну філософську школу, що отримала назву Лікей. У колі своїх численних учнів філософ розпочав тут активну викладацьку та наукову діяльність. Вона тривала до смерті Олександра Македонського (323 рік), після чого Аристотель, якого в Афінах вважали прихильником македонської партії, був змушений терміново покинути місто й оселитися в Халкіді (о. Евсея), де й помер у 322 році.

У його працях сформульована ледь-ледь не вся сума знань стародавніх греків, з яких істотну частину складало соціально-політичне вчення. У ньому розвинуті ідеї державності та форм правління, зв'язок законів та справедливості.

Основні політико-правові твори: “Політика”, “Никомахова етика”, “Афінська політія”.

Уривки з твору “Політика” перекладено за джерелом: Аристотель. Політика [Текст] // Соч. : в 4 т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 375–644.

“ПОЛІТИКА”

Оскільки будь-яка держава представляє собою свого роду спілкування, будь-яке ж спілкування організовується заради якого-небудь блага (адже будь-яка діяльність – це передбачуване благо), то, очевидно, все спілкування прагне до якого-небудь блага; переважно ж прагне до вищого з усіх благ те спілкування, яке є найважливішим з усіх, таке, що охоплює собою всю решту спілкувань. Саме це спілкування і називається державою, або спілкуванням політичним.

...Призначення її, власне кажучи, є цілком самодостатнім: держава виникає заради потреб життя, але існує вона заради досягнення

благого життя. Звідси витікає, що будь-яка держава – продукт природного виникнення і що вона уподібнюється в цьому відношенні первинним спілкуванням – сім'ї й селищу; вона є завершенням їх...

Держава – продукт природного розвитку, і людина, за природою своєю, істота політична; хто живе своєю природою, а не внаслідок випадкових обставин поза державою, остання або надлюдина, або істота недорозвинена в етичному відношенні; навіть Гомер засуджує, кажучи, що така людина “без роду – без племені, поза законами, без вогнища”; така людина за своєю природою тільки не жадає війни; а порівняти її можна з вибитим з ряду пішаком на гральній дошці...

Природа держави стоїть попереду природи сім'ї та індивіда: необхідно, щоб ціле передувало своїй частині...

У всіх людей природа вселила прагнення до державного спілкування і перший, хто це спілкування організував, надав людству найбільше благо. Людина, що знайшла своє завершення в державі, – досконале з творінь, і, навпаки, людина, що живе поза законом і правом, займає найжалюгідніше місце в світі. Бо безправ'я, що спирається на озброєну силу, – найважче. Природа дала людині в руки зброю – інтелектуальну і моральну силу, але вона може користуватися цією зброєю й у зворотньому боці; тому людина без етичних засад виявляється істотою самою нечестивою й дикою, низькою в своїх статевих і смакових інстинктах. Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що служить критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування.

...Кожна держава складається з окремих сімей.

Оскільки ми ставимо своєю задачею дослідження державного спілкування в найдосконалішій формі, що дає людям повну можливість жити згідно з їх ідеальними прагненнями, то нам належить піддати критиці і ті з існуючих форм державного устрою, якими, з одного боку, користуються на практиці деякі держави, що вважаються упорядкованими, і які, з іншого боку, були проєктовані як найдосконаліші, деякими теоретиками...

Передусім слід почати із встановлення того принципу, який служить точкою опори при справжньому міркуванні, а саме: всі громадяни повинні брати участь або у всьому, що стосується життя держави, або ні в чому, або в одних справах вони повинні брати участь, в інших ні. Те, щоб громадяни не брали участь ні в чому, очевидно, неможливо, оскільки держава представляє своєрідне спілкування, а отже, є необхідність взяти участь у визначеному місці: місце, яке займає одна

держава, являє собою певну одиницю, і громадяни, відповідно, є об-
щинниками однієї держави...

Зрозуміло, що держава за прогресивно еволюціонуючої єдності
перестане бути державою. Адже, за своєю природою, держава уособ-
люється свого роду множиною... Зрозуміло, що держава не може бути
за своєю природою такою єдиною, як дехто цього вимагає, і те, що
для держави є вищим благом, веде до її знищення...

Слід розглянути питання про власність. Яку повинна вона мати
організацію у тих громадян, що прагнуть користуватися якнайкращим
державним устроєм? Чи повинна власність бути загальною або не за-
гальною? ...Більш придатним... є той спосіб користування власністю,
який практикується зараз, особливо якщо він освячений звичаями і
врегульований законодавством: він містить у собі хороші сторони
обох систем, які ми маємо на увазі – а саме систему власності загаль-
ної та систему власності приватної. Власність повинна бути загальною
тільки у відносному значенні, в абсолютному ж вона повинна бути
приватною. Бо, коли експлуатація власності буде поділена між окре-
мими особами, зникнуть серед них взаємні нарікання; навпаки, вийде
більший бариш, оскільки кожен із старанністю ставитиметься до того,
що йому належить, чеснота ж послужить своєрідним регулятором в
експлуатації, згідно з прислів'ям: “У друзів все загальне”. ...Очевидно,
краще, щоб власність була приватною, експлуатація ж її загальною.
Справа законодавця – ввести такий порядок серед громадян.

...Оскільки форма державного устрою є те ж саме, що й політична
система, остання ж втілюється верховною владою в державі, то звідси
неминуче витікає, що ця верховна влада повинна бути в руках або од-
ного, або небагатьох, або більшості. І коли одна людина, або небагато,
або більшість править, керуючись суспільною користю, природно, та-
кі форми державного устрою правильні, а ті форми, при яких врахо-
вуються особисті інтереси або однієї особи, або небагатьох, або біль-
шості, суть відхилення від правильних... Монархічне правління, що
має на увазі загальну користь, ми, звичайно, називаємо царською вла-
дою; владу небагатьох, але більше одного – аристократією (чи тому,
що в даному випадку керують кращі, чи тому, що уряд має на увазі
вище благо держави та елементів, що входять до її складу); а коли за-
ради загальної користі керує більшість, тоді ми вживаємо визначення,
загальне для всіх взагалі форм державного устрою, – політія. І таке
розмежування логічно правильне: одна особа або небагато можуть ви-
ділятися своєю чеснотою, але досягати успіху у будь-якій чесноті для

більшості – справа непроста; найлегшим цей вищий ступінь досконалості може проявлятися у більшості стосовно військової доблесті, оскільки остання зустрічається саме в народній масі. Ось чому в політії найвища верховна влада зосереджується в руках військового стану, користуються ж цією владою особи, що мають право володіти зброєю. Відхилення від вказаних правових форм державного устрою наступні: відхилення від царської влади – тиранія; від аристократії – олігархія, від політії – демократія. По суті тиранія – та ж монархічна влада, але така, що враховує інтереси одного правителя; олігархія дотримується інтересів заможних класів, демократія – інтереси неїмущих класів; загальної ж користі жодна з цих форм державного устрою, що відхиляються від правильних, на увазі не має.

...Жодної іншої форми державного ладу, крім вказаних вище, не існує. ...Справжньою ознакою відмінності олігархії та демократії служить багатство і бідність; ось чому там, де влада заснована – байдуже – у меншості або більшості – на багатстві, ми маємо справу з олігархією, а де правлять неїмущі, там перед нами демократія. ...Адже майновий добробут – у небагатьох, а свободою користуються всі громадяни, і саме на цих принципах (тобто на принципах багатства і свободи) і ті, й інші прагнуть влади в державі.

...Що таке справедливість з олігархічної та демократичної точок зору? ...Справедливість, мабуть, полягає в рівності, і так дійсно буває, але тільки не для всіх, а для рівних; і нерівність також представляється справедливістю, і така є насправді, але знову-таки не для всіх, а лише для нерівних. Тим часом люди залишають поза увагою питання “для кого?” і тому судять фальшиво; причиною ж цього є те, що вони дотримуються думки про самих себе, в думках же про особисті справи більша частина людей – погані судді. ...Справедливість – поняття відносне і розрізняється своїми властивостями як об’єкта, так і суб’єкта. ...Держава створюється не лише задля того, щоб жити, але переважно для того, щоб жити щасливо; інакше припустимо також і державу, що складається з рабів та інших живих істот, чого насправді тепер не буває. ...За чеснотами ж і вадами в державах дбайливо спостерігають ті, хто турбується про дотримання в державі доброго закономірного порядку; у цьому-то і полягає необхідність піклуватися про чесноту громадян тій державі, яка бажає називатися державою насправді, а не лише на словах. Інакше державне спілкування перетвориться на простий союз, який відрізняється від решти союзів, укладених союзниками, що далеко живуть одне від одного відносно простору. Та й закон у такому разі виявляється простим договором, ...зробити ж громадян добрими і справедливими він не в силах. ...Отже, метою держави служить блага

життя і все ...створюється заради цієї мети; сама ж держава є спілкуванням родів і селищ заради досягнення досконалого самодостатнього існування, яке, як ми стверджуємо, полягає в щасливому і прекрасному житті, так що і державне спілкування ...має на меті прояв прекрасної діяльності, а не тільки просте сумісне проживання. Звідси випливає, що ті, хто активно працює для такого роду спілкування, потрібно брати більшу участь у державному житті, ніж ті, хто, як рівні з ними або навіть перевершуючи їх вільним або благородним походженням, не можуть порівнятися з ними в політичній чесноті, або ті, хто, перевершуючи багатством, не в змозі перевершити їх в чесноті.

...Закони повинні бути узгоджені з тією або іншою формою державного ладу. А якщо так, то закони, які відповідають правильним його формам, будуть засновані на справедливості; закони, що мають відхилення від їх правильних форм, не будуть засновані на справедливості.

Кінцевою метою всіх наук і мистецтв є благо; вище ж благо є метою найголовнішої з усіх наук і мистецтв, а саме політики. Державним благом є право, яке служить на загальну користь. За загальним враженням, право – це свого роду рівність. ...Стверджують, що право є щось, що має відношення до особи.

...З трьох форм державного устрою, що визнаються для нас нормальними, найкращою, звичайно, є та, в якій управління зосереджене в руках найкращих.

Яка ж з форм державного устрою є найкращою? У нашому попередньому міркуванні про форми державного устрою ми розподілили їх так: три форми нормальні – монархія, аристократія, політія, і три форми, що відхиляються від нормальних, – тиранія – протипага монархії, олігархія – аристократія, демократія – політія. ...Легко може виявитися, що за одних умов демократія підходить більше, ніж олігархія, за інших – навпаки.

Проте головними формами державного устрою визнаються дві – демократія й олігархія... Демократія – це такий лад, коли вільно народжені та неімущі, складаючи більшість, матимуть верховну владу в своїх руках, а олігархія – такий лад, за якого влада знаходиться в руках осіб багатих і з благородним походженням, але яких меншість.

...Закон повинен володарювати над всіма, а магістратам та народним зборам повинне бути надане право обговорення детальних питань.

...Потрібно, звичайно, щоб у чудово змішаному державному ладі були представлені як демократичний, так і олігархічний елементи,

а не якийсь один з них. ...Різні види так званого аристократичного ладу... дуже часто мало застосовуються для більшості держав і часто наближаються до так званої політії (тому й говорити слід про обидві ці форми як про одну).

Те життя блаженне, при якому нема перешкод для здійснення чесноти, ...чеснота є середина, але потрібно визнати, що найкращим життям буде “середнє” життя, таке життя, при якому “середина” може бути досягнута кожним індивідуально. Необхідно встановити такий же критерій відносно як чесноти, так і порочності держави та її ладу: адже лад держави – це її життя.

У кожній державі ми зустрічаємо три класи громадян: дуже заможні, неімуші і треті, що стоять на межі між одними та іншими. Оскільки, на загальноприйнятій думці, помірність і середина – найкраще, то, очевидно, і середній достаток з усіх благ є найкращим за все. За його наявності найлегше коритися доводам розуму, навпаки, важко дотримуватися цих доводів людині, яка є найкращою, найсильнішою, найзнатнішою, найслабшою, найнижчою за своїм політичним становищем. Люди першої категорії переважно стають нахабами і великими мерзотниками; люди другої категорії зазвичай робляться негідниками і дрібними мерзотниками. А до злочинів одні вдаються через нахабство, інші – внаслідок підлості. Більше того, люди обох цих категорій не ухиляються від влади, а ревно прагнуть її, але ж те й інше шкодить державам. Люди першої категорії, маючи надлишок благополуччя, сили, багатства, дружніх симпатій тощо, не бажають та й не вміють підкорятися; і це спостерігається вже з раннього дитинства: розбещені розкішшю, з якою вони живуть, такі люди не звикли підкорятися навіть у школі. Поведінка людей другої категорії, через їх крайню незабезпеченість, надзвичайно низька. Отже, вони не здатні володарювати і вміють підкорятися лише тій владі, яка є у панів над рабами; і володарювати вміють тільки так, як володарюють пани над рабами. Виходить держава, де одні сповнені заздрості, інші – презирства. А такого роду почуття дуже далекі від почуття дружби в політичному спілкуванні, яке повинне мати в собі елемент дружності. Згадані ж нами люди не бажають йти зі своїми супротивниками навіть однією дорогою.

...Зрозуміло, що найкращим державним спілкуванням є те спілкування, що досягається за рахунок середнього елемента; у тих державах є найкращий суспільний лад, де середній елемент представлено більшою кількістю, де він користується великим попитом порівняно з обома іншими елементами або, принаймні, є сильнішим за кожен з них, окремо взятий. З'єднавшись з одним із крайніх елементів, середній елемент набуває впливу і перешкоджає утворенню протилежних крайнощів. Тому найбільшим благополуччям для держави є те, щоб його

громадяни володіли власністю середньою, але достатньою; а в тих випадках, коли одні мають дуже багато, інші ж нічого не мають, то саме через крайнощі у майновому відношенні виникає або крайня демократія, або олігархія в чистому вигляді, або тиранія.

...Отже, “середня” форма державного ладу є формою ідеальною, бо лише вона не веде до партійної боротьби: там, де середній елемент є численним, рідко серед громадян виникають партійні розбрати і чвари. ...Демократія, в свою чергу, користується більшою, порівняно з олігархією, безпекою; існування її є більш тривалим завдяки наявності в ній середнього елемента, який перевищує своєю чисельністю і більше представлений у державному житті демократії, ніж олігархії. Але за відсутності середнього елемента неіснуючий клас перевищує своєю чисельністю, держава опиняється в нещасливому стані і швидкими кроками йде до загибелі. На доказ цього положення можна навести й те, що найкращі законодавці вийшли з середовища середнього стану, а саме: Солон..., Лікург..., Харонд та багато інших.

...У будь-якому державному ладі... основних елементів три: ...перший – законодородчий орган про справи держави, другий – магістрати, ... третій – судові органи.

Законодородчий орган може вирішувати питання війни та миру, про укладення та розірвання союзів, про закони, про смертну кару, про вигнання і конфіскацію майна, про обрання посадовців і про їхню звітність.

Під колом дії магістрату ми розуміємо, наприклад, те, що в їх компетенцію входить завідування державними прибутками або охорона державної території.

Відмінність судів обумовлюється трьома чинниками: 1) хто судді; 2) що підлягає їх суду; 3) яким чином судді призначаються. ...Число окремих видів судів. Їх вісім: 1) для ухвалення звіту від посадовців; 2) для суду над тими, хто вчинив злочин, що завдає шкоду державі; 3) те ж саме, хто замислив державний переворот; 4) для розбору тяжб, що виникають між посадовими і приватними особами з приводу штрафування першими останніх; 5) для розбору цивільних справ, що стосуються великих торгових операцій; 6) для розбору справ про вбивства; 7) для розбору процесів, що стосуються іноземців...; 8) суд для розбору процесів з дрібних торгових операцій...

...Подивимося тепер, скільки ж є таких елементів, без яких було б неможливе існування держави; у цих елементах ми і повинні знайти те, що ми називаємо необхідними частинами держави. Отже, ми повинні перерахувати службові функції держави, і тоді питання для нас

стане ясним. Повинні бути 1) харчі; 2) ремесла (людське життя потребує багатьох знарядь); 3) зброя (вона необхідна як для підтримки авторитету влади проти тих, що не підкоряються всередині держави, так і для відсічі несправедливих домагань ззовні); 4) запас грошових коштів для особистих та військових потреб; 5) передусім, піклування про релігійний культ, тобто те, що називається жрецтвом; 6) а також рішення про те, що корисно і що справедливо у відносинах громадян між собою. Ось службові функції, яким повинна відповідати будь-яка держава: адже держава не є випадковим набродом людей, вона є самодостатньою в своєму існуванні...

Встановивши це, залишається розглянути, чи всі громадяни повинні брати участь у всіх вказаних вище службових функціях держави. ...Не для будь-якого державного ладу можна в даному випадку встановити одноманітність. ...Це і вносить відмінність у державний лад: у демократичних державах всі громадяни беруть участь у всьому, в олігархічних ми зустрічаємо протилежне явище.

Оскільки ми досліджуємо питання про найкращий державний лад, а він полягає в тому, щоб держава при ньому була найщасливішою, щастя ж, як про це було сказано раніше, не може існувати окремо від чесноти, то з цього ясно, що в державі, яка користується найкращою організацією й об'єднує в собі мужів абсолютно справедливих, а не умовно справедливих. Громадяни не повинні жити так, як живуть ремісники або торговці (такого роду життя невдячне і йде врозріз з чеснотою); громадяни проектованої нами держави не повинні бути і землеробами, оскільки вони потребуватимуть відпочинку як для розвитку своєї чесноти, так і для заняття політичною діяльністю. Залишаються ті елементи держави, які є в ній найважливішими: військовий стан, законодорадчий орган, який піклується про загальні інтереси, і судовий орган, що турбується про право. Так ...все громадянське населення держави розділяється на два класи, тобто на військовий і законодорадчий...

Найкращою державою є ...держава щаслива і керована в своїй діяльності принципом прекрасного. Діяти чудово не зможе той, хто робить негарні вчинки; і жодного прекрасного діяння ані людина, ані держава не може зробити без моральної й інтелектуальної чесноти. ...Найкращим державним ладом слід визнати такий, організація якого дає можливість будь-якій людині якнайкраще працювати та жити у злагоді...

Марк Тулій ЦИЦЕРОН

(106-43 рр. до н.е.)

Римський політик, філософ, письменник, блискучий оратор. Автор численних філософських та юридичних трактатів, листів та судових промов, за якими вчилися красномовству багато поколінь юристів давнини, Середньовіччя та Нового часу. Батько Цицерона належав до стану вершників, Цицерон отримав гарну грецьку освіту. У 76 році він вже виконував обов'язки квестора, в 69-му народ обрав його курульним еділом, а в 63-му – консулом. Консульство стало апогеєм політичного успіху Цицерона. Саме йому свого часу вдалося розкрити змову Катиліни, який прагнув до захоплення влади у Римі. 58-57 рр. до н.е. Цицерон був у вигнанні, після чого дещо відійшов від громадських справ. Вбивство Цезаря в 44 році викликало у Цицерона сподівання на відродження республіки, і він повернувся у Рим до активної політичної діяльності. Ставши на бік Октавіана, він у вересні 44 року виступає у сенаті та народних зборах із своїми знаменитими “Філіппіками” – обвинувальною промовою проти Антонія. Однак Октавіан зрадив свого прихильника, і при укладенні його тріумвірату з Антонієм та Ліпідом (жовтень 43 року) Цицерон, разом із 16 іншими видатними республіканцями, потрапив до проскрипційних списків. Під час спроби втечі на початку грудня його було вбито. Його голова та права рука були надіслані зрадці Антонію, який помістив їх на ораторській трибуні римського форуму.

З творів Цицерона збереглося 58 судових і політичних промов, 19 трактатів з риторики, політики, філософії та більше 800 листів. З трактатів політико-правового спрямування особливе значення мають 6 книг “Про державу” (53 р. до н.е.), 6 книг “Про закони” (51 р. до н.е.), 3 книги “Про обов'язки” (44 р. до н.е.).

Уривки з твору “Про державу” подаються за *джерелом*: Цицерон, Марк Тулій. Про державу [Текст] // Цицерон, Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / пер. з латини В. Литвинов. – К. : Основи, 1998. – С. 27–152.

“ПРО ДЕРЖАВУ”

І не буду починати вже з першої зустрічі між чоловіком і жінкою, а [як то кажуть] потім говорити про продовження роду і щоразу визначати сутність предмета й те, в який спосіб можна позначити його

окремі властивості. А оскільки я говорю перед людьми освіченими, які вершили зі славою важливі справи держави – на війні і вдома, – то я докладно зусиль, аби моя бесіда була не менш зрозумілою, ніж той предмет, про який я розмірковую. Адже я не брав на себе завдання докладно викласти все до кінця, як це робить шкільний учитель; і не обіцяю, що в цій бесіді не буде пропущена жодна дрібниця.

ЛЕЛПІЙ: Я чекаю саме такого викладу, який ти обіцяєш.

XXV. 39. СЦІПІОН: Отож держава є власністю народу, а народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згромадилися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Першою причиною для такого зібрання людей є не стільки їхня слабкість, скільки вроджена, так би мовити, потреба жити разом. Бо людина не схильна до усамітненого існування і самотнього блукання, але створена для того, щоб навіть при рясоті всього необхідного не [віддалятися від подібних собі] [...].

<І щоб сама природа до цього не лише закликала, але також і примушувала. (Ноній).>

40. ...Вбачали не єдину причину для закладання міста. Одні говорять, що люди, які напочатку з'явилися на землі, блукаючи по лісах і полях (бо не були пов'язані один з одним ні мовою, ні правом і користувалися гілками і травою як ложем, а печерами і ямами – як помешканнями), ставали здобиччю диких звірів та сильніших тварин. Потім ті люди, які врятувалися (коли одержали поранення і бачили, як їхні родичі були розтерзані звірами), приєдналися (зрозумівши небезпеку, що їм загрожувала) до інших людей і благали їх про захист. Спочатку спілкувалися знаками, потім почали робити перші спроби говорити. Пізніше, даючи назви тим чи іншим окремим речам, потроху вдосконалювали мову. Але, побачивши, що навіть разом не захиститися від диких звірів, люди почали будувати міста, аби забезпечити собі спокій уночі й уникнути нападу диких звірів, не вступаючи з ними в сутичку. Деяким людям це пояснення видалось безглуздом (а воно таким і було), і вони говорили, що причиною об'єднання став не страх бути розтерзаними дикими звірами, але швидше сама людська природа; і що об'єдналися вони тому, що людська природа уникає самотності і прагне до спілкування і союзу. (Лактанцій).

Що таке держава, як не власність народу? Відтак, власність спільна, власність, у кожному разі, громадянської общини. Але що таке громадянська община, як не гурт людей, пов'язаних згодою? У [римських авторів] можна прочитати:

Невдовзі гурт людей, що розсіялися по землі і блукали по ній, завдяки згоді перетворився на громадянську общину. (Августин).

XXVI. 41. ...[Бо, якби не було у людини], так би мовити, насіння [справедливості], не виникло б ні інших чеснот, ні, власне, самої держави. Отож ці об'єднання людей, що утворилися з причини, про яку я вже говорив, передусім вибрали для себе в певній місцевості ділянку землі, щоб жити на ній. Використавши природний захист та обгородивши її ще й штучно, вони назвали таку сукупність жител укріпленням, або містом, влаштували там святилища та громадські місця.

Отож усякий народ, що являє собою таке об'єднання багатьох людей, яке я описав, всяка громадянська община, що є народним установленням, всяка держава, яка, як я сказав, є народним набутком, повинні, щоб бути довговічними, управлятися, так би мовити, радою, а ця рада повинна виходити передусім із тієї причини, яка породила громадянську общину. 42. Далі, владу слід доручити або одній людині, або кільком обраним, або ж правління повинен брати на себе гурт людей, тобто всі громадяни. І ось, коли верховна влада перебуває в руках однієї людини, ми називаємо її царем, а такий державний устрій – царською владою. Коли вона перебуває в руках у виборних, то кажуть, що ця громадянська община управляється волею оптиматів. Народною ж (адже її так і називають) є така община, в якій усе перебуває в руках народу. І кожний з трьох видів держави, якщо тільки зберігається той зв'язок, який уперше міцно об'єднав людей завдяки їхній спільній участі у створенні держави (щоправда, недосконалий і, на мою думку, не найкращий), є стерпним. Хоча один з них може бути кращий за інший. Бо становище і справедливого та мудрого царя, і обраних, тобто перших громадян, і навіть народу (щоправда, останнє менш за все заслуговує схвалення) все ж, якщо тільки цьому не заважають несправедливі вчинки або пристрасті, напевно, може бути цілком міцним.

XXVII. 43. Але при царській владі всі інші [люди] зовсім усунені від спільного для всіх законодавства і прийняття рішень. Також і при правлінні оптиматів народ навряд чи може користуватися свободою, тому що позбавлений будь-якої влади та участі у спільних нарадах. А коли все вершиться з волі народу, то, хоч би якою справедливою та помірною була [влада], сама рівність ця все ж несправедлива, тому що при ній нема шаблів [у суспільному становищі]. Тому, хоча знаменитий перс Кір і був найсправедливішим та наймудрішим царем, до такого “набутку народу” (а це, як я вже говорив, і є державою), напевно, таки не слід було особливо прагнути, оскільки державою правила воля і примха однієї людини. Якщо масілійцями, клієнтами нашими, з найбільшою справедливістю правлять виборні і до того ж перші громадяни, то таке становище [того] народу певною мірою подібне до рабства.

Якщо атенці, усунувши у свій час ареопаг, вершили всі справи лише на основі постанов та рішень народу, то (оскільки у них не було певних шаблів гідності [суспільного становища]) їхня община не могла зберегти свого блиску.

XXVIII. 44. І я кажу це про три види державного ладу, якщо вони не спотворені і не змішані один з другим, а зберігають властиві кожному з них риси. Передусім, кожний з цих видів державного устрою має вади, про які я вже згадував. Далі – кожному притаманні й інші згубні вади. Бо з названих видів державного ладу нема жодного, який би не вів по крутому і слизькому шляху до того чи того нещастя. Адже у згаданому мною царі, стерпному і, якщо хочете, гідному любові, – Кірі, приховується (оскільки він вільний змінювати свої наміри) всім відомий найжорстокіший Фаларід, за зразком правління якого самовладдя сповзає вниз по спадному шляху, і до того ж легко. До знаменитого управління державою, яке здійснювалося в Масілії малим числом перших людей, близько стоїть змова кліки тридцяти мужів, які колись правили в Атенах. Чого варте повновладдя атенського народу, коли воно перетворилося на шаленство та сваволю натовпу, виявилось згубним, ...[показали наступні події] [...].

XXIX. 45. [...] ...[державний лад] найгірший, і з цієї [форми правління], звичайно, виникає або правління оптиматів, або тиранічні кліки, або царське, або (навіть вельми часто) народне, і знов-таки з нього – один із видів правління, згаданих мною раніше, і дивовижна буває круговерть змін і чергувань подій у державі. Якщо знати їх – справа мудрого, то передбачити їхню загрозу, перебуваючи біля керма держави, спрямовуючи її рух і утримуючи її у своїй владі, – справа, так би мовити, великого громадянина і, либонь, богами натхненого мужа. Тому я і вважаю, що заслуговує найбільшого схвалення, так би мовити, четвертий вид державного ладу, оскільки він утворений шляхом рівномірного поєднання трьох видів, названих мною раніше.

XXX. 46. ЛЕЛІЙ: Я знаю, Публію Африканський, що це тобі до вподоби! Я часто чув про це від тебе. І все ж, якщо тобі не важко, я хотів би почути, який із трьох видів державного ладу ти вважаєш найкращим. Адже буде корисним для розуміння... [...].

XXXI. 47. [СЦІШОН]: ...і кожна держава така, як вдача і воля того, хто нею править. Тому лише в такій державі, де влада народу найбільша, може бути свобода. Адже приємніше за неї немає нічого. Але тільки якщо вона не рівна для всіх, тоді вона є свободою. Бо як вона може бути рівною [для всіх] (вже не кажу – за царської влади) там, де рабство навіть не приховане і не викликає сумнівів; навіть у таких державах, де на словах вільні всі? [Громадяни], щоправда, подають

голоси, надають імперій і магістратури; по черзі обходять їх, домагаючись обрання, вносять пропозиції. Але ж вони дають те, що повинні були б давати навіть усупереч своєму бажанню. І вони самі не мають того, чого від них домагаються інші. Адже вони позбавлені імперією права участі в раді у справах держави, права участі в судах, де засідають обрані судді, позбавлені всього того, що залежить від давності і грошей. А серед вільного народу, як, наприклад, родосці або атенці, нема громадянина, який “[сам не міг би зайняти становища, яке він надає іншим]” [...].

XXXII. 48. ...коли в народі був один або кілька багатших і могутніших з людей, тоді – кажуть вони, – через їхню зарозумілість та пиху й створювалося назване вище становище, оскільки боягузи і слабкі люди поступалися багатим і схилялися перед їхнім свавіллям. Але якщо народ зберігає свої права, то, кажуть вони, це найкращий стан, сама свобода, саме благоденство, бо він – пан над законами, над правосуддям, над справами війни і миру, над союзними угодами, над правами кожного громадянина й над його майном. На їхню думку, тільки такий лад і називається з повним правом державою, тобто справою народу. Тому, за їхніми словами, “справою народу” він звично звільняється від панування царів і “батьків”, але не буває, щоб вільні народи шукали для себе царів або влади і могутності оптиматів. 49. І справді, кажуть вони, у зв’язку зі згубними наслідками, пов’язаними з непогамовністю народу, не слід відкидати взагалі всього цього виду свободи для народу. Нема нічого незміннішого й міцнішого, ніж народ, який у всьому зважає на свою безпеку і свободу. Однак найлегше цієї згоди досягнути в такій державі, де всім корисне одне й те ж. Через розмаї інтересів, коли одному подобається одне, а другому інше, виникають чвари. Тому, коли владу захоплювали “батьки”, державний лад ніколи не був міцним. Але ще менше буває так за царської влади, коли, за твердженням Енія:

Ані вірності немає, ні священної спільноти.

Тому, якщо закон є сполучною ланкою громадянського суспільства, а право, встановлене законом, однакове для всіх, на якому праві може триматися товариство громадян, коли їхній стан неоднаковий? І справді, якщо люди не згодні зрівняти майно, якщо розум усіх людей не може бути однаковий, то, у кожному разі, права громадян однієї й тієї ж держави повинні бути однаковими. Та й що таке держава, як не спільний правопорядок?.. [...].

XXXIII. 50. [...] ...А інші держави, на їхню думку, не слід називати так, як вони самі бажають називатися. І справді, чому мені називати царем (за іменем Юпітера Всеблагого) людину, що жадає влади та

виняткового імперія і владарює над народом і пригнічує його, а не називати її тираном? Адже й тиран може бути милосердним такою ж мірою, якою цар нестерпним, тому для народів має значення лише одне: чи у милостивого владаря вони в рабстві, чи у суворого. Але не бути в рабстві зовсім вони не можуть. Яким же чином славетному Лакедемону в ті часи, коли його державний лад вважався зразковим, вдавалося мати добрих і справедливих царів, якщо доводилося мати царем усякого, хто тільки походив з царського роду? Далі, хто став би терпіти оптиматів, які присвоїли собі цю назву не за згодою народу, а на своїх власних зібраннях? Справді, на якій підставі людину визнають “найкращою”? Зважаючи на освіту, потяг до наук, прагнення? Я чую, коли... (Ноній).

XXXIV. 51. Якщо [держава] буде керуватися випадковістю, вона загине так само швидко, як загине судно, якщо біля стерна стане керманич, призначений за жеребом із числа тих, що пливуть на ньому. Тому, коли вільний народ вибере людей, щоб довірити їм себе, – а вибере він, якщо тільки піклується про своє благо, лише найкращих людей, – то благо держави, безумовно, буде вручене мудрості найкращих людей – тим більше, що сама природа влаштувала так, що не тільки люди, які переважають інших доблестю й мужністю, повинні верховодити над слабкішими, але й ці останні охоче підкоряються першим.

Однак цей найкращий державний лад, за їхніми словами, був повалений внаслідок того, що змінилися поняття у людей, які позбавлені доблесті (бо вона – доля небагатих, та мало хто бачить і оцінює її) і гадають, що багаті й заможні люди, а також люди знатного походження – найкращі. Коли, внаслідок цього помилкового погляду простолюду, державою починає правити багатство кількох, а не доблесть, то оті перші люди тримаються зубами за цю назву – оптимати, але насправді не заслуговують її. Тому що багатство, знатність, впливовість – при відсутності мудрості та вміння жити й повелівати іншими людьми – призводять лише до безчестя і чванливих гордощів, і нема потворнішої форми правління, ніж та, при якій найбагатші люди вважаються найкращими.

52. А що може бути прекрасніше від становища, коли державою править доблесть? Коли той, хто повеліває іншими, сам не перебуває в рабстві жодної з пристрастей? Коли він перейнявся всім тим, до чого привчає і закликає громадян, і не нав’язує народові законів, яким не буде підкорятися сам, але своє власне життя подає своїм співгромадянам як закон? І якби така людина одна могла достатньою мірою досягнути всього, то не було б потреби у великій кількості правителів. Звичайно, якби всі спільно були у змозі бачити найкраще і бути згідними стосовно нього, то ніхто не прагнув би мати виборних правителів.

Але саме труднощі прийняття рішень і призвели до переходу влади від царя до більшого числа людей, а омана і безтям народу – до її переходу від натовпу до небагатьох. Саме за таких умов, між слабкістю сил однієї людини і безтямою багатьох, оптимати і зайняли середнє становище, що є найпомірнішою формою правління. Коли вони правлять державою, то, природно, народи розкошують, вільні від усяких клопотів і роздумів, доручивши дбати про свій спокій іншим, які повинні про нього турбуватися і не давати народу приводу думати, що ті байдужі до його інтересів. 53. Бо рівноправ'я, до якого так прив'язані вільні народи, не може дотримуватися. Бо самі народи, хоч вони й вільні і на них нема кайданів, надають багато повноважень здебільшого заможним людям, і в їхньому середовищі відбувається загальний відбір, що стосується і самих людей, і їхнього суспільного становища. І тому ця так звана рівність вкрай несправедлива. І справді, коли людям, що займають найвище, і людям, що займають найнижче становище, – а вони неодмінно бувають серед кожного народу, – виявляється однакова шана, то сама рівність вищою мірою несправедлива. У державах, де правлять найкращі люди, цього статися не може. Саме цей чи дещо подібний йому вид державного ладу вихваляють, Лелію, ті люди, які мають звичку сперечатися.

XXXV. 54. ЛЕЛІЙ: А ти, Сціпіоне? Який зі згаданих тобою трьох видів державного ладу тобі найбільше до вподоби?

СЦІПІОН: Ти маєш усі підстави питати, який із трьох видів державного ладу найбільше схвалюю я. Бо жодного з них самого по собі, взятого окремо, я не схвалюю і ставлю вище за кожен із них те, що ніби сплавлено з них усіх, разом узятих. Але якби довелося вибрати якийсь один лад у чистому вигляді, то я схвалив би царську владу [і поставив би на перше місце]. Передусім тому, що ім'я царя для мене ніби ім'я батька, що піклується про співгромадян, як про власних дітей, і охороняє їх ретельніше, аніж [змушує до послуху. Тому заради користі і зручності хай] вас підтримує дбайливість одного найкращого та найвидатнішого мужа! 55. Та ось підводяться оптимати, щоб заявити, що вони роблять це саме краще, і сказати, що мудрості в багатьох буде більше, ніж в одному, а справедливість і чесність та сама. А народ, заглушуючи вас, кричить, що він не згоден слухатись ні одного, ні небагатьох, що навіть для звірів нема нічого солодшого за свободу і що її позбавлені всі ті, хто перебуває в рабстві, незалежно від того, чиї вони раби – царя чи оптиматів. Так ласкою своєю нас ваблять до себе царі, проникливістю – оптимати, свободою – народи. Тому при порівнянні важко вибрати, чого найбільше можна бажати.

ЛЕЛІЙ: Згоден. Але якщо ти не доведеш свого розгляду до кінця, нам навряд чи вдасться розібратися з рештою.

XXXVI. 56. СЦПІОН: Отож піду за Аратом, який, починаючи розмірковувати про важливі справи, вважав за потрібне починати з Юпітера.

ЛЕЛІЙ: Чому з Юпітера? Краще сказати, яку схожість з віршами Арата має наша бесіда?

СЦПІОН: Лише таку, що ми з повним правом можемо починати свою мову з того, кого одного і всі вчені, і всі невчені люди одноставно визнають царем усіх богів і людей.

Чому? – запитав Лелій.

СЦПІОН: З якої ж іншої причини, як не тому, що це очевидно? Якщо перші в державах люди заради житейської користі примусили всіх вірити, що на небі є єдиний цар, який кивком голови може струснути весь Олімп, як говорить Гомер, і вважають його царем і батьком усіх, то існують авторитетні і численні (якщо тільки під численними можна розуміти всіх) свідки того, що народи погодились (очевидно, на підставі рішень перших людей) на те, що краще за царя не буває нікого, оскільки, на їхню думку, всіма богами править також воля одного. Коли ж це, як нас учили, ґрунтується на хибній думці недосвідчених людей і схоже на легенди, то послухаймо спільних, так би мовити, вчителів освічених людей. Адже вони ніби вочевидь бачили те, що ми з трудом упізнаємо, коли про це чуємо.

Хто ж вони? – запитав Лелій.

СЦПІОН: Ті, які, вивчаючи всю природу, зрозуміли, що всім цим світом править розум. [...].

57. Платон стоїть за монархію, говорячи, що існує єдиний бог, який створив і за своїм дивовижним задумом упорядкував світ. Аристотель, його учень, визнає існування єдиного розуму, що править світом. Антистен говорить про існування єдиного божества природи, яке править усім світом. Багато часу зайняв би розгляд усього того, що в минулому говорили про найвище божество Фалес, чи то Піфагор, чи то Анаксимен, а пізніше стоїки, Клеант і Хрисіп, і Зенон, а з наших – Сенека, послідовник стоїків, і сам Тулій: бо всі вони намагалися визначити, що є Бог, і твердили, відсутній будь-який сором. Усі цілком вільні, і нема різниці між громадянином і чужинцем. Вчитель боїться своїх учнів і заграє з ними, а учні зневажають вчителів. Юнаки напускають на себе поважність дідів, а діди повертаються до юнацьких забав, щоб не бути обтяжливими юнакам і не здаватися надто поважними. Внаслідок цього навіть раби поводять себе надто вільно, а дружини мають ті ж самі права, що й чоловіки. За такої свободи навіть собаки,

коні, нарешті, віслюки за такого привілля так наскакують на людей, що доводиться поступатися їм на дорозі. Отож, – говорить [Платон], – це безмежне свавілля призводить до того, що громадяни стають настільки пересичені та слабкі духом, що вони, якщо влада застосує проти них найменший примус, роздратовуються і не можуть цього стерпіти. Тому починають навіть нехтувати законами, так що виявляються взагалі без володаря”.

ХІЛУ. 68. ЛЕЛІЙ: Ти досить точно передав нам зміст висловлювань того [Платона].

СЦІПІОН: Далі, повертаючись до викладу своєї думки, я додам: із подібного крайнього свавілля, яке ці люди вважають єдиною свободою, – говорить [Платон], – виростає, немов з кореня, і ніби народжується тиран. Бо подібно до того, як із надмірної могутності перших людей виникає загроза самому їхньому існуванню, так сама свобода вражає цей нерозважливий народ врешті-решт рабством. Так і будь-який надмір приємного – чи буде він у погоді, чи у полях, чи в тілі [людини] – здебільшого перетворюється на протилежний стан. Це відбувається переважно в державних справах. І надмірна свобода як у цілих народів, так і в приватних людей зникає тоді, перетворюючись на надмірне рабство. Таким чином, найбільша свобода породжує тиранію і вельми несправедливе й тяжке рабство. Бо із цього невгамовного або, краще сказати, знавіснілого народу здебільшого виходить провідар, який повертається проти перших громадян, уже зрушених з місця і кинутих ниць. Людина він зухвала, безчесна, жорстоко переслідує людей, які часто виявляли державі великі послуги й віддавали народу і свій, і чужий набуток. І навіть дають такому імперій, який поновлюють на новий термін, навіть дають сторожу, як це було в Атенах з Пісістратом. Нарешті, такі люди стають тиранами для тих, що їх висунули. Якщо цих тиранів (як часто буває) скидають кращі люди, то держава відроджується. Але якщо це роблять люди зухвалі, тоді виникає добре нам відоме правління зграї, тобто інший вид тиранії, який часто виникає із чудового правління оптиматів, коли якісь вади відвертають найперших людей од їхнього шляху. Таким чином, державну владу, ніби м’яч, вихоплюють тирані у царів, у самих тиранів – перші люди або народ, а в народі – згряя або тирані, і державний лад протягом більш чи менш довгого часу ніколи не зберігається в одному й тому ж стані.

XLIV. 69. Зважаючи на все це, із трьох вказаних на початку видів державного устрою, на мою думку, найкращим є царська влада, але саму царську владу переважить та, яка буде утворена шляхом рівномірного поєднання трьох найкращих видів державного ладу. Бо ж бажано, щоб у державі було щось видатне і царственне, щоб одна частина

влади була виділена і вручена авторитету перших людей, а деякі справи віддані на розсуд та волю народу. Такому ладові передусім властива, так би мовити, [велика] рівність, без якої вільні люди навряд чи можуть довго обходитись. Далі – міцність, оскільки види державного ладу, згадані вище, легко перетворюються на свою хибну протилежність, внаслідок чого цар стає тираном, оптимати – клікою, народ – мінливим натовпом. І оскільки ці самі види державного ладу часто змінюються новими, то при об'єднаному і розумно змішаному державному ладі цього не трапляється майже ніколи, – хіба що при великих хибах перших людей. І справді, нема причини для змін там, де становище кожного міцне і йому нікуди зірватися й упасти.

XLVI. 70. Але я боюся, Лелію і ви, мої найкращі й освічені друзі, що моя бесіда, якщо я і далі буду розмірковувати над цими питаннями, видасться вам мовою швидше наставника і вчителя, аніж людини, що розглядає питання разом з вами. Тому переходжу до того, що відомо всім і вже давно нас цікавить. Адже я міркую, думаю, стверджую, що з усіх держав жодна – ні за своїми основами, ні за розподілом влади, ні за внутрішнім життям – не зрівняється з тією, яку нам лишили наші батьки, одержавши її від предків. А коли вже забажали почути й від мене те, що і самі добре знали, то я, з вашого дозволу, змалюю особливості цього державного ладу; доведу, що він – найкращий, і, подавши як зразок нашу державу, зведу до неї, якщо зумію, всю свою мову про найкращий державний лад. І якщо мені вдасться послідовно розглянути це питання, то завдання, яке Лелій на мене поклав, гадаю, виконаю з лишком.

XLVII. 71. ЛЕЛІЙ: Це завдання для тебе, Сціпіоне, посильне, і до того ж для тебе одного. Справді, хто може краще за тебе говорити про установи предків, коли ти сам походиш від прославлених предків? Або про найкращий державний лад? Адже, якщо в нас він існує (щоправда, саме сьогодні його нема), то хто міг би посісти більш видатне становище, ніж ти? Або про рішення, які треба буде приймати? Адже саме ти двічі відвернув від нашого міста жахливу небезпеку і повсякчас був передбачливий.

VIII. 12. [Філ]:...знаходив би і захищав. Але інший своїми міркуваннями про справедливість заповнив чотири вельми просторих книги. Адже від Хрісіпа я не чекав нічого великого та блискучого: він говорить, так би мовити, в своєму дусі, розглядаючи все за значенням слів, а не за сутністю речей. На долю тих героїв випало оживляти ту чесноту, коли вона лежить повергнута, і зводити її на божественний

престол поруч із мудрістю. Адже лише вона (якщо вона існує) народжена швидше для інших, а не для себе; вельми добродійна й щедра і всіх любить більше, ніж саму себе. 13. І їм зовсім не бракувало ні бажання (яка ж тоді була у них інша підстава писати і, взагалі, який інший намір?), ні обдарування, яким вони переважали всіх. Однак дійсність виявилася сильнішою за їхнє бажання і їхні здібності. Адже право, яке ми досліджуємо, є чимось іншим, таким, що стосується громадянськості, але аж ніяк не природи. Бо якби воно стосувалося природи, то – подібно гарячому і холодному, подібно гіркому й солодкому – справедливість і несправедливість були б однаковими для всіх людей.

IX. 14. Але тепер, якби хтось “із колісниці, запряженої крилатими зміями”, як писав Пакувій, міг оглянути з висоти і на власні очі побачити численні і різні народи та міста, то передусім помітив би, що єгиптяни (найстародавніший із усіх народів, що має літописи подій за дуже багато віків) мають за божество якогось бика, що його звать Апісом. Така людина побачила б у тих же єгиптян і багато інших чудовиськ та різних звірів, зарахованих ними до богів. Потім він побачив би в Греції, як і в нас, чудові храми, присвячені богам у людській подобі. Перси вважали це святотатством, і Ксеркс, як стверджують, велів спалити храми атенців з тої лише причини, що вважав святотатством тримати зачиненими богів, чий дім – увесь цей світ. 15. Але пізніше і Філій, що мав намір воювати з персами, й Александр, який пішов на них війною, виправдовували цю війну своїм бажанням помститися за храми Греції. Греки не вважали за потрібне навіть відновлювати їх, аби у їхніх нащадків було перед очима вічне свідчення злочинів персів. Багато було народів – як, наприклад, таври на берегах Аксинського Понту, як єгипетський цар Бусирід, як гали, як пунійці, – які вважали людські жертвопринесення справою благочестя й вельми приємними богам!

І справді, правила життя настільки несхожі, що крітяни й етоляни вважають морський розбій почесною справою, а лаконці оголошують своїми всі ті землі, куди міг долетіти їхній спис. Атенці мали звичку клятвено оголошувати від імені держави, що їм належать всі ті землі, на яких ростуть оливи і хлібні злаки. Гали вважають для себе ганебним сіяти хліб своїми руками. Тому вони, озброєні, знімають урожай з чужих полів. 16. А ми, буцімто найсправедливіші люди, не дозволяємо заальпійським народам садити оливи й виноград, аби наші сади оливок та виноградники коштували дорожче. Коли ми так чинимо, то кажуть, що ми чинимо розумно, але не говорять, що справедливо, – аби ви зрозуміли, що між розважливістю та справедливістю існує

різниця. Тим часом Лікурґ, який вигадав найкращі закони і найсправедливіше право, велів обробляти землі багатіів плебеям, немов вони були рабами.

Х. 17. Втім, якби я забажав описати види права, законів, звичаїв та вподобань, різні не лише й у стількох народів, але й у одному місті, і навіть в нашому, то я довів би, що вони змінювалися тисячу разів: наш тлумач права Манілій каже, що стосовно легатів і спадку на користь жінок нині існують одні права, а він сам, у свої молоді роки, говорив про інші, коли Воконіїв закон ще не був виданий. Саме цей закон, запропонований на користь чоловіків, – сама несправедливість стосовно жінок. І справді, чому б жінці не мати свого майна? Чому у діви-весталки спадкоємець може бути, але його не може бути в її матері? І чому, якщо для жінки слід встановити крайню міру майна, дочка Публія Краса, якщо вона єдина у батька, могла б, без порушення закону, мати незліченну кількість грошей, а моя дочка не могла б мати і трьох мільйонів?.. [...].

ХІ. 18. [Якби сама природа] встановила для нас права, усі люди користувалися б одними й тими ж [законами], одначе одні й ті ж люди користувалися у різні часи різними законами. Але я питаю: якщо обов'язок справедливості людини і чесного мужа – слухатися законів, то яких саме? Чи всяких, які тільки будуть видані? Але ж чеснота не приймає непостійності, а природа не терпить мінливості. Закони ж підтримуються карою, а не нашим почуттям справедливості. Таким чином, право не містить у собі нічого природного. Із цього випливає, що немає навіть людей, справедливих від природи. Чи закони, як нам говорять, мінливі, чи ні, але чесні мужі, з огляду на свої природні якості, йдуть за тією справедливістю, яка існує напевно, а не за тією, яка такою вважається? Адже обов'язок чесного і справедливого мужа – віддавати кожному те, чого той гідний. 19. Тоді як поставимося ми передусім до безсловесних тварин? Адже не люди посереднього розуму, а видатні та вчені мужі, Піфагор і Емпедокл, заявляють, що всі живі істоти перебувають в однаковому правовому стані. Вони твердять, що тим, хто завдасть шкоди тварині, загрожує нескінченна кара. Отож, завдати шкоди дикій тварині – злочин, і цей злочин... [для того], хто [не] захоче [його уникнути, виявиться згубним] [...].

А якщо побажає йти за справедливістю людина, не обізнана з божественним правом, то вона прийме закони свого племені, немов вони є істинним правом: закони, які за всіх обставин вигадала не справедливість, а вигода. І справді, чому у всіх народів прийняті різні і такі, що відрізняються один від одного, закони, але кожне плем'я встановило для себе те, що воно визнало корисним для себе? Та якою мірою

користь розходиться зі справедливістю, дає зрозуміти сам римський народ, який, оголошуючи війни з допомогою феціалів (завдаючи образ законним чином і завжди бажаючи чужого та захоплюючи його), заволодів усім світом. (Лактанцій).

Адже будь-яка царська влада, або імперій, якщо я не помиляюся, добувається за допомогою війни і шириться шляхом перемог. Але війна і перемоги ґрунтуються передусім на захопленні та руйнуванні міст. Ці дії неминуче пов'язані з образою богів, з руйнуванням міських мурів і храмів. Цьому подібне і винищення громадян та жерців, і до них цілком подібне пограбування священних і мирських скарбів. Отож римляни вчинили святотатств стільки ж, скільки у них було трофеїв. Тріумфів з нагоди перемог над ворогами вони справили стільки ж, скільки і з нагоди перемог над [сумирними] народами. Їхня здобич настільки велика, скільки до цього часу у них залишається зображень полонених ними богів. (Тертуліан).

ХІІ. 20. 8. ...бо, коли його запитати, які злочинні схильності змусили його зробити море небезпечним для плавання, коли він мав лише один міопарон, він відповів: “Ті ж самі, які спонукали тебе зробити небезпечним увесь світ”. (Ноній).

21. ...Розважливість велить нам усіляко примножувати своє майно, збільшувати свої багатства, розширювати кордони (справді, які підстави були б для хвалебних написів, що карбуються на пам'ятниках видатних імператорів: “Межі держави він розширив”, якби він не додав деякої частини чужої землі?), повелівати якомога більшою кількістю людей, насолоджуватися, бути могутнім, правити, панувати. Навпаки, справедливість учить милувати всіх, піклуватися про людей. Кожному віддавати належне, до жодної речі, присвяченої богам, до жодної державної або чужої власності не доторкатися. Чого ж досягнеш, якщо, отже, станеш дослухатися голосу розважливості? Багатства, влади, майна, почестей, імперію, царської влади і для приватних людей, і для народу. Але оскільки ми говорили про державу, то для нас більш очевидне те, що чиниться від її імені. І оскільки сутність права в обох випадках одна й та сама, то, на мою думку, слід поговорити про розважливість народу. Про інші народи я говорити не буду. А наш народ, чие минуле Публій Африканський у вчорашній бесіді виклав нам від самого початку і чия держава вже розширилася на весь світ? Завдяки чому він із незначного став найбільшим – завдяки справедливості чи розважливості?... [...].

<22. Благу вітчизни завжди й у всьому надавати перевагу, не звертаючи уваги на людські чвари. Правило це втрачає будь-який глузд. І справді, хіба вигода для вітчизни не є чимось іншим, ніж вигода для

іншої держави або для іншого народу? Це значить розширювати межі вітчизни, насильно захоплювати чужі землі; зміцнювати свою владу, збирати більшу данину.

XIII. 22. 9. Наскільки користь різниться від справедливості, показує сам римський народ, який, оголошуючи війну через феціалів і законно чинячи несправедливості, і завжди чужого жадаючи та хапаючи, заволодів усім світом. (Лактанцій).

XIII. 22. 10. Хто таким чином добуває для вітчизни ці, як вони їх називають, “блага”, тобто хто, знищивши держави й вигубивши народи, наб’є скарбницю грошима, захопить землі, збагатить співгромадян, тому підносять хвалу до небес і бачать в ньому найвищу і досконалу чесноту. Отакі помилкові погляди не тільки народу й неосвічених людей, але й філософів, які навіть подають настанови, як чинити несправедливість, аби безтям і злість не були позбавлені обґрунтування й авторитету. (Лактанцій).

XIV. 23. [ФІЛ]: ...адже всі, хто має владу над життям і смертю людей, – тирани, які дуже хочуть, щоб їх називали царями, за іменем Юпітера Всеблагого. Коли ж певні люди завдяки своєму багатству, або походженню, або якимось перевагам тримають державу у своїх руках, тоді це кліка, яку називають чомусь оптиматами. А якщо найбільшу владу має народ і все чиниться на його розсуд, то це називається свободою, хоч насправді це є безвладдям. Але коли один боїться іншого (людина – людини, а стан – стану), тоді (оскільки ніхто не впевнений у своїх силах) укладається ніби угода між народами і могутніми людьми. Так виникає те, що Сціпіон вихваляв, – об’єднаний вид державного устрою. І справді, мати справедливості не природа і не добра воля, а слабкість. Бо коли треба вибрати одне з трьох – або чинити беззаконня, а самому їх не терпіти, або їх і чинити, і терпіти, або ж не чинити ні того, ні другого, то найкращий вихід – їх чинити, якщо можеш робити це безкарно. Друге – їх не чинити і не терпіти. А найжалюгідніша доля – завжди битися мечем, чинячи беззаконня і страждаючи від них. Отож ті, які досягнути першого [не могли, об’єдналися на другому, і так виник змішаний державний устрій] [...].

Отож, Карнеад, через те, що становище філософів було хитким, наважився спростувати їх, зрозумівши, що спростувати їх можна.

XV. 24. 11. Його докази зводилися до такого: люди встановили для себе права, керуючись вигодою; причому права, різні в залежності від звичаїв; до того ж в одних і тих самих людей права часто змінювалися залежно від обставин. Але природного права не існує. Усі люди й інші живі істоти під орудою природи прагнуть до користі для себе. Тому справедливості або зовсім не існує, або (якщо якась і існує), то

у вигляді найбільшої дурниці, оскільки вона сама собі шкодить, піклуючись про чужі вигоди. І він наводить такі докази: всім народам, що квітнуть завдяки своїй могутності, в тому числі і самим римлянам, чия влада поширюється над усім світом, – якщо вони тільки побажають бути справедливими, тобто повернути чуже, – доведеться повернутися до своїх халуп і нидіти в бідності та злиднях. (Лактанцій).

“25. ФІЛ: ...за винятком аркадійців і атенців, які, певно, побоюючись, що колись з’явиться ця заборона, тобто відчуття справедливості, вигадали, що вони виникли із землі – ну зовсім так, як польові мишенята – із ріллі”.

XVI. 26. Це, передусім, заперечують ті, хто достатньо вправний у розмірковуваннях і користується в цьому питанні великим авторитетом. Такі (мова йде про чесного мужа, якого ми хотіли б бачити щирим і простим) в бесіді про це не лукаві, не схильні до хитрувань, не підступні. Вони стверджують, що мудрий не тому чесний, що його захоплюють чесність та справедливість самі по собі, але тому, що життя чесних мужів вільне від страху, турбот, тривог і небезпек. Навпаки, безчесних мужів завжди гнітить турбота, у них перед очима завжди суд і страта. Але, за їхніми словами, нема переваги, нема такої вигоди (породженої несправедливістю), щоб треба було завжди боятися, повсякчас лякатися якоїсь навислої, загрозливої кари, утрати... [...].

XVII. 27. [ФІЛ]. Уявімо собі двох людей: один – найчесотливіший, найсумлінніший, незвичайно справедливий муж, на диво вірний своєму слову. А другий – вищою мірою злочинний і зухвалий. Громадяни помилково вважають чесного мужа злочинним, зловмисним, нечестивим, а в тому, хто справді найбезчесніший за всіх, бачать найвищу порядність і вірність слову. Внаслідок такої думки всіх співгромадян, чесний муж зазнає переслідувань, нападків, його беруть під варту, виколоють йому очі, засуджують, накладають на нього кайдани, таврують, виганяють і прирікають на злидні. І він здається всім людям найжалюгіднішою істотою. А безчесного, навпаки, всі вихваляють, шанують, люблять і з усіх боків віддають йому почесні, надають імперій, вручають усі кошти і майно, одне слово, визнають мужем найкращим і цілком гідним найщасливішої долі. От і скажіть тепер, хто буде настільки божевільним, щоб не знати, кому з двох надати перевагу?

XVIII. 28. Що справедливо стосовно осіб окремих, те справедливе і стосовно народів: не знайти такої нерозумної держави, щоб вона не віддала перевагу несправедливому правлінню, аби не бути в рабстві по справедливості. Далі я не піду. За мого консулату, коли ви були моїми дорадниками, я запитав вас про нуматинський договір. Хто не

знав, що Квінт Помпей уклав подібну угоду і що Манцин у такому ж становищі, як він? Манцин як найчесніший муж навіть підтримав пропозицію, коли я вніс її у зв'язку з постановою сенату, а Помпей взято захищався. Якщо ми шукаємо сумлінності, порядності, вірності своєму слову, то всі ті якості виявив Манцин. Якщо ж ми шукаємо обгрунтованості, обміркованості, проникливості, то Помпей його переважає. Кого із цих двох... [...].

XIX. 29. Потім Карнеад, полишивши загальні питання, перейшов до приватних. Якщо у порядного мужа, сказав він, є раб, схильний до втечі, або дім у нездоровій місцевості, що породжує хвороби (причому ці недоліки відомі йому одному, і він тому й оголошує про продаж дому або раба), то як він учинить: чи оголосить про схильність раба до втечі, а про дім – що він породжує хвороби; а чи приховає ці недоліки від покупця? Якщо він заявить про них, то його, звичайно, будуть вважати за порядну людину, бо він не обманює. Але вважатимуть дурнем, бо він або продасть своє майно дешево, або не продасть зовсім. Якщо ж він ці недоліки приховає, то буде розважливим, оскільки потурбується про свою вигоду, але виявиться поганою людиною, бо обдурить покупця. Знов-таки, якщо він знайде людину, яка вважає, що продає мідь, тим часом як це – золото, або ж людину, що гадає, ніби продає свинець, тоді як це – срібло, то чи змовчить він, щоб купити це по дешевій ціні, а чи скаже про це, щоб купити по дорогій? Надати перевагу купівлі по дорогій ціні, безумовно, буде нерозумно. Із цього, на думку Карнеада, випливає, що справедливий та порядний – дурень, а розважливий – людина погана. Але все ж, напевно, існують люди, які і задоволені своєю злиденною долею, і при цьому не відчувають себе ображеними.

XX. 30. Потім він перейшов до більш важливих питань і вказав, що ніхто не може бути справедливим, не наражаючи свого життя на небезпеку. Він говорив: звичайно, це справедливість – людину не вбивати, до чужого майна не доторкатися. Та як учинить справедлива людина, якщо зазнає корабельної аварії, а хтось слабкіший ухопиться за дошку? Невже він не заволодіє цією дошкою, щоб самому триматися за неї і врятуватися, – тим більш, що у відкритому морі свідків нема? Якщо він розважливий, то він так і зробить. Адже йому самому доведеться загинути, якщо він не вчинить так. Якщо ж він надасть перевагу смерті, лише б не чинити насильства над іншим, то він, звичайно, справедливий, але нерозумний, бо свого життя не береже, рятуючи чуже. Знов-таки, якщо вороги, прорвавши стрій, почнуть насідати, і наша справедлива людина зустрінеться з якимось пораненим, що сидить на коні, то чи пощадить вона його, щоб самій бути вбитою, а чи скине

його з коня, щоб урятуватися від ворога? Якщо вона це зробить, то це розважлива людина, але при цьому – людина зла. Якщо не зробить, то – справедлива, але в той же час, звісно, нерозумна. 31. Отож, розділивши справедливість на дві частини і назвавши одну з них громадянською, а другу – природною, [Карнеад] знищив обидві, оскільки громадянська, хоч і являє собою розважливість, справедливістю, проте, не є. Природна ж – справедливістю є, але не є розважливістю. Все це, звичайно, хитромудро і просякнуто отрутою, а тому Марк Тулій і не зміг спростувати це. Бо хоч він і змушує Лелія відповідати Фурію і говорити на захист справедливості, але він, не спростувавши цього, обійшов його, немов рів. Отож Лелій, як здається, захищав не природну справедливість, яка стала схожою на недоумкуватість, а громадянську, яку Фурій погодився визнати розважливістю, але несправедливою. (Лактанцій).

XXI. 32. [ФІЛ]: ...Я не вагався б, чи мені висловитися, Лелію, якби думав, що присутні цього хочуть, і якби я сам не бажав, щоб і ти приєднався до цієї нашої бесіди, – тим більше, що вчора сам сказав, що перевершив наші сподівання. Але ж це не можливе. Усі ми просимо тебе не відмовлятися від свого наміру. (Гелій).

15. ...але наша молодь зовсім не повинна його слухати. Бо якщо він думає [не] те, що говорить, то він людина підла. Якщо інше (чому я надаю перевагу), то його міркування все ж таки жахливі. (Ноній).

XXII. 33. 6. [ЛЕЛІЙ]: Справжній закон – це розумне установлення, що відповідає природі, поширюється на всіх людей; постійне, вічне, яке закликає до виконання обов'язку через наказ; відлякує від злочину шляхом заборони. Воно, може, й добре, що не велить чесним людям і не забороняє їм, і не впливає на безчесних, наказуючи їм щось або забороняючи. Але пропонувати повну або часткову відміну такого закону – блюзнірство. Хоч якось обмежувати його дії не дозволено. Відмінити його повністю неможливо, і ми ні постановою сенату, ні постановою народу звільнитися від цього закону не можемо, і нічого нам шукати [Секста Елія], щоб він роз'яснив і витлумачив нам цей закон. Бо не буде одного закону в Римі, другого в Атенах, одного ніні, другого в майбутньому. Ні, на всі народи в будь-який час буде поширюватися один вічний і незмінний закон, причому буде один спільний мовби наставник та повелитель усіх людей – Бог, творець, суддя, автор закону. Хто не підкориться йому, той буде втікачем від самого себе і, згордувавши людською природою, тим самим зазнає найбільшої кари, хоча й уникне інших страждань, які такими вважаються. (Лактанцій).

XXIII. 34. Якщо не помиляюся, в третій книзі “Про державу” Цицерон говорить, що найкраща держава ніколи сама не починає війни, крім тих випадків, коли це робиться, щоб дотримати слова або на захист свого добробуту. Це саме хай буде сказано достеменно й стосовно добробуту [справжнього] або уявного в іншому місці. (Августин).

...Але цих покарань, що їх зазнають навіть найбільші дурні (злидні, вигнання, тюремне ув’язнення, покарання різками), приватні особи нерідко уникають, якщо їм трапляється можливість швидко вмерти. Для держав же карою є сама смерть, яка, як нам здається, окремих осіб звільняє від кари. Бо держава повинна бути влаштована так, щоб бути вічною. Тому жоден загин не є природним для держави, як це буває стосовно людей, для яких смерть не тільки неминуча, а навіть часто вельми бажана. Та коли знищується, руйнується, перестає існувати держава, то це – порівняймо мале з великим – немов нагадує нам загин і знищення всього цього світу. (Августин).

35. 8. У “Державі” Цицерон говорить: несправедливі ті війни, які були розпочаті без підстав. “Бо якщо нема підстав у вигляді помсти або в силу необхідності дати відсіч нападу ворогів, то вести справедливую війну неможливо” (Ісидор). Той самий Цицерон, за деякими свідченнями, додає: жодна війна не вважається справедливою, якщо вона не сповіщена, не оголошена; не розпочата через невиконану вимогу відшкодувати завдані збитки. (Ісидор).

9. 6. Але наш народ, захищаючи своїх союзників, уже підкорив увесь світ. (Ноній).

XXIV. 36. У тих же книгах про державу ведеться, безумовно, найжорстокіша і найвідважніша сутичка проти несправедливості і на захист справедливості. І оскільки, коли раніше говорилося на захист несправедливості і проти справедливості, висловлювалася думка, що держава може триматися і збільшуватися тільки несправедливістю, то було прийнято за найміцнішу основу таке: несправедливо, щоб одні люди були в рабстві в інших людей, які володіли б ними. Але якщо несправедливості цієї не стане дотримуватися правляча держава, чия країна величезна, то вона не зможе управляти провінціями. Від імені справедливості була дана відповідь: це справедливо тому, що таким людям рабський стан корисний і що все робиться їм на користь, коли робиться розумно. Тобто коли у безчесних людей віднімуть можливість чинити беззаконня, то пригнічені опиняються в кращому становищі; тим часом як вони, не будучи пригніченими, були в гіршому. Щоб підкріпити це становище, навели відомий приклад, взятий у природи, де було сказано:

Хіба ми не бачимо, що всім кращим людям владарювання дароване самою природою для більшої користі слабких? Бо чому тоді бог

повеліває людиною, душа – тілом, розум – хтивістю, гнівом й іншими зіпсутими частинами тої ж душі? (Августин).

XXV. 37. Я сказав досить виразно те, про що Цицерон говорить у третій книзі “Про державу”, коли веде мову про сенс повеління. Але треба бачити різницю і в тому, як правлять, і в тому, як підкоряються. Душа, кажуть, керує тілом і править хтивістю. Але тілом вона керує так, як цар своїми громадянами або як батько своїми дітьми; хтивістю ж – так, як рабами їх владар, тому що душа стримує і гамує її. Отож влада царів, влада імператорів, влада магістратів, влада батьків, влада народів править громадянами і союзниками, як тілом керує душа. Але владарі перевищують рабів так, як найкраща частина душі, тобто мудрість, перевищує зіпсуті й слабкі частини тієї ж душі, якими є пристрасть, спалахи гніву, інші почуття...

...частинам тіла, через готовність слухатись, наказують, як синам, а зіпсуті частини душі, немов рабів, примушують більш суворою владою. (Августин).

22. Існує вид несправедливого рабства, коли хтось може належати іншому. Але коли у рабстві перебувають люди, які не в змозі стримати себе, тоді нема жодної несправедливості. (Ноній).

XXVI. 38. 23. Якщо, – говорить Карнеад, – ти будеш знати, що де-небудь ховається гадюка, а хтось через необережність хоче сісти на це місце (причому його смерть буде тобі вигідна), то чи вчиниш підло, не попередивши цю людину, щоб вона туди не сідала, хоча й лишишся непокараним? І справді, хто міг би викрити тебе, що ти про це знав? Однак говоримо про це надто багато. Адже очевидно, що коли справедливість, вірність [своєму слову] і правосуддя не будуть впливати із природи, і якщо всі ці якості матимуть на увазі одну тільки вигоду, то чесну людину нам не знайти. Про все це Лелій досить докладно висловився в моїх книгах про державу. (Цицерон).

24. І якщо я, як мені нагадуєш, справедливо сказав у тих книгах, що благо – тільки те, що є чесним, а зло – тільки те, що ганебним, ... (Цицерон).

XXVII. 39. 25. Мені приємна твоя прихильність до думки, що бажання мати дітей є природним. Справді, якщо цього нема, то у людини не може бути природного зв'язку з людиною, а зі знищенням його знищується і спільність життя. “Ну, і на здоров'я!” – говорить Карнеад. Це мерзенно, та все ж благопрстойніше, ніж те, що говорять Луцій і Патрон, які, сприймаючи все на себе, вважають, що нічого ніколи не робиться для іншої людини; і, твердячи, що чесним мужем треба бути тільки для того, щоб самому не терпіти лиха, а не тому, що це добре від природи, не розуміють, що говорять про хитру людину, а не про

чесного мужа. Але про це, якщо не помиляюся, говориться в тих книгах, похваливши які, ти додав мені сили духу. (Цицерон).

26. У цих [книгах] я погоджуюся з тим, що справедливість, яка породжує тривогу і сповнена небезпек, не властива мудрецеві. (Прісціан).

XXVIII. 40. 27. У Цицерона захисник справедливості Лелій говорить: “Чеснота явно бажає почестей, а іншої нагороди за чесноту немає жодної. Нагороду вона приймає охоче, але її наполегливо не вимагає”. І в іншому місці Лелій продовжує: “Якими багатствами звабиш ти цього мужа? Яким імперієм? Якими царствами? Його, який уважає їх людськими, а свій набуток визнає божественним! ... Але якщо всі не вдячні люди, або численні заздрісники, або могутні недруги віднімуть у чесноти її нагороди, то її все ж буде забагато, щоб утішати, і вона більш за все буде шукати опори у своїй власній красі”. (Лактанцій).

28. Геракл чеснотами найславніший і, немов [Сціпіон] Африканський, серед богів перебуває. (Там само).

29. У третій книзі “Про державу” Цицерон запевняв, що Геракл і Ромул [єдині] з людей стали богами. Але не тіла їхні, каже, були взяті на небо. Адже природа не допустила б, щоб те, яке виникло з землі, лишалося будь-де в іншому місці, а не на землі. (Августин).

30. Найхоробріші мужі ніколи не були позбавлені хоробрості, наполегливості, терплячості. (Ноній).

31. У той час як консул висміював щедрість Піра, Курієві не вистачало багатства самнітів. (Ноній).

32. Коли наш знаменитий Катон приїздив до себе в Сабінський край, він, як ми чули від нього самого, відвідував звичайно свій рідний дім. Сидячи біля його вогнища, Катон відкинув дарунки самнітян, недавніх своїх ворогів, а на той час уже клієнтів. (Ноній).

Фома АКВІНСЬКИЙ

(1225/1226 – 1274)

Найвидатніший та найвпливовіший філософ-схоластик західноєвропейського Середньовіччя. Народився у родині графа Ландольфа, видатного італійського феодала. Навчався в монастирі бенедиктинців, потім у Неаполітанському університеті. У 1244 році вступив до ордену домініканців. Наступного року від'їхав до Паризького університету – тодішнього центру католицької думки. Тут і займався під керівництвом Альберта Больштедта (згодом названого Великим), який істотно вплинув на нього (разом з Альбертом Фома Аквінський чотири роки провів також у Кельнському університеті). Після закінчення Паризького університету викладав там теологію і написав низку теологічних праць і коментарів до Священного Писання. У 1259-1268 роках знаходився в Римі при папському дворі, де завершив розпочатий ще в Парижі твір “Сума проти язичників” (що також мала назву “Філософська сума”), який трактував філософію Аристотеля у дусі католицького віровчення. Повернувшись у 1269 році до Паризького університету, вів там запеклу боротьбу проти латинських аверроїстів, а також полемізував з консервативними католицькими теологами, що все ще прагнули дотримуватись лише принципів августинізму. Наполегливо працював над своїм головним теолого-філософським трактатом “Сума теології”, який завершив у 1273 році у Неаполі, де він викладав у університеті з 1272 року. Після смерті йому було присвоєно титул “янгольського доктора”, а в 1323 році рішенням папської курії його було зараховано до лику святих римсько-католицької церкви. З 1567 року Фома Аквінський став вважатися п'ятим “вчителем церкви”. З другої половини XIX століття вчення Фоми Аквінського стає основою неотомізму.

Твір “Про правління державців” перекладено за джерелом: Аквінський, Фома. О правлении государем [Текст] // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.). – Л. : Наука, 1990. – С. 233–244.

“ПРО ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВЦІВ”

КНИГА I

Розділ 1

Про те, що потрібно для того, щоб людьми, які разом живуть, хтось правив

А розпочати нашу працю слід так, щоб було ясно, що потрібно розуміти під словом цар. Адже всім, хто прямує до будь-якої мети, всім, кому випадає на долю так чи інакше до неї просуватися, необхідна яка-небудь спрямовуюча основа, за допомогою якої він прямо дійде до необхідної мети. Адже корабель, на долю якого випадає рухатися в ту чи іншу сторону, під натиском різних вітрів, не досяг би наміченої мети, якби не прямував до гавані працею керманича; і в людини також є яка-небудь мета, до якої прямує все її життя і діяльність, оскільки вона діє за допомогою розуму, задачею якого є, очевидно, служити досягненню мети. З іншого боку, на долю людям випадає можливість просуватися до наміченої мети різними шляхами, що виявляє саму по собі відмінність людських схильностей і дій. Отже, людина потребує чого-небудь, що спрямовує її до мети. Адже існує притаманне природою кожній людині світло розуму, завдяки якому вона в своїх діях прямує до мети. І якби лише людині личило жити одній, як живуть більшість тварин, вона не потребувала б нічого іншого, що спрямовувало її до мети, але кожен сам був би собі царем під владою Бога, найвищого царя, оскільки в своїх діях людина сама спрямовувала б себе даним їй Божою волею світлом розуму. Для людини, проте, оскільки вона є істотою суспільною і політичною, природним є те, що вона живе в множині; навіть ще більше, аніж всі інші істоти, бо цього вимагає природна необхідність. Адже всі інші істоти від природи забезпечені їжею, покровом з шерсті, захистом, наприклад, іклами, рогами, кігтями або, принаймні, спритністю в бігу. Людина ж, навпаки, створена так, що природа не наділила її жодною з цих якостей, але замість всього цього їй дано розум, завдяки якому вона могла б забезпечити себе всім цим за допомогою рук. Одна людина, проте, не в змозі впоратися з усім тим, щоб бути у всьому забезпеченою. Справді, одна людина сама по собі не змогла б вижити. Отже, для людини природно, що вона живе в суспільстві багатьох. Більше того: іншим істотам властиво природне відчуття всього того, що їм корисно або шкідливо, наприклад, вівця від природи визначає вовка ворогом. Деякі тварини за допомогою природного вміння пізнають якісь цілющі трави та інше, необхідне їм для життя. Людина ж має природжене знання щодо того,

що їй необхідно для її життя лише загалом, неначебто вона була в змозі дійти за допомогою розуму від пізнання загальних засад до поодиноких, необхідних для її життя. Неможливо, проте, щоб одна людина своїм розумом пізнала всі речі такого роду. Отже, людині належить жити в множині, щоб одна допомагала іншій, і різні люди використовували свій розум для того, що необхідно пізнати в різних сферах, наприклад, один – у медицині, другий – у тому, третій – у цьому. Це ще очевидніше виявляється у тому, що невід’ємно притаманне людині, – у вживанні мови, завдяки чому одна людина може цілком виразити іншим свої думки. Щоправда, й інші істоти в основному виражають одне одному свої почуття; як собака передає гавкотом гнів, так і інші істоти виражають свої почуття різними способами. Отже, люди тісно зв’язані з собою подібними, ніж будь-які інші істоти, які вважаються стадними, наприклад, журавель, мурашка або бджола. Розглядаючи це, Соломон в Еклезіасті (IV, 9) говорить: “Двом краще, ніж одному; тому що у них є добра винагорода в праці їх”. Отже, якщо для людини природно, що вона живе серед багатьох, то людям потрібно, щоб було у людей те, чим суспільство кероване (...).

Комусь з тих, хто прямує до мети, вдається досягти її прямим, а комусь непрямым шляхом. Тому і в правлінні множиною зустрічається справедливе і несправедливе. Прямим є будь-яке правління, коли воно веде до належної мети, непрямым – коли до неналежної. Безліч вільних і безліч рабів мають різні цілі. Бо вільним виявляється той, хто сам керує своєю волею, а раб – той, хто виявляється тим, чим він є, за волею іншого. Отже, якщо безліч вільних людей спрямовується владарем до загального блага цієї множини, це правління пряме і справедливе, яке і личить вільним. Якщо ж правління спрямоване не до загального блага множини, а до особистого блага володаря, це правління несправедливе і хибне. Тому Господь погрожував таким правителям через Іезекиїля (XXXIV, 2), кажучи: “Горе пастирям Ізраїля, що пасуть самих себе (немов би шукаючи власних вигод)! Чи ж не стадо пастирям пасти?”. Оскільки пастирі повинні піклуватися про благо стада, то і будь-які правителі повинні піклуватися про благо підвладної їм множини.

Отже, якщо несправедливе правління вершиться лише одним, який прагне отримати з правління свій інтерес, а зовсім не благо для підвладної йому множини, такий правитель зветься тираном (ця назва походить від “сили”), тому що, як відомо, він пригноблює силою, а не править за справедливістю, через те у стародавніх могутні люди називалися тиранами. Якщо несправедливе правління вершиться не однією людиною, а великою кількістю людей – якщо тільки не багатьма – воно

називається олігархією, тобто це верховенство небагатьох, коли останні пригнічують інших ради збагачення, відрізняючись від тирана лише кількістю. Якщо ж несправедливе правління здійснюється багатьма, це іменується демократією, що означає засилля народу, коли простолюдини пригнічують багатих. Отже, весь народ виступає як один тиран. Подібним же чином слід розрізнити і справедливе правління. Так, якщо управління здійснюється якою-небудь множиною – це називається політія, наприклад, коли множина, що складається з воїнів, головує в місті-державі або провінції. Якщо ж управління здійснюється небагатьма, але такими, що мають чудові якості, людьми, правління такого роду називається аристократія, тобто краща влада, або влада кращих, тих, які тому і називаються оптиматами. Якщо ж справедливе правління здійснюється одним, він правильно називається царем. Тому Господь вустами Іезекиїля (гл. XXXVII, 24) говорить: “А раб Мій Давид буде царем над ними, і пастир один буде над усіма ними”. Звідси, очевидно, виявляється, що царем слід вважати того, хто керує один, причому це пастир, що піклується про загальне благо множини, а не про свою вигоду.

Оскільки людині доводиться жити в множині, оскільки вона не може забезпечити себе життєво необхідним, якщо залишиться одна, то суспільство багатьох буде досконалішим, наскільки воно зможе забезпечити себе життєво необхідним. Адже в одній сім'ї, що живе в одному будинку, є якісь речі, необхідні для життя, а саме стільки, скільки потрібно для природних процесів – харчування, продовження роду та іншого в цьому сенсі; на одній вулиці – стільки, скільки потрібно для одного ремесла; у місті-державі, яке є досконалою спільнотою, стільки, скільки потрібно для всіх життєво важливих потреб, але ще більш – в одній провінції внаслідок необхідності боротьби і взаємної допомоги проти ворогів. Тому той, хто панує в досконалій спільноті (місті-державі або провінції) безсумнівно називається цар; той же, хто панує в будинку, зветься не царем, а батьком сімейства. Він, проте, має деяку схожість з царем, через що царів іноді іменують батьками народів.

Із сказаного виходить, що царем є той, хто управляє множиною одного міста-держави або провінції, й управляє заради загального блага. Тому Соломон в Еклезіасті (V, 8) говорить: “Цар всієї землі повеліває тими, хто слугує йому”.

Розділ II

Про те, що корисніше, щоб безліччю людей, що разом живуть, управляв один, ніж багато

Після того, що сказано раніше, слід задатися питанням, що більше підходить для провінції або міста-держави: бути керованими одним чи багатьма.

Отже, один управляє краще, ніж багато, тому що вони тільки наближаються до того, щоб стати єдиним цілим. До того ж те, що існує за природою, влаштоване найкращим чином, адже природа у кожному окремому випадку діє найкращим чином, а загальне управління в природі здійснюється одним. Насправді, серед багатьох частин тіла існує одна, яка рухає всім, – це серце, і серед частин душі є одна сила, яка очолює, – це розум. Адже у бджіл один цар, і у всьому всесвіті єдиний Бог, творець всього і правитель. І це розумно. Справді, всяка множина походить від одного. А тому, якщо те, що походить від мистецтва, наслідує те, що походить від природи, і творіння мистецтва тим краще, чим більше наближається до того, що існує в природі, то з цього неминуче витікає, що найкращим чином управляється та людська множина, яка управляється одним.

Це підтверджується на досвіді. Бо провінції або міста-держави, якими управляє не один, охоплені розбратами і перебувають у заворушенні, не знаючи миру, що, очевидно, потрібно доповнити тим, що Господь, нарікаючи, говорив вустами Пророка (Ієремія, XII, 10): “Безліч пастухів зіпсували мій виноградник”. І навпаки, провінції та міста-держави, які управляються одним державцем, насолоджуються миром, славляться справедливістю і радіють процвітанню.

Розділ III

Про те, наскільки панування одного найкраще, коли воно справедливе, наскільки протилежне йому – найгірше; доводиться за допомогою багатьох міркувань і аргументів

Так само як правління царя є найкращим, так і правління тирана – найгіршим. Демократії ж протиставляється політія, насправді, як виявляється з сказаного, обидва ці правління здійснюються багатьма; аристократії ж – олігархія, бо в обох випадках управляють небагато; а монархії – тиранія, адже обидва правління вершаться одним. Раніше було вказано, що найкращим правлінням є монархія. Отже, якщо найкраще протистоїть найгіршому, тиранія неминуче є найгіршим правлінням.

Крім того, єдина сила більш дієва у виконанні наміченого, ніж розсіяна або розділена. Адже багато, об'єднавшись разом, витягнуть те, що не зможуть витягнути поодиночі, якщо розділити вантаж на кожного. Отже, наскільки корисніше, коли сила, діюча в благо, більш єдина, оскільки вона спрямована на здійснення добра, настільки згубніше, якщо сила, що служить злу, єдина, а не розділена. Сила ж нечесного правителя спрямована до зла множини, оскільки загальне благо множини він оберне лише на своє власне благо. Отже, чим більш єдиний уряд при справедливому правлінні, тим більше приносить користі; так і монархія краща, ніж аристократія, а аристократія краща, ніж політія. Для несправедливого ж правління правильним є протилежне – так, очевидно, наскільки уряд більш єдиний, настільки більш згубний. Отже, тиранія є більш згубною, ніж олігархія, а олігархія, ніж демократія.

Більше того, правління стає несправедливим унаслідок того, що, знехтувавши загальним благом множини, добивається блага тільки для правителя. Отже, чим більше відкидають загальне благо, тим більше несправедливим є правління; а відкидають загальне благо більше за олігархії, коли добиваються блага для небагатьох, ніж при демократії, коли добиваються блага для багатьох, і ще більш відступають від загального блага при тиранії, коли добиваються блага тільки для одного; адже всій сукупності ближчим є багате, ніж небагате, і небагате, чим лише одне. Тому правління тирана є самим несправедливим (...).

Отже, краще, щоб справедливе правління було правлінням тільки одного ще і тому, що воно сильніше. Якщо ж правління перетвориться на несправедливе, краще, щоб це було правління багатьох, оскільки воно слабкіше і правлячі заважають один одному. Тому з несправедливих правлінь більш стерпною є демократія, найгіршою – тиранія.

Це стає ще очевиднішим, якщо розглянути ті нещастя, які походять від тиранії. Адже коли тиран, зневажаючи загальне благо, шукає свого, він неминуче різними способами мучитиме своїх підданих, оскільки охоплений бажанням володіти якими-небудь благами, він підпаде під вплив різних пристрастей (...). Він гнобить підданих не тільки у тому, що стосується земних благ, але навіть у тому, що стосується благ духовних, бо ті, хто більш прагне бути першим, ніж корисним, заважають будь-якому успіху підданих, боячись, щоб чудові якості останніх не заподіяли збитку їх власному неправому пануванню. Адже тиран побоюється порядних людей більше, ніж поганих, і його завжди страхують чужі чесноти. Бо згадані тирані прагнуть перешкодити тому з його підданих, хто, рухомий чеснотою і величчю духу,

може дійти наміру більше не терпіти їх неправого панування. Вони прагнуть, щоб між підданими не зміцнювався союз дружби, щоб вони, навпаки, не раділи благам миру, оскільки вони нічого не можуть замишляти проти його панування, поки один одному не довіряють (...).

Розділ IV

Про те, яким різноманітним було правління у римлян і як іноді їх держава надзвичайно посилювалася при правлінні багатьох

Отже, оскільки і краща, і гірша засади полягають у монархії, тобто у владі одного, багатьом достоїнства царської влади уявляються ненависними через підступність тиранів, якщо ж, навпаки, бажають правління царя, потрапляють під люте царювання тиранів, адже чимала кількість правителів стала тиранами, прикриваючись званням царя. Безсумнівним прикладом такого випадку є Римська республіка. Після того, як царі були вигнані римським народом, який не міг більше вносити царське, або, краще сказати, тиранічне, самовладдя, вони встановили у себе для керівництва й управління консулів та інші посади, бажаючи замінити монархію аристократією, і як передає Саллюстій: “Незабаром після того, як Римська держава знайшла свободу, вона протягом короткого часу вражаюче посилилася”. Бо часто трапляється, що люди, які живуть під владою царя, менше піклуються про загальне благо, вважаючи, що те, чим вони пожертвують заради загального блага, піде на користь не їм самим, а іншому, під чією владою, як вони бачать, знаходиться загальне благо. Коли ж вони бачать, що загальне благо знаходиться не у владі одного, то вони не відноситимуться до загального блага так, як ніби воно належить іншому, але кожен відноситиметься до нього, як до свого: адже досвід свідчить, що одне місто-держава, кероване правителями, які щорічно змінюються, іноді здатне на більше, ніж будь-який цар, якщо він управляє трьома або чотирма містами-державами; і набагато важче стерплюють невеликі повинності, що накладаються царями, ніж більші тяготи, якщо вони накладаються спільністю громадян: це і допомогло піднесенню держави римлян. Адже плебс записувався на військову службу, і службовцям у війську виплачували жалування, а коли для його виплати в суспільній скарбниці не вистачало грошей, то зверталися до приватних верств навіть до такої міри, що у сенаторів не залишалося золота, окрім одного персня й однієї булли – знаку сенаторської гідності. Коли ж вони були змучені тривалими розбратами, які переростали в громадянські війни, через які з їхніх рук була викрадена свобода, якій вони віддали стільки сил, вони виявилися під владою імператорів; ці правителі не хотіли іменуватися царями з тієї причини, що слово

“цар” було ненависним для римлян. Деякі з них, як годиться царям, дотримувалися інтересів загального блага, і їх стараннями Римська держава була звеличена і неушкоджена. Проте багато хто з них для підданих були тиранами, а перед ворогами виявилися бездіяльними і слабкими і звели нанівець надбання Римської держави. (...).

Отже, небезпека існує двояка, бо якщо боятися тирана, то втрачається можливість знайти якнайкраще правління – правління царя, якщо ж бажують знайти таке правління, царська влада обертається нещастям тиранії.

Розділ V

Про те, що з правління багатьох частіше виникає тиранічне правління, ніж з правління одного; і тому правління одного краще

Якщо необхідно вибирати одну з двох небезпек, слід вибрати ту, від якої йтиме менше зло. Від монархії, проте, якщо вона перетвориться на тиранію, буде менше зло, ніж від правління багатьох оптиматів, якщо це правління перетвориться на свою протилежність. (...).

Якщо правління, яке є найкращим, здається найбільш небажаним через небезпеку тиранії, а тиранія, навпаки, не менш, а більш частіше виникає з правління багатьох, ніж одного, залишається лише визнати, що більш корисно жити під керівництвом одного царя, ніж при правлінні багатьох.

Розділ VI

Висновок про те, що правління одного дійсно є найкращим. Зазначається, яким чином множина повинна поводитися стосовно нього, щоб виключити можливість тиранії, але навіть у разі виникнення тиранії її слід терпіти, щоб уникнути більшого зла

Дійсно, слід віддати перевагу правлінню одного, оскільки воно є найкращим, але трапляється, що воно перетворюється на тиранію, тобто виявляється найгіршим, так що із сказаного виходить: необхідно братися зі старанністю і завзяттям, щоб заздалегідь передбачити у множини те, щоб цар не став тираном. Передусім необхідно, щоб з тих, кого чекає цей обов’язок, була висунута в царі людина такого норову, для якого було б неможливим схилення до тиранії. Самуїл, силою божественного провидіння міркуючи про встановлення царя, говорить: “Господь знайде Собі чоловіка по Своему серцю” (І книга Царств, XIII, 14)¹. Потім так повинне бути влаштоване управління

¹У сучасній редакції: I книга пророка Самуїла, XIII, 14.

царством, щоб у царя вже не було можливості встановити тиранію. Разом з тим його влада повинна бути поміркованою настільки, щоб він не міг з легкістю звернутися до тиранії. Як це потрібно зробити, буде розглянуто далі. Якщо цар прагне до тиранії, потрібно стежити тільки за тим, як її уникнути.

Якщо ж не можна буде уникнути тиранії, корисніше терпіти, поки тиранія не закінчиться, ніж, діючи проти тирана, наразитися на безліч небезпек, які будуть важчими за саму тиранію. Адже, може трапитися, що ті, хто діє проти тирана, не зможуть перемогти, а уражений тиран безчинствуватиме ще сильніше. Якщо проти тирана повстане той, хто може перемогти, від одного цього в народі виникають тяжкі розбрати: або коли множина підіймається на тирана, або коли після повалення тирана вона розділяється на частини, що будуть сперечатися між собою стосовно порядку управління. Трапляється навіть іноді таке, що, коли з чієюсь допомогою множина виганяє тирана, інший, отримавши владу, встановлює тиранію, і, боячись зазнати від іншого того, що він сам зробив з попередником, пригнічує підданих ще тяжчим гнітом. Саме так зазвичай відбувається з тиранією, що наступна буває важчою, ніж попередня, адже вона не відмінює колишні тягари, а сама, виходячи із своєї вдачі, винаходить нове зло. Так, колись у Сіракузах, тоді як всі бажали смерті Діонісія, якась стара довго молилася про те, щоб він був неушкоджений і пережив би її. Дізнавшись про це, тиран запитав її, чому вона це робила. Тоді вона сказала: “Коли я була дівчинкою, й у нас був грізний тиран, я бажала його смерті. Він був убитий, і його змінив інший тиран, ще суворіший; і коли його влада закінчилася, я вважала, що він був набагато суворішим. Ти – третій, і тепер ми розуміємо, що ти набагато суворіший правитель. Так от, якщо ти будеш знищений, ще гірший займе твоє місце”.

І якщо тягар тиранії виявляється нестерпимим, деякі вважають, що вбити тирана і піддати своє життя небезпеці заради звільнення множини було б доблесною справою для хороброї людини: приклад цього є навіть у Старому Завіті. Бо, коли якийсь Аод убив ударом кинджала в стегно Еглона, моавійського царя, що тримав народ Господень у важкій неволі, народ зробив його суддею. Але це не відповідає апостольському вченню. Адже Петро учить нас покірливо підкорятися не тільки добрим і чесним, але навіть, як сказано в другому посланні Петра, поганим панам. Насправді, якщо хтось незаслужено зазнає страждання, це буде для нього благодаттю; адже коли багато римських імператорів тиранічно переслідували Христову віру і безліч як знаті, так і простих людей звернулися до віри, вони раділи, без опору, покірливо і мужньо приймаючи смерть за Христа.

Небезпечно і для множини, і для його правителів, якщо хтось за власним бажанням зважиться на вбивство правителя, навіть тирана. Адже частіше піддають себе такому ризику люди погані, ніж добрі. Бо для поганих правління царя буває не менш важким, ніж правління тирана, оскільки, у другій притчі Соломона (Притчі Соломона, XX, 26), “мудрий цар вивіє нечестивих”. У такому випадку для множини наслідком цієї спроби буде швидше за все небезпека втратити царя, ніж засіб врятуватися від тирана. Проте вважається, що проти жорстокості тирана матиме успіх дія яких-небудь людей не за власним розсудом, а за рішенням суспільства. По-перше, якщо право якої-небудь множини тягнеться на те, щоб висувати для себе царя, то не буде несправедливо, якщо висунутий цією множиною цар буде скинутий, або його влада буде обмежена, якщо він тиранічно зловживає царською владою. Не слід вважати, що таке множина несправедлива, навіть якщо вона раніше навіки звеличила його над собою; адже він сам заслужив це, коли вів себе нечесно в управлінні множиною, тому договір з ним підданими не дотримується. Саме так римляни позбавили царської влади Тарквінія Гордого, якого самі вибрали царем, через тиранію, яку потім встановив він і його сини. Влада була замінена слабшою, а саме, консульською владою. Так і Доміціан, який, змінивши поважних імператорів, свого батька Веспасіана і свого брата Тита, став тираном, був знищений римським сенатом, так само як і всі, хто погано діяв по відношенню до римлян, законно і до блага були усунені рішенням сенату. Відомо, що блаженного Іоанна Євангеліста, обраного учнем Господа, який був засланий самим Доміціаном у вигнання на острів Патмос, рішенням сенату було повернуто до Ефесу. Якщо ж право піклуватися про царя для множини належить якому-небудь вищому авторитету, то у нього і слід шукати засіб проти безчинств тирана. Так, коли іудеї обвинуватили в злочинах перед Цезарем Августом Архелая, який вже почав царювати в Іудеї після свого батька Ірода, то спочатку принаймні його влада була зменшена, оскільки він позбувся права іменуватися царем, а у середині його царювання влада була розділена між двома його братами. Потім, оскільки і цим його було не втримати від тиранії, він був засланий Тиберієм Цезарем до вигнання в Лугдун, місто Галії. Якщо ж у боротьбі проти тирана не можна чекати допомоги від людей, потрібно звернутися до царя всього – Бога, помічника і в благоденстві, і в стражданнях. Бо в Його владі обернути жорстке серце тирана до лагідності (...). Адже не слабшала Його рука так, щоб не міг Він звільнити Свій народ від тиранів. Через Ісаю обіцяв Він народу Своєму відпочинок від праць, і від суєти, і від

тяжкої неволі, в якій той раніше знаходився. І через Єзекиїла (XXXIV, 10) сказав: “Заберу Моїх овець із їхніх рук”, а саме з рук пастухів, які пасуть самі себе. Але народ заслужив знайти цю милість від Бога, і потрібно бути вільними від гріхів, оскільки за божественним повелінням нечестиві одержують погане правління у відплату за гріхи.

Розділ XIV

Про те, який спосіб правління личить царю, оскільки він повинен наслідувати божественний спосіб правління. Цей спосіб правління показаний на прикладі управління судом; тут також дається порівняння влади священнослужителя і влади короля

(...) Отже, люди об’єднуються для того, щоб добре жити разом, чого не може досягти ніхто, живучи наодинці; але блага життя є наслідком добродійності, бо добродійне життя є метою людського об’єднання. (...). Але жити, слідуючи добродійності, не є остаточною метою об’єднаної множини, мета – за допомогою добродійного життя досягти небесного блаженства. (...). Привести до цієї мети – призначення не земної, а божественної влади. Такого роду влада належить Тому, Хто є не тільки людиною, але і Богом, а саме Господові нашому Ісусу Христу. (...).

Отже, служіння Його царству, оскільки воно духовне, відокремлюючись від земного, вручається не земним правителям, а священикам і особливо вищому священику, спадкоємцю Петра, наміснику Христа Папі римському, якому всі царі християнського світу повинні підкорятися, як самому Господові Ісусу Христу. Адже ті, кому належить турбота про попередні цілі, повинні підкорятися тому, кому належить турбота про остаточну мету, і визнавати його владу.

Розділ XV

Про те, що цар, який спрямовує своїх підданих до добродійного життя, слідує по дорозі як до кінцевої мети, так і до попередніх цілей. Тут показано, що спрямовує до благого життя, і що йому перешкоджає, і які засоби цар повинен ужити для усунення цих перешкод

(...) Отже, якщо, як було сказано, той, хто піклується про остаточну мету, повинен керувати тими, хто має піклуватися про тих, хто прямує до мети, і спрямовувати їх своєю владою, то із сказаного стає очевидним, що обов’язком царя є як підпорядкування тому, що стосується обов’язків священнослужителя, так і верховенство над всім тим,

що стосується мирських справ, спрямовуючи їх владою свого правління. (...). Оскільки метою життя, якої ми нині живемо, слідуючи добродіючності, є небесне блаженство, до обов'язків царя відноситься, таким чином, піклування про блага життя множини, щоб вона була гідна отримання небесного блаженства, а саме, щоб цар наказував те, що веде до небесного блаженства і перешкоджав би, наскільки це можливо, тому, що є згубним для цієї мети. (...) Отже, царю, досвідченому в законі Божому, передусім слід зайнятися тим, щоб підлегла йому множина жила благим життям, а ця турбота складається з трьох частин: по-перше, щоб він встановив у підлеглий множині блага життя; по-друге, щоб встановлене зберігав; по-третє, щоб його покращував.

(...) Отже, у зв'язку із згаданою тріадою цар повинен виконати потрібне завдання. По-перше, піклуватися про спадкоємність людей і призначення тих, хто очолює різні служби. Так само божественне управління щодо того, що тлінне (адже ці речі не можуть залишатися незмінними вічно), передбачає, щоб, народжуючись, одне приходило на місце іншого, бо саме так зберігається цілісність всесвіту. Так і піклуванням царя залишається добро підлеглої множини, поки він дбайливо стежить, щоб інші вступали на покинуті місця. По-друге, щоб своїми законами і розпорядженнями, покараннями і нагородами він утримував підлеглих собі людей від гріху і спонукав до доблесних справ, прийнявши приклад Бога, який дав людям закон, що надає тим, хто його дотримує, винагороду, а тим, хто переступає, – покарання. Третє завдання, що стоїть перед царем полягає у тому, щоб вся підлегла йому множина могла дати відсіч ворогам. Адже ніщо не допоможе уникнути внутрішніх небезпек, якщо не можна оборонитися від небезпек зовнішніх. (...).

Отже, ось ті речі, які відносяться до обов'язків царя, їх слід ретельно розібрати окремо.

ТИМУР

(1336-1405)

Інші ім'я – Тамерлан, Тимурленг (Тимур Кульгавий).

Середньо-азійський державний діяч, полководець, емір. Син бека Тарагая з тюркомовного монгольського племені барлас. У 1361 році пішов на службу до монгольського полководця Тоглук-Тимура й отримав під управління Кашкадар'їнський вілайет (округ). Уклавши союз із правителем Балху та Самарканду еміром Хусейном, Тимур розпочав боротьбу проти Тоглук-Тимура та його сина Ільяса Ходжі. У 1366 році Тимур і Хусейн придушили в Самарканді повстання сербедарів. Боротьба за владу між Хусейном та Тимуром закінчилася в 1370 році перемогою останнього. Він одержав титул еміра і став правити одноосібно від імені нащадків Чингізхана, спираючись на підтримку кочової знаті, осілих феодалів і, особливо, мусульманського духовенства.

Столицею держави Тимура було місто Самарканд. У 1373-1374 рр. Тимур підкорив собі Південний Хорезм, а в 1388 році заволодів усім Хорезмом, зруйнувавши його столицю Ургенч. Об'єднання Середньої Азії Тимур поєднував у 1380-1390 роках з походами в Іран, Закавказзя та інші території. Ця діяльність супроводжувалася надзвичайною жорстокістю стосовно місцевого населення. У результаті трьох походів проти Тохтамиша (1389, 1391, 1394-1395 рр.) Тимур зруйнував Золоту Орду, пограбувавши її столицю Сарай та інші міста. У 1398 році він вдерся до Індії і захопив Делі. Війна Тимура з турецьким султаном Баязидом I Блискавичним закінчилася поразкою та полоненням самого султана у битві біля Анкари (1402 р.). Похід до Китаю, розпочатий у 1404 році, було перервано внаслідок смерті Тимура.

Наприкінці свого правління Тимур з'єднав у своїй державі Мавераннахр, Хорезм, Хорасан, Закавказзя, Іран і Пенджаб.

Окремі розділи “Укладення Тимура” перекладені за *джерелом*: Уложение Тимура [Текст] // Тамерлан : Эпоха, личность, деяния / сост. Р. Рахманалиева. – М. : ГУРАШ, 1992. – С. 110–157.

“УКЛАДЕННЯ ТИМУРА”

Моїм дітям, щасливим завойовникам держав, моїм нащадкам – великим повелителям світу.

Хай буде їм відомо, що, сповнений надії на милосердя Всевишнього, я переконаний у тому, що багато хто з них успадкує мій могутній

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

трон. Це спонукає мене висловити для них правила, якими я керувався сам. Суворо дотримуючись цих правил, вони можуть зміцнити за собою те щастя, якого я досяг стількома турботами, трудами і небезпеками, яке дане мені небом, благодворним впливом релігії Магомета (хай дасть йому Бог мир) і могутнім клопотанням нащадків і сподвижників його. Нехай ці правила послужать їм керівництвом як в їх поведінці, так і в управлінні державою, щоб вони могли зберегти ту державу, яку я їм залишаю.

Всіх правил дванадцять. Ніщо краще не доводить їх важливості, як те, що я витягнув з них: вони допомогли мені досягти влади, завоювати держави, зміцнити за мною завоювання і зробити мене гідним трону.

1. Я піклувався про розповсюдження релігії Бога і закону Магомета, цієї обраної Богом судини: я підтримував іслам повсякчас і в будь-якому місці.

2. Я розділив відданих мені людей на 12 класів: одні з них допомагали мені своїми подвигами, інші – порадами, як при завоюванні держав, так і при управлінні ними. Я користувався ними, щоб укріпити замок мого щастя; вони були прикрасою мого двору.

3. Народи з мудрими, передбачливістю, пильністю і діяльністю допомогли мені перемагати війська ворогів і завойовувати області. В управлінні я керувався лагідністю, людинолюбством і терпінням; я спостерігав за всіма, прикриваючись личиною бездіяльності, був однаково прихильний як до ворогів, так і до друзів.

4. Належний порядок і дотримання законів послужили підставою і підпорою моєї долі, фортуни. Те й інше так зміцнили мою владу, що візирі, еміри, солдати і народ не домагалися підвищення, а кожен задовольнявся своїм місцем.

5. Щоб надихнути офіцерів і солдатів, я не шкодував ані золота, ані коштовних каменів; я їх допускав до свого столу, а вони жертвували для мене своїм життям у битвах. Надаючи їм милості і розуміючи їхні потреби, я забезпечив собі їх прихильність. І так за допомогою доблесних вождів і моїх воїнів, я зробився володарем 27 держав: я зробився повелителем Ірану, Турану, Руму, Магрибу, Сирії, Єгипту, Ірак-Арабі й Ірак-Аджемі, Мазандерану, Гилян, Ширвану, Азербайджану, Фарсу, Хорассану, Четте, Великої Татарії, Хорезму, Хотану, Кабулістану, Бактерземіну та Індостану. Всі ці країни визнали мою владу, і я дав їм закони.

Надягаючи на себе царський плащ, я тим самим відмовився від спокою, який куштують на лоні бездіяльності. З 12 років від народження я роз'їжджав різними областями, боровся з нещастям, складав

проекти, вражав ворожі ескадрони, звикав до вигляду обурень офіцерів і солдатів, звикав вислуховувати від них різкі слова, але терпінням і уявною безтурботністю, від якої я був далекий, мені вдавалося утихомирювати їх. Нарешті я кидався на ворогів. Таким чином мені вдавалося впокорювати провінції і навіть цілі держави і далеко поширювати славу мого імені.

6. Справедливістю і неупередженістю я придбав прихильність творинь Божих. Свої благодіяння я поширював і на винуватого, і на невинуватого; моя великодушність забезпечила мені місце в серцях людей; правосуддя управляло моїми рішеннями. Мудрою політикою і суворою справедливістю я утримував своїх солдат та підданих між страхом і надією. Мої воїни були обсіпані моїми подарунками. Я мав співчуття до нижчих і до найнещасніших класів держави.

Я звільняв пригнобленого від рук гонителя і, одного разу переконавшись у шкоді, заподіяній особі або майну, я оголошував вирок згідно із законом і ніколи не карав безневинного за вину винуватого.

Будь-хто, хто піднімав проти мене зброю для руйнування моїх намірів, як тільки-но благав мене про допомогу, приймався мною прихильно. Я прославляв його в чинах і закреслював його вину пір'ям забуття; і якщо його серце було ще озлоблене, то моє поводження з ним було таке, що я встигав остаточно згладити слід його незадоволення.

7. Я віддавав шанування нащадкам пророка, ученим, богословам, філософам та історикам. Я поважав їх і почитав. Хоробрі люди були моїми друзями, тому що Всевишній любить хоробрих. Я сходився з ученими і здобував прихильність тих, у кого була благородна душа.

Я звертався до них, і їх благословення доставляло мені перемогу. Я протегував дервішам і факірам. Я ретельно уникав заподіяння їм щонайменшої печалі і ні в чому їм не відмовляв. Ті, хто погано озивалися про інших, виводилися з мого двору. Їх слова не бралися до уваги, і я ніколи не слухав їх наклепу.

8. Я був наполегливим у моїх заходах. Якщо зроблений проект, яким би він не був, заволодів всією моєю увагою, і я не залишав його, поки не досягав успіху. Вчинки мої не суперечили моїм словам, і я не поступав суворо. Я нікому не докучав з побоюваннями, щоб Всемогутній не вчинив зі мною суворо і не подавив мене тяжкістю власних моїх діянь. Я розпитував учених, щоб знати, якими були ухвали предків від Адама до Магомета, "Печатки Пророків"; і від цього останнього до наших днів. Спосіб дій, їхня поведінка, їхні вчинки і слова цих повелителів глибоко проникли в моє серце. Я прагнув наслідувати їхні

похвальні якості і найкращі риси їхнього життя. Для власного повчання я вивчав причини падіння їх влади і прагнув уникати зроблених ними помилок. Я утримувався від лихварства й утисків; мені було відомо, що ці злочини відносяться до тих, якими породжуються голод і біди будь-якого роду і які викошують цілі народи.

9. Я знав стан народу. Я дивився на знатних, немов на братів, а на простих людей, немов на дітей. Умів пристосуватися до вдач і характеру жителів кожної області та кожного міста. Я заслужив пошану від своїх нових підданих, тих з них, які займали вищі місця. Я давав їм правителів, що звикли до їх вдач і звичаїв і які вже користувалися у них пошаною. Я знав стан населення кожної окремої області. Я посадив у кожній країні мого царства людину випробуваної чесності, щоб він сповіщав мене про вчинки і поведінку народу та солдатів і щоб він попереджав мене про всі непередбачені події, які могли цікавити мене. Коли я відкривав щонайменшу брехню в його донесеннях, то суворо карав. Як тільки-но я дізнавався про який-небудь випадок утиску чи жорстокості правителя, солдатів або народу, то я давав винним відчувати всю суворість правосуддя.

10. Коли яке-небудь плем'я, яка-небудь орда тюркська, арабська, персидська або чужоземська бажали визнати мою владу, я приймав правителя цього племені або орди з шаною, інших же я приймав з гідністю: я добром віддячував добрим, а злих надавав власній долі.

Хто б не уклав зі мною дружній союз, був упевнений, що не розкаюватиметься. Я давав тому докази моєї прихильності та великодушності. Послуги, мені надані, не залишалися без нагороди. Навіть мій ворог, коли він відчував свою вину і приходив просити мого заступництва, одержував прощення і знаходив у мені добродійника і друга.

Так вчинив я з Шир-Бахрамом. Цей начальник племені, супроводжуючий мене як союзник, покинув мене у момент битви. Бажання здобичі оволоділо ним, і він оголив меч проти мене. Врешті-решт він пригадав, що їв мою сіль (тобто він відчув розкаяння совісті), і знову вимолив у мене помилування. Це був воїн знаменитого походження, настільки ж досвідчений, як і безстрашний. Я закрити очі на його вину, я пробачив йому заради його хоробрості і дав йому чин вище проти того, що він мав раніше, щоб тим сильніше примусити його відчути мою прихильність до нього.

11. Діти, онуки, друзі, союзники, всі ті, хто мали зі мною який-небудь зв'язок, користувалися моїми благодіяннями. Блиск мого щастя не примусив мене забувати кого-небудь. Кожен одержав належне. Милосердя також мало місце в моєму серці. Я поважав у моїх синах і онуках союз крові, не вчиняв замах на їх життя і навіть на їх свободу.

Стосовно кожної приватної особи я поведився, виходячи з особливостей її характеру і з уявленням, яке я мав про неї. Досвід, який я виніс з мінливості долі, навчив мене, як слід вчиняти з друзями і з ворогами.

12. Я завжди з повагою ставився до солдатів, чи билися вони за чи проти мене. Та і чи не зобов'язані ми вдячністю людям, які жертвують тривалим щастям скороминущим благам? Вони кидаються в битви і не шкодують свого життя серед несподіванок.

Ворожий воїн, незмінно відданий своєму повелителю, міг розраховувати на мою дружбу. Коли він ставав під мої прапори, я нагороджував його за заслуги і вірність, приймаючи його в число своїх союзників. Але той воїн, який у момент битви залишив свого полководця, щоб перейти до мене, був у моїх очах наймерзеннішою людиною.

Під час війни, яку я вів з ханом Тохтамишем, його еміри зробили мені декілька письмових пропозицій. Це було віроломство з їх сторони по відношенню до свого князя, мого ворога. Я прийшов в обурення від таких пропозицій і сказав про себе: “Вони зрадять і мене, як тепер зраджують свого повелителя”, – і замість будь-якої відповіді я їх прокляв.

Досвід довів мені, що влада, яка не спирається на релігію і закони, не збереже тривалий час своє положення і силу. Вона подібна голій людині, яка примушує інших при зустрічі з ним опускати очі, не вселяючи ніякої пошани до себе. Можна також порівняти його і з будинком, що не має ані даху, ані дверей, ані огорожі, в яку може проникнути найганебніша людина.

От чому я побудував основу моєї величі на ісламі, з додатком до нього правил та законів, які я точно дотримувався протягом свого царювання.

Перше правило, яке з'явилося в моєму серці, схилилося до розповсюдження релігії та затвердження закону Магомета. Я поширив у світ іслам, цей кодекс найкращого із смертних; я зробив з нього красу моєї імперії.

Щоб мати вірніший успіх у збільшенні числа прозелітів Магомета, я вибрав з нащадків цього пророка людину найвидатнішу, яку і наділив повною владою над мусульманами. Він мав у своєму веденні священне майно і призначав окремих керівників мечетями. Він же в містах і містечках затверджував верховного суддю, першого представника релігії (муфті), призначав інспекторів ринків. Він призначав також жалування і пенсії як тим, хто, подібно йому, вели своє походження від Магомета, так і вченим, законознавцям і всім заслуженим людям.

Я призначив суддю або казія для армії; а для народу я призначив іншого.

У кожную область я послав немолодого знавця ісламу, щоб застерігати віруючих від заборонених законом справ і щоб піклуватися про їх освіту. Я наказав будувати мечеті та монастирі в містах, караван-сараї – на дорогах і мости – на річках.

Я поставив у кожному місті представника релігії та благочестивих людей для навчання мусульман Корану і для пояснення основних засад віри на підставі коментарів учених і священних переказів.

Я повелів завідувачу вакуфамі (садр) і цивільному судді доносити мені про всі справи, що стосуються віри. Окрім цього, я призначив ще начальника правосуддя, який доносив мені про розбрати, що виникали між солдатами та іншими моїми підданими.

Коли я оприлюднив мої ухвали стосовно релігії, коли я відновив у містах ісламу закон, і коли знатні та прості віруючі переконалися в моїй старанності щодо істинної віри, то мусульманські учені видали на мою честь таке:

“У кожному столітті Всемогутній висував захисника і розповсюджувача релігії посланника Магомета. У цьому VIII столітті Тимур, народившись під щасливим сузір’ям, герой світу, повинен вважатися відновником віри”.

Глава учених, Мир-Сеїд-шериф написав мені, що оскільки я працював задля розповсюдження ісламу в областях світу, то я маю право на титул розповсюджувача віри.

Ось зміст його листа:

“Боже! Будь помічником, що підтримує релігію Магомета, і залиш тих, які покидають її.

Вісім століть пройшло з часу втечі найбільшого посланника до наших днів, і в кожному столітті всевишній і всеблагий Бог встановлював захисника і розповсюджувача віри свого улюбленого пророка, щоб відновити й укріпити святі істини. Хвала Всевишньому! Він же в цьому восьмому столітті поклав цей обов’язок на еміра Тимура, героя світу, який примусив держави і міста прийняти істинну віру.

Від стародавніх богословів відомо, що в першому столітті хиджри покровителем віри був Омар Абдул-Азіз. У той час вона підривалася прокляттями і лайками, які сипалися від схизматизму проти Алі з кафедр мечетей. Омар поклав край цьому огидному звичаю.

Народ ісламу був здобиччю розбратів і неладів. Одна партія проклинала законних халіфів, тоді як інша лихословила Алі, главу віруючих, Аббаса і Хусейна. Обидві роздратовані партії готові були дійти до битви; Омар Абдул-Азіз утримав їх і зробився опорою релігії.

У другому столітті релігія мала захисником Мамуна Справедливого. Цей халіф, засудивши сімдесят два помилкові віронавчальних

положення, примусив визнати інші, що відповідали переказам та істинній вірі. Він викликав з Хорасана Алія, сина Муси-Джафара (мир праху його), зробив його своїм спадкоємцем і примусив погодитись узяти в руки кермо влади.

У третьому столітті прийняв віру під своє заступництво Аббасид Моктадир-біллях. Карамати, під начальством Абутаїра, оволоділи священним містом Меккою, і тридцять тисяч палігримів, славних мучеників, були зарізані на горі Арафа. Чорний камінь було вирвано із стін Кааби; нарешті, в розорених мусульманських провінціях царювали вбивство і грабіж. Здавалося, що релігія готова абсолютно зникнути, коли з'явився Моктадир-біллях. Він повів армію проти розбійників, розсіяв їх і відновив релігію.

Азадаулет-Ділемі був захисником віруючих у четвертому столітті. Вади і злість Мотіла Ахтідлаха, з роду Аббаса, утиск його придворних і спільників шкодили істинній вірі; розпуста поширювалася всюди; безбожник йшов з піднятою головою. Азадаулет скинув цього халіфа і замінив його сином своїм Талі Білляха.

Азадаулет мав намір відновити славу релігії і виконати це, знищуючи нове, осоружне релігії, і припинити загальну зіпсованість, злочини, несправедливість та утиски.

П'яте століття прославилося народженням султана Санджара, сина султана Малік-шаха. Він був сучасником Ахмеда-Джамі і Хакима-Сенаї. Він став їхнім учнем. У той час єретики і неуки завдали сильного удару ісламу. Султан Санджар виявив бажання винищити їх. Ревно відданий релігії пророка, він не зробив жодного вчинку, незгодного із законом Магомета.

У шостому столітті завоювання невірних у Туркестані похитнули іслам, але Бог виявив Хасан-хана і поставив його на чолі ста тисяч турок, які в долині Лар сповідали віру перед високоповажним Ібрагимом-Хамаві і були прийняті в число вірних після промови: "Немає бога, окрім Бога, і Магомет – Його посланник". Заручившись їх допомогою, він стер з лиця землі невіру й ересь: негайно віра розповсюдилася в містах та областях.

Сьоме століття було ознаменоване прихильністю до віри султана Альджайту, сина Аргун-хана, що мав прізвисько Мухамед-Худабаїд. Як тільки-но цей султан успадкував престол брата, він з'ясував (такий тоді був занепад віри), що в спільних молитвах після сповідання віри забували молитися Всевишньому про пророка і його нащадків. Він сам відправився до мечеті, де зібрав богословів і запитав їхньої думки про необхідність молитов за Магомета і його потомство. Вони відповіли одноголосно, що ця молитва встановлена самим Богом.

Деякі додали навіть, що імам Шафі визнав за недійсне спільне моління без молитви за пророка і за його потомство; інші приводили в приклад імама Азама, який знаходив мерзотним спільне моління без тих же молитов.

Альджайту запитав у них, чому, молячись за інших осіб, крім Магомета, вони не згадують про їхнє потомство, тоді як при молитвах за останнього з пророків слід згадувати і його потомство. Не отримавши на це відповіді, він сказав: “Мені здається, можна пояснити подібну різницю двояко. По-перше, вороги Магомета, назвавши його в насмішку Абтаром, тобто “той, хто не має нащадків”, були покарані Богом припиненням потомства. Якщо деякі з їхніх нащадків і залишилися, то на долю їм випала щонайповніша невідомість; нащадки ж Магомета розмножилися так, що тільки Бог може їх обчислити. Тому закликають і на них благословення Боже в молитві після благословення на честь пророка.

Ось друга причина цього звичаю. Вчення і релігійні постанови інших пророків піддавалися зміні і знищенню; їх постанови не призначалися до вічного існування, тоді як релігія Магомета існуватиме без змін до скінчення століть.

Ось чому вірні нащадки пророка в своїх молитвах після хвали Богу повинні згадувати і пророка, і потомство його, щоб всі визнали їх за покровителів релігії Магомета і тлумачів священної книги, і хранителів закону пророка, спадкоємців його вчення і вчення посланників Бога. Хай у них вчаться пізнанню релігії й обов’язків ісламу, і хай кожний з нас вважає своїм обов’язком покорятися їм і почитати їх.

Як тільки-но султан закінчив свою промову, мусульмани, що зібралися в мечеті, вимовили молитву за Магомета і за його потомство. Альджайту продовжував: “Гнок, як Алі, був першим з роду пророка і оскільки Магомет Махаді, прищестя якого чекають всі віруючі, повинен бути останнім, то наш обов’язок – не проявляти нашу владу в царстві Магомета без згоди його нащадків, інакше ми поводитимемося як тирані!”

Султану, що говорив так перед народом, учені виражали повне схвалення. Потім він постановив указом, щоб на пам’ять пророка і його нащадків підносилися молитви кожному п’ятниці, і наказав чеканити монету з їх ім’ям.

Богослови обнародували постанову, що султан Альджайту є розповсюджувачем божественного закону.

У восьмому столітті емір Тимур поширює віру в містах і між народами. Він почитає і поважає нащадків пророка і богословів. З відома перших він користується верховною владою в царстві Магомета.

Отримавши від Мир-Сеїд-шерифа цей лист, я подякував Всевишньому. Я благав нашого пророка про допомогу в затвердженні релігії та закону.

Оригінал цього листа я послав моєму духовному керівнику (пир), який написав на полях наступне: “Емір Тимур, герой століття, повинен знати те, що особливу милість і неоцінний дар складає доручення йому Богом відновлення релігії. Хай він збільшує свою вірність і свої добрі справи, щоб і Бог помножив Свої милості до нього”.

Після того, як я отримав цього листа від мого духовного керівника, я прагнув ставитися з шаную і повагою до нащадків пророка і богословів. Я піклувався про розповсюдження ісламу і наказав копію листа помістити в моїх літописах. Після відновлення релігії і божественного закону я видав для громадського управління моєї держави закони і постанови, які сприяли зміцненню моєї могутності. Ось зразок цих постанов:

1. Я заснував мою владу на ісламі, законі “найчудового з тварин”, на любові до його нащадків і сподвижників і на шануванні, яке повинне віддавати імені пророка. Мої накази і правила мали таку силу, що я не мав собі суперника в управлінні.

2. Я тримав свій народ і своїх солдатів між страхом та надією. Повний уваги й обережності до своїх ворогів і друзів, я тримався мудрої політики переносити терпляче їх слова і вчинки. З числа осіб, що шукали у мене притулку, ті, хто був прихильний до мене, одержували від мене такий хороший прийом, що їх прихильність до мене збільшувалася, а мої недруги залишалися настільки задоволені моєю поблажливостю, що скоро в їх серцях ненависть поступалася місцем дружбі. Той, хто мав право на мою прихильність, був переконаний, що ця прихильність не зміниться, і я ніколи не відсторонював від себе підданого, якого коли-небудь покликав до себе. Добрі або злі, які при зорі мого щастя сховалися у мене, всі ті, які надали мені послуги, як і ті, які шкодили мені, були уражені благодіяннями, коли я був зведений на трон. Я почитав нікчемним те зло, яке мені було заподіяне, і я провів пір'ям забуття по записах поганих вчинків, які були мені зроблені.

3. Я ніколи не піддавався мстивості. Я віддавав своїх ворогів правосуддю Повелителя Всесвіту. Я утримував при собі доблесних, діяльних і випробуваних воїнів. У моєму суспільстві були прийняті знатні, нащадки пророка, учені і богослови, але злих зрадників і боягузів я виключав із свого співтовариства.

4. Відкритість, милосердя і доброта доставляли мені любов народу Божого; я, друг правосуддя, приходив у жах від утисків і жорстокості.

Мій духовний радник (пир) написав мені тоді: “Тимур, – так зберігає його Бог, – повинен пам'ятати, що управління державою є не що інше,

як подібність управління Всевишнього. У цьому управлінні є агенти, співробітники, депутати і варта: кожний з них має своє відомство і межі, яких ніколи не переступає, і він дотримує божественні закони.

Стеж безупинно за своїми емірами, агентами, слугами і начальниками, підлеглими тобі, щоб кожен, не виходячи з-під меж своєї влади, був завжди готовий до покори. Призначай для кожного класу народу справедливі межі, щоб правда і розум панували в твоїй державі.

Якщо ти нехтуватимеш порядком у своїх справах і між твоїми підданими, то обурення і крамола не забаряться з'явитися. Ти повинен кожній особі і кожній речі вказати межі й місце, які вони повинні зайняти.

Звеличуй нащадків нашого прихильника над всіма іншими підданими. Віддавай їм найбільше шанування, не вважай марнотратством щедроти, які ти їм надаси; той не марнотратний, хто дає в ім'я Бога. Твої піддані, розділені на дванадцять класів, будуть прикрасою і підтримкою твоєї держави. Прощай”.

Як тільки-но я отримав від мого духовного радника цього листа, я поспішив виконати все, що воно містило; я встановив порядок у державних справах; постанови й закони послужили зміцненню мого правління, дали йому нове русло й укріпили його, розділивши моїх підданих на дванадцять класів.

Постанови

Велич і основа моєї держави спиралися на ці дванадцять класів; я їх рахував, як дванадцять знаків Зодіаку і дванадцять місяців мого правління.

Перший клас

Нашадки пророка, учені, начальники общин і законознавці були допущені до мене; мої двері були завжди відкриті для них; вони склали славу і прикрасу мого двору. Часто я радився з ними щодо питань, що стосувалися релігійного порядку, управління і наук; від них я з'ясовував, що дозволено законом і що заборонене.

Другий клас

Люди інтелігентні, здатні дати пораду, і ті, що мали твердість та мудрість, і старці, яким роки дали обачливість, користувалися повною моєю довірою; я поводився з ними, як з рівними, тому що, ділячись зі мною своїм досвідом, вони давали мені великі переваги.

Третій клас

Я поважав людей благочестивих; таємно я вдавався до допомоги їх молитов; і тоді, коли вони потребували моїх благодіянь, я звертався за допомогою їхнього благословення; у моїх радах і нарадах, у мирний

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

час і на війні їх побажання завжди були корисними для мене, в день битви вони давали мені перемогу. Так було в той час, коли армія коливалася перед військом Тохтамиша, яке було численнішим за моє. Мир Сиеддін, що народився в Сабдуарі, пустельник, молитви якого були бажані Богу, оголив голову, простягнув руки для молитви і не встиг він ще кінчити молитву, як ми побачили вражаючі наслідки її.

Також, коли одна персона з мого гарему небезпечно захворіла, дванадцять нащадків пророка, винятковим заняттям яких були молитви, зібралися, кожний з них дарував хворій по року свого життя – хвора видужала і прожила ще дванадцять років.

Четвертий клас

Еміри, шейхи, офіцери займали місце в моїй раді: я підвищував їх по ступенях і розмовляв з ними дружньо.

Хоробрі, яким кілька разів доводилося оголяти шаблю в битвах, були моїми друзями; я пропонував їм питання, що стосуються війни; я розпитував їх про атаки під час дії та про відступ під час небезпеки; я питав у них про засоби, як проривати ворожі ряди, щоб викликати збентеження у рядах, щоб зав'язувати сутички. Повністю довіряючи їх проникливості, я завжди вдавався до їх порад.

П'ятий клас

Військо і народ були однаково дорогі мені. Хоробрим воїнам я давав намет, перев'язі, бапдулири і сагайдаки. З неменшою щедрістю я поведився з цивільними та військовими правителями областей і царств. Дари, якими я їх обсилав, не залишалися втраченими. Армія завжди була напоготові та одержувала платню навіть раніше вимог. Так під час війни з Румом я видав військам платню за сім років, як за минулий час, так і на майбутнє. Я став добре тримати в порядку військо і народ, так що вони не могли ані шкодити, ані утрудняти одне одного.

Я прагнув тримати всіх солдатів на їх місцях, і жоден з них не смів виходити за межі, йому вказаних; я остерігався як надмірно прославляти, так і надмірно принижувати кого-небудь. Ті особи, які мені надавали видатні послуги, одержували пристойну винагороду. Якщо простий солдат виявляв розсудливість і безстрашність, то я завжди розмірив його підвищення з його талантами і заслугами.

Шостий клас

З людей, мудрість і скромність яких робили гідними включати їх в обговорення й управління державою, я обирав відоме число радників, яким я повідомляв свої найбільш таємні справи і найпотаємніші думки.

Сьомий клас

Візирі та секретарі були прикрасою дивана (ради). Вони були дзеркалами моєї імперії; вони повідомляли мене щодо всіх подій, які відбувалися всередині областей серед солдатів і народу.

Піклуючись про збереження моїх багатств, про безпеку солдатів і моїх підданих, вони робили все необхідне: вони могли передбачити своєю розсудливістю й уміли виправляти лиха, що могли обрушитися на мою державу. Економно витрачаючи державну скарбницю, вони прагнули підтримати населення і землеробство.

Восьмий клас

Я закликав до себе лікарів, астрологів і геометрів, тому що ці люди сприяють славі та добробуту держави. Користуючись допомогою майстерних лікарів, я повертав здоров'я хворим; астрологи навчили мене розпізнавати щасливі і нещасливі поєднання зірок в їх русі на небі. Геометри (або архітектори) складали для мене плани прекрасних будівель і креслили для мене сади, які я розсадив.

Дев'ятий клас

Я закликав до себе істориків, авторів літописів і хронік. Від них я дізнався про життя пророків і святих людей, вони розказували мені історію правителів світу і пояснювали мені причини їх піднесення та падіння. Поведінка, промови і вчинки цих правителів були для мене невичерпним джерелом досвіду. Від них я дізнався про історію минулих століть та про зміни, що відбулися на землі.

Десятий клас

Я збирав старців, дервішів і людей, досвідчених у науці про Бога. Я сходився з ними: вони відкривали мені щастя майбутнього життя і повідомляли мені божественні слова. Ці люди вчиняли при мені дивовижні речі, навіть чудеса; стосунки з ними були для мене настільки ж корисні, наскільки приємні.

Одинадцятий клас

Я залучав до мого палацу й табору майстрів всякого роду, щоб тримати в порядку зброю для армії, як у мирний, так і у військовий час.

Дванадцятий клас

Я протягував руку допомоги мандрівникам всіх областей і всіх держав, щоб мати вісті про чужоземні царства, я посилав у всі країни купців і начальників караванів; я наказував їм привозити мені найрідкісніші речі, які можна зустріти в Хотані, Китаї, Індостані, містах

Єгипту, Аравії, Сирії, Руму і навіть на острові Франків. Я хотів, щоб вони повідомляли мене про положення, вдачі та звичаї тубільців і колоністів цих країн, особливо ж про відношення іноземних правителів до своїх підданих.

Правила для орд і колін тюркських, арабських і для всіх іноземців, які знайшли у мене притулок

Я повелів, щоб нащадкам посланника і богословам віддавалося шанування, незважаючи на їх національність та на звання, щоб їх прохання ніколи не були знехтувані і щоб піклувалися про їхнє харчування. У мої війська приймалися ті з нових підданих, що раніше носили зброю, і я призначив їм відповідне їхньому становищу жалування. Людей, що були вправними в мистецтвах, я приймав до себе на службу. Ті з бідних людей простого звання, які займалися якими-небудь ремеслами, записувалися за своїм заняттям та коліном. Кожен купець, що втратив свій статок, одержував таку суму, яка надавала йому можливість відновити втрачений капітал. Коли селяни і землероби не мали необхідних землеробських знарядь, то їм видавали такі ж.

Тих, хто відчував покликання до військової служби записували до мого війська, незважаючи ані на їх коліно, ані на їх ріст.

Син солдата, хоробрість якого була визнана, до якої б нації він не належав, одержував жалування і підвищувався в службі за заслуги.

Люди всіх країн, які прибували до мого палацу, також допускалися до столу моєї ханської щедрості. На кого падав мій зір, з тим поводилися шанобливо, як того заслуговувало його становище. Кожен винний, що повставав перед моїм правосуддям, на перший раз одержував помилування, але якщо провинився вдруге або втретє карався відповідно його вчинку.

Постанова для розширення моєї могутності

Дванадцять принципів, від яких я ніколи не ухилявся, звели мене на трон, а досвід довів мені, що правитель, що нехтує ними, не може отримати жодної вигоди із своєї величі.

1. Дії та слова особи, що повеліває, повинні цілком належати їй, тобто народ і військо повинні бути впевнені, що все, що робить та говорить правитель, він робить і говорить від себе, і що ніхто не керує ним.

Дуже необхідно, щоб монарх, слідуючи порадам та прикладу іншого, не посадив його поряд із собою на трон; вимушений приймати від всіх добрі пропозиції, монарх не повинен підпадати під їхній вплив до такої міри, щоб вони могли вважати себе рівними йому і, нарешті, бути вище за нього в справі управління.

2. Абсолютно необхідно для монарха дотримуватися у всьому справедливості; він повинен вибрати візира (першого міністра) непідкупного і добродійного, тому що правосудний візир зуміє виправити несправедливості, вчинені правителем-тираном; але якщо візир – сам гнобитель, то основа могутності не забариться зруйнуватися. Ось доказ цього: Емір Хусейн мав візира, який карав за власною примхою народ, солдатів. Несправедливості цього нечестивця скоро звалили фортуна його правителя.

3. Накази і заборони вимагають твердості. Потрібно самому віддавати накази з боязні, щоб їх не приховали або щоб їх не спотворили.

4. Повелитель повинен бути непохитний у своїх рішеннях; у всіх починаннях його запал повинен бути однаковим, і хай його рука не опускається доти, поки він не досягне успіху.

5. Якими б не були накази монархів, необхідно, щоб за цим йшло їхнє виконання; жоден підданий не повинен бути настільки могутнім або сміливим, щоб зупинити їх виконання, якби навіть здавалося, що ці накази можуть мати сумні наслідки. Мені розказували, що султан Махмуд Газневійській наказав поставити посеред рівнини Газни камінь; оскільки коні лякалися цього каменя, то султану доповіли, що слід було б прибрати цей камінь. Але султан відповідав: “Оскільки я наказав (покласти його на те місце), то і не скасую свого наказу”.

6. Безпека вимагає, щоб правителі не покладалися на інших у державних справах і не ввіряли кермо влади в руки сторонні, тому що світло подібне красуні, у якої маса прихильників, і тому слід боятися, щоб дуже могутній підданий, захоплений бажанням управляти, не посадив би самого себе на трон.

Такою була поведінка емірів Махмуда. Прогнавши свого повелителя, вони заволоділи державою. Тому слід розділити управління справами між декількома, гідними довіри людьми; тоді кожен з них, зайнятий певною роботою, не прагнучим до вищої влади.

7. Хай монарх не нехтує нічиїми порадами; ті з них, які він прийме, повинні бути відображені в його серці, щоб користуватися ними у разі потреби.

8. У справах правління, в справах, що стосуються армії та народу, правитель не повинен керуватися поведінкою і словами кого б то не було. Якщо міністри і генерали говорять добре або погано про когонебудь, то вони заслуговують, щоб їх вислухали; але робити це слід з великою обачністю доти, поки не переконаєшся в істині.

9. Шанування влади повелителя повинно бути настільки міцно відображено в серцях його солдатів і підданих, щоб жоден з них не мав сміливості не послухатися його або збунтуватися проти нього.

10. Щоб все, що робить повелитель, робив би він сам, і щоб він був непохитний у наказах одного разу виданих; бо твердість у наказах складає найбільшу силу для монархів: для них це – скарб, армія, народ і ціле покоління принців.

11. В управлінні, при оприлюдненні наказів, монарх повинен остерегатися визнати кого-небудь за співтовариша, і він не повинен брати собі товариша при управлінні.

12. Інша, не менш важлива і корисна обережність для монарха: це знати тих, хто його оточує, і бути постійно насторожі стосовно їх. Часто зустрічаються люди зловмисні, які розголошують все. Їх головна турбота – передавати візірам та емірам всі слова і дії правителя. Цього я зазнав, коли велика частина мого дивана складалася з шпигунів, що були підкуплені моїми візірами й емірами.

Правила для формування армії

У кожній роті з десяти добірних воїнів обирався один, що поєднував у собі мудрість і хоробрість, і, після згоди дев'яти інших, його було затверджено начальником під ім'ям унбаші (начальник десяти, десятник).

З десяти унбаший також обирався гідний за розумом і діяльністю, він ставав начальником своїх співтоваришів і мав назву юзбаші (тобто начальник сотні, сотник). Десять юзбаший мали начальником мірзу, досвідченого, майстерного у військовій справі і відомого своєю хоробрістю. Цього начальника називали мінбаші (або тисячник, начальник тисячі).

Унбаші користувалися правом заміщати солдатів, що втекли або померли, таким же чином юзбаші призначали унбаший, а мінбаші в свою чергу вибирали юзбаший. Проте я вимагав, щоб мені доповідали про смерть і дезертирство людей та про заміщення їх.

У військовій і цивільній службі мінбаші, або начальники тисяч, користувалися повною владою над юзбашами, або сотниками, а начальники сотень – над десятниками, або унбашами, останні ж – над солдатами. Ці офіцери мали право карати неслухняних, виганяти зі служби всіх тих, що недбало виконували свої обов'язки; вони повинні були заміщати їх.

Правила про дарування армії, офіцерам і солдатам

Ось в якому розмірі я наказав роздавати жалування мінбашам, юзбашам і унбашам.

Дарування простого солдата, хороброго і діяльного, дорівнювало вартості його коня; оклад добірного воїна тягнувся від вартості двох до вартості чотирьох коней.

Унбаші (десятник) одержував вдсятеро простого солдата. Жалування юзбаші (сотник) було подвійним окладом проти жалування унбаші, а мінбаші (тисячник) одержував потрійний оклад жалування юзбаші.

Кожен військовий, провинившись по службі, втрачав десяту частину жалування. Унбаші мав право одержати жалування тільки за поданням від юзбаші; юзбаші повинен був отримати подання від мінбаші, який для себе одержував таке ж подання від головнокомандуючого моєї армії (емір Аль-Отра).

Жалування головнокомандуючого вдсятеро перевершувало жалування простого офіцера. Начальник дивана і візирі одержували десять офіцерських окладів. Дарування різних орд калькачі та осавула могло простиратися від вартості 1 000 до вартості 10 000 коней. Я прагнув роздавати землі, нагороди, пенсії на прожиток нащадків пророка, законознавців, вчених, лікарів, астрологів та істориків мого двору за їх заслугами. Жалування піхотинцям, слугам і людям, які займалися розміщенням наметів, коливалося від вартості ста до тисячі коней.

Головнокомандуючий міг одержувати жалування лише за поданням візира і начальника дивана. Ці два міністри подавали мені розписки жалування, і вони ж зводили рахунки. Кожен солдат, щоб одержати своє жалування, мав особливий лист, на якому записував, у міру видачі, суми, які одержував.

Правила роздачі дарування військам

Я наказав, щоб піхотинці, варта і воротарі одержували жалування щорічно, щоб у строки платежу їх жалування їм видавалося в будівлі ради.

Щоб жалування інших чинів армії, рівно як і жалування сміливців, видавалося кожне півріччя, і щоб вони всі одержували асигновку в казначействі особисто.

Нарешті, щоб жалування унбашам (десятникам) формувалося з податей з міст і областей; щоб мінбашам давалося повноваження на отримання прибутків з внутрішніх земель і щоб офіцери і головнокомандуючий одержували доходи із земель, що лежать на кордонах.

Розподіл прибутків з областей

Прибутки з областей і держав розділялися на декілька нерівних частин. Кожен емір і кожен мінбаші брав одну частину за жеребом – і якщо сума, одержана таким чином, перевищувала жалування, то ділили, якщо ж вона була менше жалування, то той, хто одержував її, брав на свою частку ще одну частину. Емірам і мінбашам було суворо заборонено збільшувати встановлені податі, коли збирали державні доходи.

Кожна область, обкладена податтю, мала двох завідувачів. Один з них спостерігав за областю і захищав жителів від утисків та грабежу з боку особи, що користується доходами від неї; він же вів і точний рахунок всьому, що доставлялося областю.

Інший завідувач вів записи витрат, роздавав наступні солдатам частини. Кожен службовець, якому були віддані прибутки з якої-небудь області, користувався ними протягом трьох років, після чого робилася ревізія, і, якщо область була в квітучому стані і жителі не заявляли претензій, все залишалось без зміни; в іншому ж випадку прибутки відбиралися від правителя на три роки.

Страх і погрози можна з успіхом пускати в справу при збиранні податей, але не слід вдаватися до ударів і різок. Правитель, авторитет якого є слабшим за батіг і різки, не гідний свого звання.

Утримування моїх дітей і нащадків

Я ухвалив, щоб мій старший син і спадкоємець Магомет Джегангир мав у своєму розпорядженні утримування 12 тисяч вершників і прибутки з однієї області.

Мій 2-й син Омар-Шейх одержував утримування 10 тисяч вершників і прибутки з однієї області.

Мій 3-й син Миран-Шах користувався жалуванням 9 тисяч вершників і мав намісництво.

Шах-Рах, мій 4-й син, одержував суму, рівну жалуванню 7 тисяч вершників, і прибутки з однієї області (як і попередні).

Моїм онукам я давав утримування від 3 до 7 тисяч вершників з намісництвом.

Що стосується моїх родичів, я розділив між ними гідність і владу, починаючи від еміра 1-го ступеня до еміра 7-го як слід було за їх гідністю і становищем.

Кожному була надана певна влада, за перевищення якої він піддавався суворому покаранню.

Про покарання моїх синів, родичів, емірів і візирів

Якщо хто-небудь з моїх синів осмілювався зробити замах на верховну владу, я не віддавав наказу про позбавлення його життя або знівечення, але задовольнявся утриманням його у в'язниці до тих пір, поки він не відмовлявся від своїх домагань. Цим усувалася громадянська війна в царстві Бога. Якщо мій онук або інший родич повставав проти мене, то я позбавляв їх почестей і всього стану.

Начальники – опора держави. Якщо у момент дії вони забували виконати належне, я позбавляв їх влади і почестей. Якщо вони робили що-небудь, що може викликати збентеження в державі, я зміщував їх на нижчі посади. У разі недбалості до своєї служби, вони зміщувалися на посади писарів, якщо ж і тут вони виявляли щонайповнішу безтурботність і неслухняність, то їх виганяли із служби безповоротно.

Постанови для міністрів – осіб службовців твердих і вірних стовпів величі

Якщо який-небудь міністр виявиться зрадником або задумає повалити вищу владу, навіть і тоді не слід дуже поспішно виносити йому смертний вирок. Зібравши найповніші довідки про обвинувачів, потрібно ще перевірити справедливість самих звинувачень. Тому що нерідко трапляється, що злі люди і заздрісники, підбурені своїми поганими схильностями, майстерно надають брехні вигляд істини. Зустрічаються низькі зрадники, які підбурюють ворогів проти влади і пускають у хід всілякі хитрощі, щоб згубити вірних слуг. Часто силою своєї підступності вони підривають спокій держави.

Отже, Емір Хусейн у співтоваристві з одним із моїх візирів, якого він підкупив, намовив його підбурити мене проти Еміра Іку Тімура й Еміра Джаку, найнадійніших моїх помічників. Я дізнався про його задуми і не повірив його доносу.

Аббас, один з найвідданіших мені емірів, викликав заздрість моїх придворних, які говорили на нього явно і таємно. Їх наклепи розпалили в мені гнів і, не розібравши справи, я віддав смерті безневинного, але час висвітив мені віроломство обвинувачів, і я мучився каяттям і жорстоко картав себе.

Якщо міністр, у віданні якого знаходиться державна скарбниця, провиниться в привласненні її, йому слід залишити викрадену суму, якщо вона не перевищує його жалування; якщо вона удвічі більше, то у міністра потрібно відняти його прибутки, якщо ж вона втричі більше жалування, то слід конфіскувати майно винуватця. Я прагнув не виказувати жодної пристрасті до осіб, з остраху, що, виказавши її, я міг дати їм мотив зробитися негідними шанування, і я дотримувався суворої

справедливості, щоб уникнути зловживань, які можуть зашкодити державі.

Слова людей злих, що заздять візірам, не заслуговують ані найменшої уваги; у цих сановників взагалі багато ворогів, що заздять їм, тому що світські люди шукають благ світу.

Якщо тільки міністр протегує подібним людям, то він неминуче робиться їх жертвою; якщо ж він відштовхує їх, вони робляться його непримиренними супротивниками.

Візира Жарагой-хана було обвинувачено заздрісниками в приховуванні декількох тисяч золотих монет. Султан, що прочитав це звинувачення, покликав візира і сказав йому з докором: “Який же ти низький! Міністр такого султана, як я, ти крадеш таку нікчемну суму!” У захваті від такого благовоління, розумний візир віддав хану все, що мав, і таким чином зберіг свою посаду і майно.

Якщо простий солдат, порушуючи свої обов’язки, дозволить собі підняти руку на слабкого, хай він буде відданий своїй жертві, щоб випробувати таке ж поведження, яке він дозволяв собі щодо неї.

Вельможа, який погано поведився з народом, повинен заплатити штраф відповідно до злочину. Однаково суворо буде покарано правителя, якого визнають за хабарника.

Я вважаю, що будь-хто, визнаний винним, повинен піддатися або ударам батога або штрафу; два покарання зараз не повинні застосовуватись. Кожен злодій, хто б його не викрив, повинен каратися за законом Чингізхану, який носить назву “Яса”. Захоплені багатства віднімуть і повернуть їх справжньому власнику.

Що стосується інших злочинів, а саме: вибивання зубів, засліплення, відрізання носа або вух, пияцтва і розпусти, то ті, що провинилися, повинні з’явитися перед диваном, перед духовними і цивільними суддями. Перші вирішуватимуть справи кримінальні, а другі повинні вести процеси, що стосуються цивільного відомства, для подання їх мені.

Якості, які повинен мати візир або міністр

Я вимагав від візира 4 необхідних якостей: 1) благородство думок і піднесеність душі; 2) тонкий і проникливий розум; 3) досвід і звичку жити з солдатом і громадянином; 4) терпимість і здатність примирити. Людина, обдарована цими якостями, заслуговує бути учасником у правлінні: вона буде хорошим міністром і мудрим радником. Їй можна ввірити кермо влади, начальство над військом і владу над народом. Їй же потрібно надати довіру, пошану, свободу дій і достатню владу.

У повному розумінні міністр є той, який уміє встановити порядок як в управлінні, так і у фінансових справах, і поєднує в собі помірність і доброту. У такому ж значенні візиром можна назвати того, хто, при виконанні своїх обов'язків та всіх справ, що стосуються управління державними і грошовими справами, поводить з рівною добротою, непідкупністю і помірністю, хто сам вимагає тільки належне і дає те, що личить йому давати. Його накази і заборони виявляють благородство і велич душі та його почуттів. Позбавлений схильності до злочину і насильства він вимовляє ім'я воїна або громадянина не інакше, як з метою сказати про нього лише добре і хороше. Лихослів'я і наклеп однаково є чужими для його вух і мови. Якщо до нього дійде інформація про зловмисний злочин, то він спритно зуміє примусити заводія назавжди відмовитися від його задумів. Нарешті, добротою до власних ворогів досягає того, що вони переходять на його сторону і віддають йому свою дружбу і пошану.

Міністр, який лихословить сам або вислуховує погане про інших, спричиняє розбрати, прагне розорити чесну людину для задоволення своєї ненависті, негідний займати свій пост. Злі, зрадники, заздрісники і мстиві люди повинні старанно виключатися з міністерства: їх участь в управлінні справами поведе за собою тільки руйнування могутності держави.

Сельджукід Мелік-шах є тому вражаючий доказ. Він мав візира Нізама Алмулька, чудову обдаровану людину: але султан позбавив милостей цього незамінного помічника, щоб підняти на його місце людини злу і низьку. Погане ведення справ, вади і низькість нового візира підірвали в корінні могутність імперії. З Абасидів халіф Матасем Біллах мав ту ж долю. Він мав необережність узяти візира, на ім'я Алкумі, людину, що відрізнялася своїм віроломним і мстивим характером. Негідний візир, у якого в душі таїлася стара злість проти правителя, обдурих його своїми підступними словами. Холоку-хан, честолубство якого він підбурих, повстав проти халіфа, узяв його в полон, і відомо, що згодом трапилося з цим довірливим державцем.

Візир повинен бути обдарований вищими якостями, які відрізняють людей гарного походження; він повинен бути добродійним, обережним і милосердним. Благородні душею не зрікаються обов'язків, тоді як не можна довірятися людям поганого походження.

Заслуговує почесней той міністр, який на своєму високому посту діє мудро і непідкупно, який щасливо веде всі галузі правління, не відхиляючись ані від релігії, ані від честі.

Як тільки-но візир без жодної розбірливості почне удаватися до поганих засобів, відразу ж почне занепадати могутність держави. Мудрий

міністр поєднує поблажливість з твердістю; він уміє триматися середини; надлишок лагідності може зробити його жертвою інтриганів і честолюбців; надлишок же суворості може назавжди позбавити його любові суспільства. Своєю доброю поведінкою і розумом такий істинний міністр відновлює і підтримує порядок при дворі і в державі. Терплячий і поблажливий, він стримує суворість добротою. На того, хто має всі ці якості слід дивитися, як на співробітника в управлінні, тому що багатство і сила державця полягає в його землях, скарбниці і війську. І лише розумний міністр може підтримати і зберегти всі ці володіння. Хоча б міністр і поєднував у собі всі вищезазначені необхідні якості, потрібно ще, щоб він не пам'ятав всіх докорів, які можуть бути йому адресовані, тобто не був злопам'ятний. Якщо серце його відкрите для помсти і віроломства, то можна чекати неприємних наслідків, можна побоюватися таємних відносин з ворогами держави, розорення армії та розкрадання фінансів.

Мудрий міністр однією рукою управляє військом, іншою – стримує народ (на ці два пункти спрямовані всі його турботи, всі старання). Він дає і бере вчасно. Щирість і правосуддя управляють його вчинками. Він передбачає результат кожної справи і в своїх справах забуває про ворогів. Діяльний і досвідчений, він завжди має на увазі населення держави, щастя народу, посилення армії та достаток багатств. Постійно зайнятий думкою про те, що може сприяти благоденству держави, він не шкодує свого життя й особистого добробуту, щоб тільки відвернути зло, яке загрожує державі.

Він оберігає інтереси громадян і солдатів і упорядковує все, що їх стосується. Таким був Нізам Алмульк. Користь, яку він приніс, спокутувала всі помилки, зроблені ним, і, коли він хотів здійснити подорож до Мекки, один дєрвіш перешкодив йому, сказавши: “Добро, яке ти твориш у правлінні Мелік-шаху, і щастя, яким насолоджуються слуги Бoga, спокутуватимуть невиконання тобою цього релігійного звичаю”.

Я чув розповідь, що Алі, син Лакоті, візир Гаруна-Аль-Рашида, після довгого служіння благу народному, хотів віддалитися від міністерства. Один з вищих духовних осіб написав йому з цього приводу наступне: “Обов'язок зобов'язує тебе залишитися при дворі халіфа, тому що допомога і переваги, якими користуються в твоє правління слуги Всевишнього, перевищують всю решту твоїх справ”.

Одного разу у великого пророка запитали: “Якби Бог не поклав на вас місії і дар пророцтва, яке б заняття ви вибрали?” “Служіння монархам, для того, щоб бути корисним творінням Всемогутнього”, – відповідав пророк. Керуючись цим міркуванням, я прийняв доручення

візира і головнокомандуючого Еліаса Хаджі, сина Туглук-Тимура, хана Джагатая.

Метою свого життя я визнав благо народне, і за заслуги Бог звів мене на трон.

Міністр, який своєю політикою або за допомогою зброї утримує в своїй владі царство, заслуговує пошани, пошестей і звання “кавалера шпаги і пера”. Спритним і розумним міністром є той, хто, керуючись своїми міркуваннями, уміє надихнути і з’єднати війська, або посіяти в них розбрат, відповідними діями він уміє також завоювати симпатії ворожих військ і привернути їх на свій бік; повний уваги до інтересів державця, довірою якого він користується, розумний міністр за допомогою свого розуму, мудрості і прозірливості в змозі завжди подолати всі перешкоди, усунути всі перепони і складнощі, що можуть завадити успіху державця.

Коли мене було захоплено у полон Алі-Беком-Чун-Гарбані і кинуто до в’язниці, переповненої гадами, один з моїх міністрів, на ім’я Азіс-Еддін, прийшов мені на допомогу. Він приспав Алі-Бека, а тим часом я, призвавши всю свою мужність і за допомогою озброєної сили, узяв в бою свою свободу. Низам Алмульк звільнив таким же чином султана Мелік-шаха з кайданів цезаря.

Міністр, портрет якого я прагнув намалювати, цілком заслуговує бути товаришем в управлінні державою; пошесті, що йому надаються, відповідають його заслугам; на його слова сміливо можна покластися, бо все, що він говорить, нав’язно йому мудрістю.

Такий міністр, навіть і при монархові-гнобителі, може виправити всі несправедливості; якщо ж міністр сам розбійник, то він допоможе державі впасти в безлад.

Правила зведення в офіцери і в начальники

Я наказав, щоб триста тринадцять чоловік, вибраних з середовища найвірніших слуг, були призначені начальниками; я вимагав, щоб ці нові еміри були знатного походження, поєданого з благородством душі, розумом, хитрістю і сміливістю, хоробрістю і обережністю, рішучістю і передбачливістю, пильністю, наполегливістю і глибокою обдуманістю. Кожен офіцер мав одного лейтенанта або наступника. У разі смерті якого-небудь офіцера його замінював наступник, який називався кандидатом у начальники.

Ці триста тринадцять емірів мали здоровий глузд і були рівномірно обдаровані всіма талантами, необхідними як на війні, так і в мирний час. Досвід навчив мене, що для того, щоб бути здатним до виконання обов’язків еміра або командувача, необхідно знати таємниці

військового мистецтва і засоби розбивати ворожі колони, не втрачати присутності духу у момент дії, не зупинятися ні перед якими труднощами, бути завжди в змозі спрямовувати рух своїх військ і, у разі будь-якого безладу, уміти негайно ж запобігти йому.

Той, хто під час миру або війни міг виконати обов'язки мого намісника, був також здатний стати і головнокомандуючим моїми військами; він зумів би командувати з твердістю та гідністю і суворо покарати всякого, хто б наважився його не послухатися.

Я наказав, щоб з середовища офіцерів або емірів, про яких я тільки що говорив, було вибрано: четверо в командири 1-го рангу і ще один, щоб служити мені головнокомандуючим, щоб цей останній протягом війни і під час справи (битви) мав право командувати як офіцерами, так і простими солдатами; коли ж я сам ставав на чолі своїх військ – то, щоб він виконував при мені обов'язки лейтенанта.

Я допустив до командування ще 12 талановитих людей, що мали гарну репутацію.

Я ввів тисячу вершників 1-му еміру і призначив його офіцером цього загону; дві тисячі – 2-му, надавши йому над ними таку ж владу; у такому ж порядку 3-й, 4-й і 5-й еміри командували трьома, чотирма і п'ятьма тисячами і так до 12-го, якого й було поставлено на чолі дванадцяти тисяч вершників; і всі ці еміри були лейтенантами один одного.

Перший був лейтенантом другого, другий – третього і т.д. до дванадцятого, який був головнокомандуючим; і цей останній був моїм лейтенантом; таким чином, у крайньому випадку нижчий виконував обов'язки свого старшого начальника.

З середовища цих трьохсот тринадцяти офіцерів я призначив сто десятників (унбаші), сто сотників (юзбаші) і сто тисячників (мінбаші).

Всі офіцери були підпорядковані головнокомандуючому і чітко несли кожен свій обов'язок, не обтяжуючи ним іншого, тому що те, що в змозі виконати один унбаші, не вимагає турбот з боку юзбаші. Так само буде зайвим юзбаші, якщо мінбаші в змозі виконати доручене йому.

Кожен офіцер, хто бажав (одержати) мати заняття, одержував його.

Правила для підвищення солдатів від найнижчого до найвищого рангу

Ті з добірних воїнів, хто відзначиться на війні незвичайною хоробрістю, можуть піднятися до рангу унбаші; при повторній відзнаці вони повинні одержати звання юзбаші, і нарешті – мінбаші. Я не бажаю, щоб нагороджувались прояви хоробрості, коли вони викликані тільки прагненням уникнути ворожої зброї, тому що це не перевершує

самозахисту бика, який протиставляє свої роги нападу, а необхідно звертати увагу на благородство і піднесеність почуттів, якими керувався солдат у справі.

Якщо мінбаші зі зброєю в руках зламає ворожий загін, то його можна підвищити до звання 1-го еміра; 1-й емір, який змусить втікати ворожу армію, може бути зведений у ранг 2-го еміра і так можуть підвищуватися всі офіцери, що блискуче відзначилися на полі битви. Простому солдату в нагороду за надану хоробрість можна збільшити жалування. Солдат, що біг з поля битви, повинен бути позбавлений участі в розділі здобичі, але його можна вибачити і навіть пробачити йому, якщо його змусили до того переважаючі сили ворога. Той, хто повернеться з поля битви покритий ранами, повинен бути оточений шаную; якщо рани і змусили його віддалитися з поля битви, то все-таки слід обсіпати його похвалами, оскільки ці рани доводять, що якщо не сам він нападав на ворога, то в усякому разі ворог був близько до нього.

Мною було суворо заборонено позбавляти солдатів належної нагороди. Посивілі на військовій службі не втрачали ані жалування, ані чину; їх служба не забувалася, тому що той, хто присвячує довге життя, яким міг би насолоджуватися, усім мінливостям війни, гідний нагороди; він має право вимагати багатств і відзнак. Умовчувати про заслуги, відмовляти йому в нагороді було б обурливою несправедливістю.

Я прагнув до того, щоб кожен офіцер, міністр або солдат, який своєю працею сприяв зміцненню моєї величі, чи то виграючи битви, чи то приєднуючи царства або виявляючи свою хоробрість, завжди одержував винагороду, якої чекав за свої заслуги. Старі воїни були глибоко вшановані, слова їх вислуховувалися, тому що все, що вони говорили, було засновано на досвіді; вони склали славу моєї держави, і діти їх успадковували ті посади, які ними займалися.

Я забороняв віддавати смерті полонених, надавав їм право вибору: вступити до мене на службу або одержати свободу. Так я дарував свободу 4 000 турків.

Якщо ворожий солдат після закінчення битви, після виконання законів солі по відношенню до пана, шукав у мене притулку з потреби або з доброї волі, то його приймав з пошаною; йому слід було приділити велику увагу, оскільки він був вірний своєму повелителю й обов'язку.

Саме так я віднісся до Шир Беграму. У битві, яку я дав еміру Хусейну, Беграм рушив проти мене і виявив чудеса хоробрості. Але згодом він був змушений удатися до мого заступництва і зустрів у мене почесний прийом.

Під час завоювання Балка емір Мангхалі Буга був на чолі ворожої армії; перед битвою я зробив йому деякі пропозиції, щоб повернути його на свій бік; але, незмінно відданий Туглук-Тимур-хану, він вишикував свої війська і дав мені кровопролитну битву, в якій був вщент розбитий.

Згодом він добровільно склонився переді мною; я незабаром дав йому блискучу посаду і своїми благодіяннями встиг згасити в ньому всі почуття помсти, бо я не пропускав жодного випадку, щоб висловити йому свою прихильність і свою великодушність.

Мангхалі Буга був хоробрим воїном, він це довів блискуче, коли довелося битися за мене, і надав мені неоціненні послуги у війні за Азербайджан (Мідію), коли мої війська затремтіли перед Кара-Юсуфом. Раптом Буга бере голову ворожого офіцера, надягає її на спис, запевняючи, що це голова Кара-Юсуфа. Тоді у війську розповсюджується слух, що цей генерал убитий. Ця звістка надихає моїх утікачів, вони атакують ворога з флангу й обертають ворогів на втечу. Я приписав свою перемогу над Кара-Юсуфом меткому Бузі, якого я звів у вищу посаду.

Прийоми заохочення емірів, візирів, солдатів і громадян щедротами і почестями

Я встановив три роди нагород для еміра, який підкорить царство або розіб'є ворожу армію; йому присуджувалися: почесний титул, значок з хвостом коня (бунчук) і литаври. Він одержував титул "сміливця", вважався моїм співробітником і співучасником влади. Я допускав його в свою раду і, нарешті, вручав йому управління прикордонною провінцією з числом офіцерів, достатнім для того, щоб скласти його свиту. Емір, який отримував перемогу над військом якого-небудь принца, сина принца або ж хана, одержував таку ж нагороду. Таким чином, коли емір Іку-Тимур, який був мною посланий проти Оруз-хана, повернувся переможцем, я зробив його начальником 10 000 чоловік, вручив йому бунчук, прапор і литаври, визнав його за співучасника в моїх успіхах, зробив його своїм міністром і радником. Я призначив його правителем прикордонної області з належною кількістю емірів у свиті.

Заздрісники стали наговорювати на цього еміра: вони обвинувачували його у тому, що він розорив область Оруз-хана і привласнив собі її багатства. Ці наклепи призвели до моєї байдужості до Іку-Тимуру. Але історія Бехрама Джубіна, яка була мені відома, послужила мені достатнім досвідом. Ось ця історія: Хакан, на чолі з 300 000 турків, які прагнули крові, виступив проти Хормуза, сина Нуширвана. Цей молодий принц виступив проти ворогів Бехрама Джубіна, колишнього візира,

радника і головнокомандуючого, армією свого батька. Він дав йому 320 000 осіб, і Джубін вступив у битву, що тривала три дні і три ночі. Хакан був розбитий. Переможець сповістив про те негайно ж Хормуза і поклав до його ніг всю захоплену здобич.

Наклепники і заздрісники, знайшовши засіб змусити вислухати обвинувачення в раді Хормуза, наважилися вимовити наступне: “Бехрам Джубін залишив собі велику частину багатства Хакана. Він приховав обсіпані коштовним камінням корону і шпагу і прикрашені діамантами туфлі”. Підбурюваний духом жадібності, Хормуз забуває всі заслуги Бехрама. Слепа легковірність спонукає його обвинуватити свого генерала в зраді; він посилає Джубіну жіноче покривало, намисто і ланцюг. Бехрам надягає намисто на шию, ланцюг на ноги, покривається фатою, викликає начальників, офіцерів і солдатів і у такому вигляді відкриває публічну аудієнцію. Побачивши це, обурена армія вигукує прокляття своєму державцю, а солдати зрікаються у вірності Хормузу.

Завдяки своєму генералу вони підступають до міста Мадаїну, де знаходився палац монарха, скидають його з персидського трону і зводять Хорзу-Первіза.

Пам’ятаючи цей приклад, я остерігався порушити нарікання армії, я викликав Іку-Тимура, сів на трон і велів впустити натовп; потім вся здобич від орди Оруз-хана була розкладена посеред зборів; я сам розділив її між Іку-Тимуром, сміливцями і воїнами, які служили під його начальством.

Емір, який виявить свою хоробрість у справі, який розіб’є ворожий батальйон, заслуговує підвищення.

В одній битві проти хана Тохтамиша, Табін Бегадер встиг наблизитися до прапороносця цього хана і звалив прапор, але цей подвиг коштував йому багатьох ран; злі та заздрісники прагнули затьмарити цей подвиг, але справедливість не дозволила мені закрити очі. Я зробив хороброго Табіна предводителем і до інших почестей приєднав військовий значок.

Якщо десятник, сотник або тисячник встигне змусити до втечі ворожий загін, то перший з них може бути зроблений начальником якого-небудь міста, а другий – начальником області.

Юзбаши Берлас Бехадер наважився напасти на Тохтамиша під час війни, яку я вів з цим ханом. У нагороду за те, що він розбив ворожу армію, я призначив його правителем області Хиссар-Шадамана.

Мінбаши, який візьме верх у битві, повинен одержати титул князя провінції. Так, під час завоювання Кетуера, чорна згряя, яка взяла гору над Берангманом, була розбита Магомет Азадом; у нагороду за цей подвиг я дав йому князівства Кандоз і Кулаб. Кожен емір, який

завоює цілу державу у ворогів, може нею користуватися 3 роки у вигляді нагороди.

Сміливець, який відзначиться яким-небудь подвигом, повинен одержати вищий чин; йому слід дати військовий молот, вишитий намет, перев'язь, шпагу, коня. Його слід зробити десятником, поки другий і третій подвиги не прославлять його до чину сотника і тисячника.

Правила роздачі литавр і прапорів

Я бажаю, щоб кожний з 12 емірів мав литавру і прапор. Але головнокомандуючий, окрім цього, повинен мати два почесні знаки.

Мінбаші одержує прапор і трубу, а юзбаші й унбаші – литаври. Еміри різних орд повинні мати розпізнавальні знаки, а кожному беглербеку дається прапор, литаври й інші почесні знаки.

Еміри, що завоювали область або вцент розбили армію, будуть зведені у вищі чини. Перший емір буде зведений у ранг другого, другий – у ранг третього і так до дванадцятого, якому будуть даровані прапор, значок і литаври.

Один значок дається першому еміру, два значки – другому і так до четвертого. Додаються литаври для заохочення емірів до отримання двох інших почесних знаків.

Правила обмундирування й озброєння

Я встановив, щоб у військовий час прості солдати одержували один намет на вісімнадцять чоловік; кожен повинен вести двох коней, він повинен бути забезпечений луком, сагайдаком, шпагою, пилою, шилом, мішком, рогожаною або нульовою голкою, сокирою, мати десять голок і шкіряний ранець.

Добірні ж воїни повинні розташовуватися по п'ять осіб в одному наметі і кожен повинен мати каску, панцир, шпагу, лук, сагайдак і коней, кількість яких передбачена указом. Кожен унбаші розташовується в окремому наметі й озброюється кольчугою, шпагою, луком, сагайдаком; за ним повинні слідувати п'ять коней.

Юзбаші може вести за собою десять коней, має окремий намет, зброю, що складається з шпаги, лука, сагайдака, палиці, булави, кольчуги і панцера.

Кожен мінбаші може мати, окрім намету, тент і безліч всілякої зброї, зокрема: кольчугу, каску, панцир, спис, шпагу, сагайдак і стріли.

Військовий обоз першого міністра повинен складатися з намету (юрти), двох тентів, вишитого намету і безлічі зброї, відповідно до його чину, для забезпечення нею інших.

Другий, третій і т.д. еміри до головнокомандуючого повинні мати все відповідне їх чину озброєння.

Перший емір повинен вести 110 коней, другий 120 коней, третій 130 коней і так до головнокомандуючого, якому необхідно мати не менше 300 коней. Піхотинець може озброюватися шпагою, луком і необмеженим числом стріл, в момент же битви йому необхідна лише кількість, передбачена законом.

Постанови для осіб, що з'являються на аудієнції та збори в мирний і військовий час

На аудієнції в мирний час солдати та їх начальники не повинні з'являтися в диван без шапок, без чобіт, без калош, без халата (бешмета) і без шпаги. Дванадцять тисяч жандармів, озброєних з ніг до голови, повинні знаходитися навколо палацу, справа, зліва, попереду і позаду, так що щонаочі 1 000 чол. повинні складати патруль. Кожна рота, у складі 100 чол., знаходиться під начальством юзбаші, що дає (пропуск) пароль.

Я рекомендую 12 емірам, мінбашам, юзбашам і унбашам брати під час походів 12 000 добре озброєних вершників, щоб призначати їх на караул протягом дня і ночі. Ці 12 000 вершників слід розділити на чотири дивізії, розмістивши їх з усіх чотирьох сторін навколо табору, і кожна чергова зміна повинна стояти на варті на відстані півмилі від табору.

Кожна дивізія повинна вислати авангард, а з авангарду, у свою чергу, виставляється ведетта; всі ці воїни, дотримуючись відповідних застережних засобів, повинні доставляти до табору всі відомості. У кожному частині табору повинен бути призначений великий профос, – особа, що несе обов'язки варті і військової поліції; вони повинні спостерігати за продуктами, що доставляються в табір купцями; вони ж відповідають за всі крадіжки, які можуть бути вчинені; чотири загони чопекунців повинні оберігати табір на відстані 4 миль навколо нього. Якщо на цьому просторі скоїться крадіжка або вбивство, то відповідальність падає на об'їзних.

Третина моєї армії повинна піклуватися про охорону кордонів, інші дві третини повинні бути наготові для виконання моїх наказів.

Службові обов'язки візирів

За моїм велінням рада завжди складалася з 4 візирів.

I. Візир провінцій і народу. Призначенням цього візира було повідомляти мене про події та справи, що відбуваються в адміністрації, а також стан народу.

Він доставляв мені інформацію з провінцій, податі і податки, а також міркування про розподіл всієї маси зборів; він же давав мені

точний звіт про кількість населення, його культуру, про розвиток торгівлі і стан поліцейського нагляду в державі.

II. Військовий візир. Обов'язки цього візира полягали в поданні мені списків військ і реєстрів жалування, в знайомстві з розташуванням загонів для попередження розкиданості і в повідомленні ради про все, що стосується військової справи.

III. Візир мандрівників та залишеного майна. Цей міністр охороняв від розкрадання майна тих, хто є відсутнім, померлим або дезертирував; він же стежив за пожертвуваннями, а також і за податками, які сплачувалися мандрівниками. Він збирав податки, встановлені із стад, ставків і лугів. Це був вірний вартовий всіх поименованих статей державного казначейства і спостерігав за передачею майна померлих або відсутніх осіб їх законним спадкоємцям.

IV. Візир імператорського двору. Він спостерігав за прибутками і витратами двору і всього того, що видавалося з казначейства або витрачалося на утримання коней та інших в'ючних тварин. Я призначив три візирі (інтендантів) у прикордонних областях і усередині держави для невисипущого нагляду за охороною провінцій і управлінням державним майном. Ці сім візирів або міністрів підлягали начальнику дивана, і, обговоривши з ними всі справи, що стосувалися фінансів, вони доводили їх до моєї уваги.

Я хотів також призначити урядовця, обов'язком якого було доповідати мені про стан моїх військ і мого народу, приріст і зменшення народонаселення і про всі важкі справи, що ще не були виконані. Обов'язком представника духовної влади було – доповідати мені про стан пансіонів, призначених нащадкам пророка, про жалування іншим духовним особам, так само, як і про розподіл внесків та інших фондів, призначених для справ віри.

Духовний суддя доносив мені про справи, щодо релігії, а цивільний – про справи, що стосувалися його відомства.

Я вимагав, щоб всі державні справи, всі питання, які стосувалися змін і нововведень, розподілу військ і призначення емірів і, нарешті, всі міркування, в яких справа йшла про подання яких-небудь планів або порядку ведення якої-небудь операції, розглядалися в приватній раді. Я встановив, щоб на цій раді був присутнім секретар, відомий своєю стриманістю, для ведення точних протоколів про ці таємні справи та їх обговорення.

Я наказав призначити декілька секретарів аудієнцій (або публічної ради), які по черзі повинні були бути присутніми в дивані; вони ретельно записували всі справи й ускладнення, вирішені або ті, що поки що лише просто обговорювалися. Вони включали в історію подій

мого життя думки, які я висловлював, і все те, що відбувалося в моїй раді.

У кожному департаменті управління був особливий урядовець, який вів журнал прибутків і витрат.

Постанови про призначення начальників (емірів) улусів, кушунів і туменів

Я запропонував, щоб емір кожної орди і кожного тумену брав з собою у військовий час по одному вершнику з кожного намету, по одному з кожного дувалу і, нарешті, по одній людині з кожного будинку.

Всюди, де б вони не зупинялися, їх повинні забезпечувати водою і фуражем для продовольства. Начальники племені одержували Іргу і Бірк. Вони були зобов'язані виводити в поле число вершників, що відповідало силі їх улусу або тумену. З середовища 40 оймаків або начальників орд, які визнали мою владу, я бажав (би), щоб 12 одержали офіцерську тамгу для того, щоб підняти їх на ступінь моїх довірених слуг. І я вибрав начальників Берласу, Тархану, Аргуну, Салаїру, Тулкачи, Дульдї, Могулу, Сельдузу, Туги, Капчаку, Ерлату і Татарії.

В орді Берласу я поставив 4 головних офіцерів. Еміра Кодададу, якому я віддав область Бадакшана; еміри: Яку, Іку-Тимур і Солейманшах одержали в управління кожен прикордонну область або провінцію. Сто осіб з орди Берласу були зведені в звання мінбаші; нарешті, Желаледдін Берлас був зроблений десятим еміром, а Абу-Сеїд – дев'ятим.

В орді Тархану я відзначив Балзеда сьомим еміром, а 20 воїнів одержали звання юзбаші.

В орді Аргуну Таш Хаджу я наділив почестями восьмого еміра і вибрав 20 осіб з цієї орди в мінбаші, юзбаші й унбаші.

В орді Салаїру Тук Тимур і Шир-байрам мною призначені восьмим і дев'ятим емірами і 20 осіб призначені унбашами і юзбашами.

В орді Тулкачи звання еміра було залишене за Алжету-Берді.

В орді Дульдї те ж звання дане Табан-Бехадеру і Сам-Бехадеру.

Тимур-Хаджі-Аглан був еміром в орді Могулу.

Ілчи-Бехадер – в орді Сельдузу, Али-дервіш – в орді Туги.

Емір Сар Буга в орді Капчаку.

В орді Ерелату звання головного начальника було надане еміру Мувіду, який одружувався з моєю сестрою, а Солянчи-Бехадер зроблений еміром.

Це ж звання одержав Кунк Хан у Татарській орді.

28 інших начальників орд, які не одержали тамги, були просто названі начальниками племен для того, щоб у військовий час або для відправлення військової служби вони з'явилися з числом воїнів, передбачених наказами.

Правила, якими повинні керуватися в своїх відносинах начальник до підлеглого і підлеглий до начальника

Хороший слуга повинен знати, що його начальник має право вимагати від нього те, що він сам би вимагав, маючи слугу. Тому йому слід проявляти невтомну діяльність на службі. Якщо його начальник, після вираження найщирішого благовоління, робиться до нього байдужим, то він (підлеглий) повинен обвинувачувати в цьому самого себе, а не начальника.

Добрий слуга прив'язується і служить з прихильності. Той, хто не знаючи дружби, має в своєму серці тільки почуття ненависті, збере тільки нещастя, тоді як успіхи і добробут відданого слуги зростатимуть з дня на день. Відданий слуга не ображається на догани або байдужість свого пана, не живить злості в своєму серці; він обвинувачує самого себе в поганому поведженні, яке переносить. Такий слуга заслуговує підвищення.

Слуга користолюбний буде ледачим на роботі.

Той, хто забуває про свій обов'язок і повертається спиною під час справи, не гідний уваги. Слуга, здатний відбуватися вибаченнями або просити (вибачення) звільнення, коли має бути битва, який шукає засобів сховатися і відкладає до іншого дня справу, яка не терпить зволікання (такою була поведінка Була і Тимур Аглана, що покинули мене в найкритичніший момент), – хай ім'я такого слуги вдається до забуття, і хай Всевишній його покарає.

Князі не повинні позбавляти підданого влади, раз вони його наділили такою. Хай вони остерігаються скидати того, кого піднесли. Людина, за якою одного разу визнано гідність і проникливість, не створена для того, щоб бути тим, хто зневажається. Якщо, по нещастю, такої образи їй вже завдано, то слід виправити це, підняти ображеного на ступінь удвічі значніший і віддати себе його великодушності, тому що, якщо у нього залишиться злість, і він задумає помститися за себе – він не забариться понести за це покарання. Але підлеглий, який піклується зберегти місце в серці свого пана, не забариться відмовитися від свого добробуту.

Той, хто після вимушеного або добровільного розриву повертається до свого начальника, заслуговує уваги, оскільки він подає блискучий доказ свого розкаяння, своєї відданості.

Якщо слуга ворожої сторони, довівши свою хоробрість і вірність, потрапляв до полону, якщо ж, не сподіваючись на своїх, покидав їх, щоб просити мого заступництва, я прославляв його і поводився з ним, як із вірним моїм підданим.

Мангалі Буга й Ідер-Андухуд з еміром Абу-Сеїдом чекали мене на чолі 6 000 вершників і розбили мене на берегах річки Балх.

Згодом ці офіцери, не сподіваючись на свого князя, перейшли на мою сторону; я прийняв їх з відзнакою і обсипав почестями. Я дав їм області Ісад Шадаман, Андижан і Туркестан.

Якщо слуга, небезпечний для протилежної сторони під час дії, розриває ланцюги дружби з намови ворогів свого пана, якщо, забувши закони солі, владу і підпорядкування, він прагне скинути свого князя, – я суворо забороняю його приймати; доля, куди б він не сховався, віддасть йому покаранням (смертю) за його невірність.

Підданий, який залишає свого пана в небезпеці і шукає дружби інших, не заслуговує ніякої довіри; проте, якщо численні заслуги дозволяють розраховувати на його вірність, то його послугами можна користуватися повсякчас, окрім військового. Йому слід приділяти найбільшу увагу.

Візир або підданий, який задля політики або з упередженою метою підтримує близькі відносини з ворогами, який під прикриттям цієї дружби вірніше діє на користь свого пана, гідний стати в один ряд з найрозумнішими друзями або рабами. Але раб, який зраджує свого пана і продає його, повинен вважатися ворогом.

Потрібно остерігатися вірити наклепу, поширюваному проти слуги, який піднімав зброю і виграв битву, або забувати добро, яке він зробив. Кожну послугу потрібно цінувати вдсятеро більше, ніж вона коштує, і на користь влади прославляти подібного раба, щоб вселити іншим таке ж завзяття і таку ж старанність. Якщо цілий полк або лише начальник залишає все, щоб віддатися ворогу, то йому не слід давати жодного місця в армії. Так, коли начальники армії Кешу залишили мене, щоб з'єднатися з Хаджі-Берласом, я більше не мав щодо них ніякої довіри.

Будь-який начальник, який зраджує довірену йому область ворогу, підлягає смерті, але той, хто збереже свою область, повинен бути обсипаний нагородами.

Офіцер, вірність якого непохитна в хвилину невдачі, серед всіх несподіванок, воістину гідний імені брата. Так, я не забув цього правила, коли бачив начальників армії Кешу, що дезертирували. Виключаючи еміра Яку-Берласа, нікого не залишилося біля мене, щоб розділити мою долю. Я дивився на вірного берласа, як на брата і товариша по щастю; я дав йому звання головнокомандуючого разом з управлінням областями Хиссару і Балху.

Правила поводження з ворогами і друзями

Після завоювання Турана, коли затвердився в Самарканді на верху могутності, я не хотів більше розрізняти своїх ворогів і своїх друзів. Еміри Бадахшана, деякі начальники племен тюркських та іноземних, які таємно або зі зброєю в руках шкодили мені, засмутилися, пам'ятаючи свою колишню поведінку, але віддавшись моїй волі, вони були збентежені моєю великодушністю і благодіяннями. Я надавав милості і нагороди всім тим, кого я засмутив; шляхом почесностей і чинів я прагнув їх утішити.

Я прокляв емірів Зельтуза і Зіттеха. Вони звели на трон Набулшаха, нащадка Чингізхана, і присягнули йому на вірність і відданість. При звістці про моє повернення ці зрадники, зневаживши найбільш священні обов'язки, зарізали нещасного хана, сподіваючись на моє благовоління.

Заздрісник, що з'явився з наміром знищити мене, зустрічав з мого боку стільки знаків прихильності, що, засмучений моїми щедротами, покривався потом збентеження.

Якщо вірний друг шукав у мене допомоги, мені неважко було допомагати йому речами і грошима, тому що я дивився на нього, як на товариша по щастю.

Досвід навчив мене, що тільки той друг вважається вірним, хто ніколи не ображається, хто вважає своїми ворогами ворогів свого друга і хто у разі потреби охоче жертвує своїм життям. Такою була відданість багатьох моїх офіцерів, через те і вони не могли скаржитися на мою скупість.

Досвід переконав мене також, що розсудливі вороги є кращими за безрозсудних друзів. Емір Хусейн, онук Джархана, належав до числа цих останніх. Того, що він зробив мені по дружбі, ворог не зробив би і в випадку ненависті.

Емір Кодадат говорив мені: "Бережи твого ворога, як перлину або алмаз, але якщо ти знайдеш камінь, зітри його так, щоб не залишилося й ознак". Він же додав: "Коли ворог здається і просить твого заступництва, пощади його і надай йому благовоління". Тому-то я і прихильно прийняв Тохтамиша, який шукав у мене притулку. Якщо ворог, використавши на зло надану йому послугу, відновлює неприязнь, хай його судить Всевишній!

Істинний друг не злиться на свого друга або принаймні охоче приймає його вибачення.

Правила про порядок засідання в Раді

Я повелів, щоб мої сини, мої онуки і мої родичі, залежно від чину, займали місця навколо трону, немов кільце навколо місяця.

Нашадки пророка, судді, вчені, теологи, старці, вельможі та знать розміщувались направо.

Головнокомандуючий, генерали (хани), князі, начальники, еміри десятитисячних і менших общин, мінбаші, узбаші та унбаші, залежно від старшинства, сідали наліво.

Голові Ради і візірам місця – напроти трону; вельможі і начальники областей утворювали другий ряд, позаду них.

Добірні воїни, що одержали титул хоробрих, та інші хоробрі бійці повинні були сідати справа позаду трону; начальники легкої кавалерії займали зліва друге місце.

Я наказав, щоб полковник авангарду знаходився напроти трону; начальники над приставами займали пост біля входу в тронну палату; нарешті, особи, що шукають правосуддя, могли розміщуватися зліва.

Прості солдати і придворні слуги, один раз поставлені на місце, не сміли виходити з лав.

Чотири церемоніймейстери, ті, що стояли справа і зліва, позаду і попереду трону, спостерігали за порядком зборів. Коли всі присутні були на своїх місцях, я наказував подавати народу тисячу блюд різних страв і тисячу хлібів. У моїй приватній Раді подавалася також тисяча блюд, з яких п'ятсот я посилав емірам орд і полковникам, призначаючи їх кожному поіменно.

Постанови, якими потрібно керуватися при завоюванні держав

Коли держава стає здобиччю тиранії, насильства і жорстокості, тоді обов'язок кожного державця, вірного законам правосуддя, спрямувати всі зусилля для викорінювання цих бичів, які вторглися у країну. Всевишній сам вирве таку державу з рук гнобителя і підпорядкує його цьому государю. Така-то любов до правосуддя вселила мені думку звільнити Трансоксанію від грабежів узбеків.

Якщо в якій-небудь державі помічається занепад віри, зневага до дивних справ Всевишнього або образа Його добірних слуг, тоді державець-завойовник зобов'язаний вторгнутися в цю державу для відновлення там віри і закону Магомета. Він твердо може розраховувати на допомогу Пророка.

Саме так я відняв столицю Індостану, Делі, у султана Махмуда (онука Фарце-Шаха), Малухана і Саренки. Я відновив у всій силі віру і закон. Нарешті, я знищив всі язичницькі капища, споруджені в країні.

Якщо правитель або інтендант зловживає своєю владою в увіреній йому країні і доводить жителів її до крайньої несамовитості, то будь-який войовничий державець може завоювати цю країну. При наближенні такого визволителя всі шляхи йому будуть відкриті. У такий спосіб я відняв Хорассан у державців з династії Карт. Як тільки-но причини мого походу і види на столицю цієї провінції зробилися відомі, як Гаязеддін здав мені її з усіма багатствами, які були в його розпорядженні.

Кожна держава, в якому безвір'я й ересь пустили глибоке коріння і розділили народ та військо на численні секти, легко може бути завоювана. Звитяжний монарх не повинен нехтувати випадком у неї вторгнутися. Це-то мене і спонукало звільнити Ірак-Аджемі і Фарсистан від ганебних еретиків, які роз'їдали народ цієї країни. Ватажки решти партій, що наважилися піднятися з усіх боків влади, були знищені, і я зберіг істинних служителів бога.

Якщо в країні народ сповідує віру, відмінну від віри нащадків Пророка (князя посланників), Божа благодать хай спочиває на ньому; (правовірний) монарх повинен завоювати цю країну, щоб позбавити народ від його помилок. Отже, коли я вступив до Сирії, то суворо покарав тих, хто наслідував помилкове вчення.

На початку своїх завоювань я засвоїв для себе чотири правила, яких я суворо дотримувався.

1. У своїх експедиціях я діяв обережно, заздалегідь все зріло обдумавши.

2. Щоб не заплутатися в своїх діях, я був надзвичайно уважний, обачний і обережний, і допомога Всевишнього сприяла успіху всіх моїх справ. Я досконально вивчав характер і настрої різних народностей; потім я погоджував свою діяльність з цим знанням і давав кожній з народностей правителя, який би цілком їй відповідав.

3. Я наблизив до себе триста тринадцять сміливців знатного роду, перевіреної сміливості та розсудливості. Вони були так тісно зв'язані між собою, що складали як би одну особу і ніколи не розходилися в своїх планах, своїх думках і своїх діях. Коли вони говорили: "ми виконаємо цей план", то вони його виконували і ніколи не полишали своїх заходів, перш ніж довести їх до кінця.

4. Я не відкладав сьогоденної справи на завтра, умів вчасно вжити лагідність, суворість, повільність і поспішність і не вдавався до зброї в справі, яка вимагала тільки політики. Мистецтво завойовувати держави було для мене шаховою грою, в якій я вправлявся протягом дня з людьми освіченими; вночі ж, у тіні мого кабінету, навіть у ліжку, я обдумував справи і засоби для приведення їх у виконання. Я ретельно обговорював про себе шлях, що веде до перемоги, шляхи нападу

і відступу. Я обдумував свою поведінку щодо солдатів: як я поведуся з одним, які накази віддам іншому.

Постійно побоюючись помилок, я не випустив з уваги жодної справи, звертався ласкаво і великодушно до тих офіцерів, старанність яких була мені відомою, і вправно оминав тих, які виявляли до мене неприязнь. Я вважав невдячним того, хто платив мені злом за добро, слідуючи вислову Пророка: “Людина, народжена від незаконної любові, помре, не заподіявши шкоди своєму добродійнику”.

Мій духівник писав мені: “Ти повинен узгоджувати все з веліннями Бога і Його Пророка і допомагати возвеличенню Магомета в майбутньому. Вижени з монархії Всевишнього тих державців, які, користуючись благодіяннями Творця, повстають проти Нього і Його Пророка”.

Хай правосуддя панує в твоєму правлінні, оскільки за переказами невірні можуть зберігати владу, але вона ніколи не залишається довго в руках тиранів.

Обов’язок зобов’язує тебе викоренити мерзотні звичаї, що вкралися в царство Всевишнього. Погані вчинки роблять такий же вплив на народ, як погана їжа на тіло. Тому прагни дотла викоренити неправосуддя. Не став у заслугу тиранам тривалого добробуту, яким вони нерідко користуються на землі. Зрозумій причину тривалого щастя злих і гнобителів. Необхідно, щоб всі лиходійства і злочини, які в своєму серці задумали ці люди, скоїлися, щоб обурення і гнів Божий вибухнув над винними; настане день, коли Всевишній оберне свою могутність на цих варварів, цих лиходіїв, цих безбожників, вражаючи їх кайданами, ув’язненням, відчаєм, голодом, загальною пошестю і раптовою смертю. Настане час, коли безневинні, добрі і справедливі, страчені лиходіями, будуть зараховані до лику жертв, бо вогонь, який спалахує на болоті, пожирає однаково і сухі, і свіжі трави. Не дивуйся побачивши щастя і піднесення невірних, безбожних і злих, остерігайся помилок, кажучи: “Лиходії здійснюють злочин за злочином, а щастя збільшується разом з їх лиходійствами”. Потрібно зрозуміти причину такого досягнення успіху; ось вона: “Звертаючись до свого істинного благодійника, вони могли б відмовитися від своїх злочинних звичок і усвідомити весь обсяг свого обов’язку. Але нехтуючи сплатою Всевишньому Богу даниною вдячності, відносячись байдуже до служіння Йому, забуваючи всі милості, якими Бог і Пророк Його обсипали їх, ці невдячні кінчать тим, що зробляться предметом обурення і гніву Верховного Владики”.

Лист мого духівника спонукав мене вирвати царство Бога з рук розбійників, невірних, бунтівників, еретиків та лиходіїв. Я негайно ж почав серйозно піклуватися про їх вигнання і знищення.

Постанови для управління державою

У державі, знову підлеглий моїй владі, я віддавав шану тим, хто був того гідний; з найбільшою повагою і шануванням я ставився до нащадків Пророка, учителів закону, вчених і стариців, я призначав їм жалування, пенсії; вельможі цієї країни немов би ставали моїми братами, а сироти і бідні – моїми дітьми. Армія скореної країни входила до складу моєї армії, і я прагнув повернути любов народу. Проте я завжди тримав своїх підданих між страхом і надією. З добрими, до якої б національності вони не належали, я обходився з добротою, але злі та зрадники виганялися з моєї держави. Я утримував людей боязких і низьких у становищі, яке їм відповідало, не допускаючи їх піднесення за відомі межі. Я надавав почесні та відзнаки вельможам і знаті. Брама справедливості були відкрита у всіх підвладних мені країнах, в той же час я піклувався, щоб всі шляхи до грабежу і розбою були закриті.

Правитель скореної провінції залишався при своїй посаді; обсипаючи його благодіяннями, я міг повністю розраховувати на його вірність і відданість. Але непокірний не забарився потрапити до своїх власних тенет. Тоді я його заміщав правителем розумним, справедливим і діяльним. Я наказав карати за законом “Яса” (закону Чингізхана) розбійників та грабіжників великих доріг і виганяти з моїх володінь бунтівників та зрадників.

Я не бажав, щоб блазні були терпимі в провінціях. Я призначив у містах і міських кварталах профоса, який повинен був піклуватися про безпеку народу і солдатів. Всі крадіжки, вчинені на його ділянці, лежали на його відповідальності.

На великих дорогах була розставлена варта, щоб робити роз'їзди і забезпечити повідомленнями. Мандрівники та купці мали право вимагати, щоб їх речі і багатства були конвойовані цією вартою, яка відповідала за кожну зниклу річ.

Суворо заборонялося суддям карати громадян за звинуваченнями і наклепами людей підозрілих і неблагонадійних. Але на переконання, засноване на чотирьох свідченнях, на винуватого, відповідно до його злочину, накладався штраф.

Не дозволялося стягувати ані подушного збору, ані мита в містах і передмістях. Жоден солдат не мав права зайняти постоем будинку приватної особи або привласнити собі стадо і майно громадянина.

В усіх справах, що стосувалися народу якої-небудь провінції, правителям було наказано суворо тримати себе в межах справедливості. Для знищення жебрацтва я заснував притулки, де бідні одержували утримання.

Постанови для підтримки стосунків і отримання відомостей про стан держав, областей, народу й армії

Я бажав, щоб на будь-якій межі, у будь-якій провінції, в кожному місті і при армії був кореспондент. Його обов'язком було повідомляти Двір про дії та поведінку правителів, народу і солдатів, про стан моїх військ, моїх сусідів, він давав точний нарис про вивезення і ввезення товарів і витворів, про прибуття і від'їзд іноземців та караванів усіх країн. Цей кореспондент за допомогою своїх зв'язків знав всі дії ханів, мав відомості про всіх мудреців і вчених, які, хоча б з найвіддаленіших країн, виявляли прихильність перейти до мене на службу. Від таких доповідей я вимагав найсуворішої правдивості. Якщо він ухилявся від істини і не давав точного звіту про події, йому відсікали пальці. Якщо в своїх звітах він пропускав який-небудь похвальний вчинок солдата або подавав його в помилковому світлі, йому відрубували руку; нарешті, якщо він з міркувань ворожнечі або злості робив помилковий донос, його піддавали смерті. Я наполегливо вимагав, щоб ці вісті подавалися мені щодня, щонеділі і щомісячно.

Я утримував загін до 1 000 вершників на верблюдах, інший загін у 1 000 чоловік легкої кавалерії та 1 000 легко озброєних піхотинців для дослідження стану прикордонних областей і викриття задумів сусідніх князів. Після свого повернення вони мені повідомляли подробиці відкриттів, і я міг ужити заходи проти будь-яких несподіванок.

За допомогою цих вершників і піхотинців я дізнався про поразку Тохтамиша від Оруз-хана. Переможений звернувся до мене, і я приготувався допомогти Тохтамишу і оголосив війну переможцю.

Коли я задумав завоювати Індостан, вони мене сповістили, що в кожній області цієї держави правителі і коменданти зреклися верховної влади й оголосили себе незалежними. Саранк, брат Малу-хана, підняв прапор незалежності в місцевості Мултана; султан Махмуд, взявши з нього приклад, – у Делі; Малу-хан організував армію в Лагорі; Мобарек-хан претендував на верховну владу в державі Канудж, так що у всьому Індостані не було жодної провінції, в якій верховна влада не була б захоплена якою-небудь приватною особою.

З усіх цих даних я зрозумів, що можна було легко заволодіти цією країною, але армія не розділяла моєї думки, і я був ще зайнятий походом до Індії, як мене сповістили, що Баязед вторгнувся в мої володіння і що (грузини), перейшовши за свої кордони, надали допомогу деяким фортецям, які були оточені моїми військами.

Я зрозумів, що безлади в Ірані збільшаться, якщо моє перебування в Індії продовжиться. Тому я привів у порядок справи цієї країни і поспішно прибув до Трансоксанії, де і залишався декілька днів. Потім спрямував свій шлях до Анатолії та (Грузії) і заволодів цими державами.

Правила поведження з тубільцями і колоністами кожної області. Постанови для утримування гробниць святих і поборників віри. Пожертвування на богоугодні заклади

Я повелів, щоб воїни знову скореної країни були прийняті на мою службу, як тільки-но визнають мою владу; щоб народ і тубільців цієї країни пощадили від усіх тих лих, здобиччю яких робляться зазвичай переможені; щоб їхнє майно і багатство не віддавалися на пограбування і розкрадання і щоб узята з них здобич була їм повернена. Я вимагав, щоб надавали найбільшого шанування нащадкам Пророка, богословам, старцям, вченим, великим і знатним; щоб начальники орд, батьки сімейств і землероби були захищені від насильств.

Піддані знаходилися між страхом і надією, а винні каралися згідно з їх провинною.

Я віддав наказ, щоб сеїди, лікарі, старці, вчені, дєрвіші і всі чєнци, які обирали для свого проживання мої володіння, одержували пенсії та жалування; щоб бідні або люди, які не мають засобів для існування, одержували харчування і, нарешті, щоб профєсори і начальники колегій одержували певне утримання. Я жертвував суми на утримання гробниць і рак для мощів святих і духовних глав. Їх забезпечували килимами, освітленням і їстівними припасами (для хранителів і пілігримів). Я призначив підземні ділянки Бакхав і Джілах на утримання першої з гробниць, гробниці глави правовірних, обраного з людей, Алі, сина Абуталеба (хай надасть Господь йому слави). Я призначив села й околиці Кербалі, Багдаду та інших округів для гробниці імаму Хусейна (хай поживає він у мирі), гробниці високоповажного Абдул Кадєра, зразка святості, нарешті, для могили імама Абу Ханіфи (хай благословить його Бог) і для могил інших святих і знаменитих світил віри, що покояться в Багдаді; пожертвувані суми розподілялися пропорційно заслугам святого.

Землі Жазаїр і прибутки з інших міст були присвячені на утримання гробниць: імама Муса-Касима, імама Магомет-Наки і Солиман-фарсі.

Землі Кутєх-Баст і околиці Туса служили для утримання гробниці імама Алі, сина Муси. Я запропонував, щоб вони були забезпечені килимами, освітленням і щоденною кількістю їстівних припасів. Я зробив подібні пожертвування і на гробниці кожного святого в Ірані й Турані. Я повелів збирати жебраків у будь-якій знову скореній країні і видавати їм щоденно порцію їжі; їх відзначали особливими знаками, щоб забрати у них можливість продовжувати жебракувати. Якщо хто-небудь з цих відмічених (пансіонів) брався за колишнє ремєсло, його продавали в далекі країни або виганяли, щоб викорєнити жебрацтво в моїх володіннях.

**Постанова для збору прибутків і контрибуцій з народу;
порядок і впорядкування держави;
культура і народонаселення; безпека і поліція в провінціях**

При зборі податків слід остерігатися обтяжувати народ податками або спустошувати провінції, тому що розорення народу веде за собою збіднення державної скарбниці, а неспроможність скарбниці є слідством розсіяння військових сил, що в свою чергу веде до ослаблення влади.

Коли я завойовував яку-небудь область, або вона капітулювала переді мною, що позбавляло її від згубних наслідків війни, то наказував зібрати відомості про прибутки і продуктивність цієї області.

Якщо народ бажав залишити колишній порядок управління, то згоджувалися з його бажанням, у протилежному ж випадку податі збиралися за встановленими мною правилами. Податки визначалися продуктивністю земель і, відповідно, встановленими оцінками. Наприклад, якщо землероб мав землі, зрошувані постійними ариками, водопроводами або потоками, лише б тільки ці води текли безперервно, то дохід з цих земель ділився на три частини, причому 2/3 залишалися власнику, а 1/3 стягувалася збирачем податків.

Якщо підданий бажав платити грошима, то частина збору оцінювалася за поточними цінами, а солдати одержували жалування згідно з вартістю їстівних запасів. Якщо ж і подібний розподіл не подобався підданам, то стягувався урожай з трьох десятин окремо. З першої збиралося 3 міри, з другої – 2 міри, а з третьої – 1 міра. Половина засівалася хлібом, а інша – ячменем, і стягувалася половина всього урожаю. Якщо підданий відмовлявся платити натурою, то оцінювали міру хліба в п'ять срібних міськалей, а міру ячменю – в 2,5 міськаля. На нього накладався борг. Але понад це з народу не дозволялося нічого вимагати під будь-яким приводом. Що стосується іншого урожаю ґрунту протягом осені, весни, зими та літа і місцевостей, які зрошувалися тільки дощем, то вони ділилися на дві частини, з яких стягувалася третина або чверть.

Податки на траву, фрукти та інші сільські продукти, так само, як на господарське приладдя, резервуари, пасовища й інші цінні земельні угіддя, залишалися без зміни; якщо ж підданий був не задоволений, то обирався інший порядок.

Суворо заборонялося брати податі раніше збирання хліба, і сплата відбувалася в три визначені терміни. Якщо піддані платили охоче, то справа обходилася без збирача податків; якщо ж у цьому була потреба, то він повинен був діяти словом і впливом для збору державної

податі, але ніколи не слід удаватися до палиці, вірьовок, батога або ланцюгів; взагалі він не мав права вдаватися до жорстоких заходів проти особи боржника.

Землероб, який розробив і окропив необроблену землю, зробив на ній насадження або зробив гідними для посіву покинуті землі, звільнявся від податей перший рік; другий рік він міг внести стільки, скільки йому заманеться; у третій же рік він підкорявся загальній постанові про податки. Якщо багатий землевласник або людина могутня гнобила бідного або заподіювала їй який-небудь збиток, то гнобитель відповідав за це своїм майном, винагороджуючи пригнобленого.

Що стосується земель покинутих і нікому не належних, то я запропонував серйозно потурбуватися про те, щоб їх обробляли. Якщо ж земля залишалася без обробки внаслідок бідності її власника, то йому давали необхідні землеробські знаряддя. Я наказував розчищати засмічені арики, виправляти та будувати мости на річках і споруджувати караван-сараї на відстані одного дня шляху. При караван-сараях знаходилися доглядачі та дорожня варта. Вони піклувалися про безпеку мандрівників і відповідали за вчинені у них крадіжки. У кожному місті я наказав побудувати мечеть, суспільну школу, богадільню для бідних та убогих і лікарню, при якій знаходився лікар. Я вимагав, щоб у містах будувалися також будівлі міської думи і судової палати; я заснував особливу варту для народу за засіяними полями і за безпекою громадян.

У кожную область я призначив три міністри. Перший був для народу. Він вів точний і правильний рахунок податям, сплачуваним підданими, доносячи мені про суму їх з поясненням, за яким правом і під яким найменуванням вони стягувались. Другий був для солдатів. Він вів рахунок сум, ним сплачених, і тих, які їм ще слід було одержати. Третій спостерігав за власністю відсутніх і мандруючих, над полями, покинутими на волю вітру. З відома долі і представника духовної влади в руки цього візира переходили маєтки божевільних, невідомих спадкоємців і злочинців, позбавлених прав законом. Майно померлих переходило до законних спадкоємців; якщо ж законних не виявлялося, це майно надсилалося до богоугодних закладів або ж відсилалося до Мекки.

Постанови щодо ведення війни, здійснення атак і відступів, порядку в битвах і при поразці військ

Якщо чисельність ворожої армії не перевищує 12 000 вершників, то війну може вести головнокомандуючий з 12 000 воїнів, набраних з орд і племен, з відповідним числом мінбашей, юзбашей і унбашей.

Наблизившись до ворога на відстань одного дня, він повинен дати мені про себе звістку.

Я наказав розділити ці 12 000 вершників на 9 дивізій таким чином: головний загін – одна дивізія. Праве крило – три дивізії. Ліве крило – три дивізії. Авангард – одна дивізія і його прикриття – інша дивізія. Праве крило повинне складатися з авангарду, правої і лівої дивізій. Ліве крило так само має свій авангард і свої дві дивізії.

При виборі місця для битви проводир повинен мати на увазі чотири умови:

1. Близькість води.
2. Зручність розташування всього війська.
3. Вигідне становище, при якому можна було б бачити все вороже військо. Особливо потрібно уникати, щоб сонце не світило прямо в обличчя і щоб воно не засліплювало солдатів.
4. Поле битви повинне бути обширне та рівне.

Напередодні битви проводир повинен побудувати свої ряди за наміченим планом; один раз побудоване в бойовому порядку військо повинне просуватися вперед, не повертаючи коней ні в яку сторону і не ухиляючись ані вправо, ані вліво. Як тільки-но воїни побачать ворога, вони повинні видати бойовий клич: “Великий Бог!”

Якщо головний інспектор армії помітить, що проводир військ не виконує своїх обов’язків, він може замінити його іншим, повідомивши офіцерів і солдат про дане йому мною повноваження.

Проводир разом з головним інспектором армії повинен довідатися про чисельність ворога, порівняти його зброю з озброєнням своїх солдатів і його офіцерів із своїми, щоб зміркувати, в чому його сили слабкіші від ворожих, і поповнити недостатність. Уважно стежачи за всіма діями своїх загонів, він спостерігає, чи просуваються вони поволі і струнко або біжать безладно. Він повинен добре розрізняти дії супротивників, чи нападають вони всіма своїми силами або ж здійснюють атаки окремими загонами. Головне мистецтво полягає в тому, щоб спіймати момент, коли ворог готується до нападу або до відступу, чи затіває він новий план атаки або ж дотримується колишнього. У цьому останньому випадку солдати повинні витримати стійко натиск, тому що хоробрість є не що інше, як терпіння у момент небезпеки. Поки ворог не почне діяти, не слід виступати йому назустріч, але як тільки-но він зробить крок уперед, слід відповідно спрямувати рух всіх своїх дев’яти дивізій. У чому ж полягає обов’язок головнокомандуючого? Керувати рухом своїх загонів і не втрачати голови під час небезпеки. Він повинен бути рішучим у своїх діях, на кожен дивізію він повинен дивитися, як на особливий рід зброї, а саме: стрілу, сокиру,

палицю, кинджал, шпагу або шаблю, які він запроваджує у дію, виходячи з потреб. Начальник повинен дивитися на себе так само, як і на свої дев'ять ескадронів, як на атлета, який бився всіма частинами свого тіла: ногою, рукою, головою, грудьми та іншими членами. Можна сподіватися, що ворог, пригнічений цим послідовним натиском, буде врешті-решт переможений.

Проводир починає з того, що рухає вперед головний авангард, підтримуваний авангардом правого крила, а потім і авангардом лівого крила, для утворення потрійного натиску. Якщо висунуті війська загальмуються, то слід послати на допомогу першу дивізію правого крила, після неї другу дивізію лівого крила. Якщо перемога ще не є остаточною, то слід відправити другу дивізію правого крила разом з першою дивізією лівого крила і доповісти мені про хід справи. Дочекавшись прибуття мого прапора і покладаючи всі надії на допомогу Всевишнього, головнокомандуючий сам вступає у сутичку, вважаючи себе таким, який бере участь у справі; не підлягає сумніву, що з Божою допомогою дев'ята атака оберне у втечу ворогів і доставить йому перемогу. Надзвичайно важливо, щоб начальник не піддавався захопленню, щоб він управляв рухом свого війська; коли він вимушений особисто взяти участь у дії, то хай робить це, не дуже ризикуючи собою, оскільки смерть начальника справляє найзгубніше враження: вона надихає на хоробрість ворогів.

Отже, він повинен вести свої дії зі спритністю і розсудливістю, не дозволяючи себе захопити зненацька, тому що безрозсудна сміливість – бісова дочка; він не повинен ставити себе в таке становище, з якого немає виходу.

Порядок битви для моїх переможних армій

Якщо ворожа армія перевищує дванадцять тисяч чоловік, не досягаючи, проте, сорока тисяч, тоді командування може бути доручене одному з моїх добрих синів з призначенням під його начальство двох головних і декількох простих офіцерів із загонами в 100 чоловік, у 10 тисяч чоловік і ордами, так щоб чисельність всієї армії наближувалася до 40 тисяч. Мої непереможні війська повинні постійно думати про те, що я є особисто присутнім, щоб не ухилятися від правил розсудливості та хоробрості.

Я наказав, коли мою кибитку, як щасливу прикмету, відправлять уперед, щоб її ескортували 12 загонів під керівництвом начальників племен; вони повинні правильно маневрувати, не випустивши з уваги 12 правил, яким я наказав слідувати для встановлення порядку битви, для розриву передових ліній і, нарешті, для атак і відступів. Хороший

проводир, дізнавшись про число ворожих начальників, повинен їм протиставити своїх; він ретельно спостерігає за тим, якого роду зброєю воїнів потрібно поставити на чолі: чи будуть це стрільці, списоносці або люди, озброєні шпагами. Уважний до дій своїх супротивників, він повинен зміркувати завчасно, чи починають вони битву поволі, посиляючи в бій загін за загоном, або ж із люттю кидаються в бій (всією масою); він повинен спостерігати за всіма шляхами, що ведуть до поля битви, як для атаки, так і для відступу, а також збагнути і з'ясувати для себе план дій ворога.

Може трапитися, що, виявляючи удавану слабкість, вороги тікатимуть, але не слід піддаватися на такі хитрощі. Генерал, що глибоко вивчив військову справу, розуміє весь механізм битви: він знає, який корпус потрібно послати в бій. Його розсудливість допомагає у всьому. Йому неважко дати битву. Він передбачає плани своїх супротивників, відкриває мету всіх їхніх дій і пускає в хід всі засоби, щоб розладнати їх задуми.

З 40 тисяч вершників проводир повинен сформувати 14 дивізій таким чином: він збудує свою лінію і назве її центром. Три дивізії складуть ар'єргард (або корпус) правого крила. Одна з цих трьох дивізій одержить назву передової (цього ар'єргарду). З трьох дивізій, що становлять ліве крило, одна служитиме йому передовою.

Так само три інші дивізії будуть поміщені попереду ар'єргарду правого крила; вони складуть його фронт. Один з цих трьох загонів послужить авангардом фронту правого крила. Ліве крило складатиметься з такого ж числа дивізій, і вони складатимуть його фронт. Одна дивізія служитиме авангардом фронту лівого крила, подібно попередньому. Потім він збудує головний авангард перед центром армії. У складі авангарду будуть: стрільці з лука, солдати, озброєні шпагами, списоносці, хоробрі і досвідчені воїни, які битимуться, видаючи гучні крики, щоб створити безладдя у ворожому авангарді. Від головнокомандуючого не повинен вислизнути жоден рух супротивної сторони, і той самовпевнений офіцер, який рушить вперед, не маючи на те наказу, повинен каратися.

Завжди уважно стежачи за маршами і контрмаршами своїх супротивників, начальник армії хай остерігається ризикувати, вступаючи до битви, поки не одержить прямого виклику з боку ворога. Але раз супротивники почали наступ, то він, як генерал обережний, повинен досліджувати їх маневри, як вони починають битву і як відступають, а потім вже зміркувати засоби нападу і відсічі їх, чи будуть вони продовжувати атаку або ж, відповідно до обставин, почнуть відступати, щоб знову напасти, коли наступить слушний для того час.

Слід також остерігатися переслідувати армію, яка без видимої необхідності тікає, тому що вона може мати ззаду сильні підкріплення.

Обов'язком головнокомандуючого є – стежити за ворогом, чи спрямовує він всі свої сили або діє тільки правим і лівим крилом. У такому разі він повинен спочатку протиставити йому свій авангард, потім рушити авангарди правого і лівого крила для підкріплення головного авангарду. Після цього виступлять перший ескадрон правого крила і другий ескадрон лівого крила, за якими слідує другий загін правого крила і перший – лівого.

Якщо після семи атак не з'ясується, на якій стороні перемога, то слід відправити передові загони ар'єргардів правого і лівого крила, щоб виробити дев'ять нападів. Якщо і після цього не буде перемоги, тоді можна пустити в хід перший ескадрон ар'єргарду правого крила і другий ескадрон ар'єргарду лівого крила. Якщо всі ці зусилля виявляться даремними, то слід відправити останні ескадрони, що залишилися, з обох крил. Можливо, тоді успіх визначиться.

Якщо ці тринадцять нападів не нададуть перемоги, то головнокомандуючий не повинен сумніватися рушити свій центр; хай горою виросте в очах ворога і обрушиться на нього непохитно і планомірно. Хай головнокомандуючий накаже своїм сміливцям оголити шпаги, а стрільцям – хай град стріл; нарешті, якщо і після цього перемоги не буде, то командувач повинен сам кинутися в бій, не сумніваючись і не втрачаючи ніколи із виду мого прапора.

Якщо ворожа армія перевищує 40 тисяч чоловік, то я наказував генералам, офіцерам, мінбашам, юзбашам, унбашам, добірним воїнам і простим солдатам стати під мій переможний прапор.

Начальникам ескадронів я пропонував виконувати мої накази з абсолютною точністю. Начальник або простий офіцер, що осмілився відхилитися або порушити мої накази, піддавався розстрілу, а його намісник або лейтенант заміщував винуватого. З 40 рот сформованих орд, загонів у 100 і 10 000 чоловік я вибирав 12 рот, яким я давав відмітний знак; вони ділилися на 40 взводів.

Офіцери 28 рот, що не мають відзнак, йшли позаду центру; мої сини й онуки розташовувалися із своїми військами справа; родичі та союзники знаходилися зліва. Це були резервні загони, які надавали допомогу всюди, де виявлялася необхідність. Шість ескадронів склали ар'єргард правого крила, а ще один служив їм передовим загonom.

Ар'єргард лівого крила було сформовано за тим же зразком; він мав також свій передовий загін. Я поставив 6 ескадронів попереду ар'єргарду правого крила, і вони склали фронт правого крила. Ще один ескадрон, поставлений попереду, служив авангардом цьому фронту.

Той же порядок існував і для лівого крила, яке також мав свій авангард. Попереду обох крил стояли шість ескадронів, сформованих з досвідчених офіцерів і воїнів випробуваної хоробрості, і це був мій головний авангард, який мав передовим загonom висунутий вперед ескадрон. Два офіцери легкої кавалерії і один важкої з друзів, що були розташовані справа і зліва передового загону авангарду, служили мені лазутчиками ворожої армії. Командувачам 40 ескадронами віддавалася сувора заборона вступати в бій раніше черги або без наказу; вони повинні тільки бути завжди напоготові до виступу. Як тільки-но вони одержували такий наказ, то виступали, постійно спостерігаючи за рухами ворога. Якщо цей останній (тобто ворог) знаходив шлях до битви, то їх (командувачів 40 ескадронами) справою було закрити йому (ворогу) його (шлях) і відкрити своєю спритністю той (доступ, шлях), який він (ворог) хотів їм загородити. Як тільки-но авангард вступав у сутичку, начальник авангарду рухав послідовно свої 6 ескадронів, щоб змішати ворожі ряди; командувач першим крилом відряджав в атаку свої 6 ескадронів на допомогу першим і сам особисто вступав у битву. Начальник авангарду лівого крила повинен зробити те ж саме, щоб підтримати тих, що б'ються; він повинен виступити на чолі свого загону, і, можливо, за допомогою Всевишнього, витримавши ці 18 атак, ворог, що ослабів, тікатиме.

Якщо ж він продовжує виявляти стійкість, то начальникам запасних загонів правого і лівого крила слід висунути свої авангарди. Ці загони, кинувшись на супротивників, можуть їх зім'яти і знищити. Якщо наші надії все ще виявляться марними, то начальникам ар'єргарду обох крил залишиться тільки направити послідовно свої ескадрони і самим особисто на чолі їх врзатися у ворожі ряди (пройти крізь живіт ворогів). Якщо всі ці офіцери слабшатимуть і затремтять, то настала хвилина, коли князі-мірзи, командуючі резервним корпусом правого крила, і родичі імператора, що стоять на чолі такого ж корпусу лівого крила, повинні кинутися на ворогів.

Вся їхня увага повинна бути звернута на командуючого ворожою армією і на його прапор; хай вони безстрашно атакують ворожі ряди. Головна задача їх полягає в тому, щоб захопити цього командира і звалити його прапор. Коли після всіх цих зусиль ворог все ще триматиметься, тоді наступає черга добірного війська центру і сміливців, розташованих позаду нього; вони повинні рушити всі разом, щоб виробити загальну атаку (дати генеральну битву). Після всіх цих спроб імператор не повинен сумніватися кинутися з хоробрістю і твердістю в самий запал битви.

Так я поступив у битві з Баязетом. Я наказав Мірзі Миран-шаху, який командував правим крилом, стрімко напасти на ліве крило військ турецького султана, Мірзі Султану Махмуд-хану і Еміру Соліману, які вели ліве крило моїх військ, атакувати вороже праве крило. Мірза Абубекер, під начальством якого знаходився резерв правого крила, одержав наказ атакувати головний корпус Ілдрім Баязета, розташований на піднесеності. Сам же я став на чолі свого бойового корпусу і своїх добірних воїнів і з воїнами племен пішов прямо на Киссара. Його війська були повалені з першого ж натиску. Султан Махмуд-хан кинувся переслідувати переможеного і, узявши його в полон, привів до мого намету. Дотримуючись тих же принципів, я одержав перемогу над Тохтамиш-ханом і наказав скинути прапор цього князя.

Якщо ворог, відрізняючись доблестю, спрямує на втечу авангарди правого і лівого крила, а також ар'єргарди обох цих крил, якщо він проб'ється до головного корпусу, то Султану нічого більше не залишається при всій своїй відвазі, як вкласти ногу хоробрості в стремено терпіння, щоб відбити і знищити ворога. У битві проти Шах-Мансура, губернатора Делі, коли цей принц пробився до мене, то я особисто бився з ним, поки не звалив його.

ІЛАРІОН

(?-1067)

Відомий також під іменами Іларіон Київський, Іларіон Русин.

Митрополит Київський і Всієї Русі, перший митрополит-русин, оратор і письменник, церковно-політичний діяч давньоруської держави.

Народився у родині нижньгородського священика і сам відрізнявся досить сильною схильністю до аскетизму. Відомим є той факт, що він викопав собі печеру на березі Дніпра і часами залишався у ній для молитов. Згодом саме цю печеру зайняв преподобний Антоній Печерський. Саме Антоній постриг Іларіона у монахи.

Іларіон виховувався у князівській школі Володимира, потім навчався в константинопольській школі при соборі Сорока Мучеників, де слухав відомого візантійського ритора та історика Михайла Псьолла. Повернувшись з Константинополя, був пресвітером при церкві Спаса в князівському селі Берестові під Києвом.

У 1051 році Ярослав Мудрий і собор руських єпископів, незалежно від Візантійського патріарха, звели Іларіона на Київську метрополію. Цей крок, на думку деяких дослідників, було пов'язано із спробою Великого князя Київського Ярослава Мудрого звільнитися з-під опіки Візантії у церковних справах. Утім, після зведення Іларіона, за встановленим звичаєм, випросив та одержав затвердження себе у званні митрополита від патріарха.

У 1054 році митрополит Іларіон відійшов від керування Митрополією і усамітнівся в Києво-Печерському монастирі під іменем Никона спочатку як звичайний чернець, а потім – як ігумен монастиря.

Помер він у 1067 році і прославлений у лику святих. Його пам'ять святкується 28 серпня.

Основний твір “Слово про закон і благодать” був промовлений 26 березня 1049 року на честь завершення будівництва оборонних споруд навколо Києва.

Трактат “Слово про Закон і Благодать” подається за джерелом: Іларіон Київський. Про Закон і Благодать [Текст] / пер. з давньоруськ. С. Ярмусь / Іларіон // Україна: філософський спадок століть. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 147–157.

“СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ”

Про закон і благодать

І ми вже не називаємося ідолопоклонниками, а християнами; не залишаємося далі безнадійними, але надіємося на життя вічне.

І вже капища сатанинського не будуємо, а споруджуємо церкви Христові; вже більше один одного не приносимо в жертву бісам, але Христос приноситься в жертву за нас і стає приємною жертвою Богу Отцю. І вже більше, споживаючи жертвну кров, не погибаємо, але, причащаючись Пречистої Крові Христової, – спасаємось.

Добрий Бог наш усіх кінців світу і нас не забув; захотів – і спас нас, і до правдивого розуміння привів. Спустошеною і сухою була земля наша, ідольський жар висушив її, але несподівано потекло джерело євангельське, напоїло всю землю нашу, як прорік Ісая: “Заб’є джерелом вода тим, що ходять у безодні, а безодня стане болотом, і з сухої землі джерело води потече” (Іс. 35:6,7).

А ми сліпими були і світла правди не бачили, й блудили в омані ідольській, і глухі були до спасенної науки; але Бог помилував нас і засяло нам світло розуміння, бо ми пізнали Його згідно з пророцтвом: “Тоді відкриються очі сліпим і вуха глухих почують” (Іс. 35:5). І нам, що блукали шляхами погибелі, що наслідували бісів, а дороги, що веде до життя, – не знали, при чому й німими були язика наші; бо ми молилися ідолам, а не Богу своєму і Творцю, – нас навістило чоловіколюбство Боже, і вже більше не ходимо за бісами, але ясно прославляємо Христа Бога нашого згідно з пророцтвом: “Тоді кривий скочить, як олень, і ясним стане язик занімілих” (Іс. 35:6).

І до нас, що були, як звірі та тварини, не розуміли ні правиці, ні лівиці і, до земного прив’язані, анітрошки про небесне не турбувалися, – до нас послав Господь заповіді, що ведуть до вічного життя згідно з пророченим Осією: “І станеться в день цей, – говорить Господь, – встановлю їм заповіт з птицями небесними і звірями земними і скажу не Моїм людям: – Люди, ви Мої; а ті скажуть Мені: – Ти єси Господь Бог наш!” (Ос. 2:20, 25).

І так, чужими бувши, людьми Божими назвалися, ворогами бувши, ми дітьми його прозвалися; і вже не по-юдейському знеславляємо, а по-християнському благословляємо; не кричимо, щоб розіп’яти, а щоб Розіп’ятому поклонитися. Не розпинаємо Спасителя, а до Нього руки простягаємо; не пробиваємо ребер Його, а п’ємо з них джерело нетління; не тридцять срібняків вимагаємо за Нього, але один одного й все життя наше Йому поручаємо: не затаюємо Його воскресіння, а по всіх своїх домах взиваємо: – Христос воскрес із мертвих! Не кажемо, що Його вкрали, але що вознісся і там буде; не невіруємо, а, як

Петро, промовляємо до Нього: – Ти єси Христос, Син Бога Живого! І з Фомою: – Господь наш і Бог Ти єси! А з розбійником: – Пом’яни нас, Господи, в Царстві Своїм!

І так, віруючи в Нього і додержуючись заповітів Святих Отців Семи Соборів, молимо Бога ще й ще поспішити й наставити нас на стежку заповідей Його. І сповнилося сказане про наш народ: “Відкриє Господь силу Свою Святу перед всіма народами, і побачать усі кінці землі спасіння Бога нашого” (Іс. 52:10). А також Ісаєве: “Кожна долина наповниться, а кожна гора і підгірок вирівняються, і кривина вирівняється, а гострі дороги – стануть гладкими, і з’явиться Слава Господня, і все тілесне побачать спасіння Бога нашого” (Іс. 40:4,5). І Давид: “Нехай Тебе вихваляють народи, і нехай зрадуються і звеселяться всі народи” (Пс. 67:4-6). І: “Всі народи, заплещіть у долоні і кликніть до Бога голосом радості, бо Господь вишній і страшний, Цар великий всієї землі” (Пс. 47:2,3). А також: “Співайте Богові нашому, співайте, співайте Цареві нашому, співайте, бо Бог – це Цар всієї землі, співайте розумно; воцарився Бог над народами (Пс. 47:7-9). І: “Вся земля нехай поклониться й співає Тобі, нехай же співає Імені Твоєму, Вишній (Пс. 66:4). І: “Прославляйте Бога, всі народи, і вихваляйте Його, всі люди”. І ще: “Від сходу сонця до його заходу хвальне ім’я Господнє. Високий над усіма народами Господь, над небесами його слава” (Пс. 113:3,4). “Твоя хвала, як твоє ім’я, о Боже, – аж по край землі” (Пс. 48:11). “Вислухай нас, Боже, Спасителю наш, надіє всіх кінців землі, і тих, що в морях далеких (Пс. 65:6). І: “Нехай пізнаємо на землі дорогу Твою і в усіх народах спасіння Твоє”. І: “Царі земні і всі люди, князі і всі судді земні, юнаки і діви, старі з юнаками нехай хвалять ім’я Господнє (Пс. 148:11-13). Ісає: “Послухайте Мене, люди Мої, – говорить Господь, – і царі, прислухайтесь до Мене, бо вийде від Мене Закон і Суд мій на світло народам. Наближається скоро Правда Моя і вийде як світло Спасіння Моє. Мене очікують острови, і на силу Мою краї уповають (Іс. 51:4,5).

Хвалить же похвальними голосами Римська країна Петра й Павла, що через них увірувала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія, Ефес і Патмос – Івана Богослова; Індія – Фому; Єгипет – Марка; всі краї, міста і люди шанують і прославляють кожне свого учителя, що їх навчив Православної Віри. Похвалімо же і ми, по силі нашій, малими похвалами, що великі і дивні діла доконав, нашого учителя й наставника великого кагана нашої землі Володимира, внука старого Ігоря, а сина славного Святослава, що в свій час, володіючи мужністю і хоробрістю, прославилися в багатьох країнах, а перемогами й силою пригадуються ще й нині і славляться. Не в убогій бо й невідомій землі вони володарювали, а в руській, про яку знають і чують всі чотири кінці

землі. Цей славний від славних народився, благородний від благородних, каган наш Володимир, він возріс і укріпився з дитячого віку, все більше мужнів, кріпкістю і силою звершався, мужністю і розумом багатів і став єдиновладним своєї землі, підкоривши їй довколишні країни, одні – миром, а інші – мечем.

І так, коли він жив у дні свої й землю своєю управляв правдою, мужністю і розумом, – на нього зійшло навішення Всевишнього, на нього споглянуло всемілостиве око благого Бога, і просвітився розум у серці його, щоб зрозуміти суету ідолської омани та шукати Єдиного Бога, що сотворив усі творіння, видиме й невидиме. Він завжди чув про благовірну землю грецьку, що була Христюлюбива і сильна вірою; як-то шанують Єдиного Бога в Тройці і Йому поклоняються; як-то там у них діються сильні чудеса і знамення; як там церкви переповнені людьми; як усі міста благовірні; всі в молитвах бувають, усі перед Богом стоять, і, слухаючи про це, він зажадав серцем і запалав духом, щоб самому стати християнином і всій землі Його.

Володимир і його народ

Роздягнувся, отже, каган наш і з одягом старої людини скинув усе тлінне, отряс порошок невірства і ввійшов у святу купіль, і народився від Духа і води. В Христа охрестився, в Христа зодягнувся і вийшов з купелі, вбравшись у чистоту, ставши сином нетління, сином воскресіння й прийняв ім'я вічне, назване на роди й роди: Василій, яким уписався в книгу життя, у вишнім місці й нетліннім Єрусалимі.

Коли це сталося, він не задовольнився тільки цим подвигом, не за це тільки він виявляв любов, що прибувала в ньому, до Бога, а віддався дальшим подвигам, велячи по всій своїй землі хреститися в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа, і ясно, і многоголосно по всіх містах прославляти Святу Трійцю і всім стати Християнами – малим і великим, рабам і вільним, молодим і старим, боярам і простолюду, багатим і вбогим. І ні один не противився його благочестивому повелінню. І якщо не з любові, то зі страху перед тим повелінням даним усі хрестилися. Бо його благовір'я пов'язувалося з владою.

Ось так в один час уся наша земля прославила Христа з Отцем і Святим Духом. Тоді почав туман ідолський від нас відходити, а появлялася зоря благовір'я; тоді тьма бісослужіння згинула і євангельське слово нашу землю освітило; капища – розвалювано, а ставлено церкви, ідоли розпадалися, а появлялися ікони святих; біси повтікали, хрест міста освічує. Пастирі словесних овець Христових, єпископи, ставши перед святим престолом, Жертву Безкровну приносять, священники й диякони і весь крилас святі церкви прикрасили й у величність зодягли. Апостольська труба і євангельський грім над усіма містами

пролунали; фіміам, піднесений Богові, повітря освятив; монастирі по горах стали; чорноризці з'явилися; Єдин Свят, малі й великі – всі люди церкви заповнюють і, славлячи, промовляють: Єдин Свят, Єдин Господь Ісус Христос, на славу Бога Отця. Амінь. Христос перемиг, Христос опанував, Христос воцарився, Христос прославився. Великий Ти, Господи, і дивні діла Твої. Боже наш, слава Тобі!

Похвальні оклики Іларіона

Як же тебе похвалимо, всечесний і найславніший серед земних владик, премужественний Василю? Як надивуємося твоєю добротою, кріпостю та силою? Яку дяку воздамо тобі, бо ж через тебе ми пізнали Господа, а ідолюської омани позбулися; бо ж через твоє повеління Христос прославляється по всій землі твоїй. Або що скажемо тобі, христоролюбче? Друже правди, місце розуміння, гніздо милостині – як ти увірував? Як запалав ти любов'ю Христовою? Як у тебе вселився розум, вищий розум мудреців земних, щоб Невидимого возлюбити і турбуватися про небесне? Як ти знайшов Христа? Як віддав себе Йому?

Скажи нам, слугам твоїм, скажи, учителю наш: звідки до тебе дійшов запах Святого Духа? Звідки ти випив пам'ять про солодку чашу життя майбутнього? Як ти упевнився і пізнав, що Господь Добрий? Чи не бачив ти Христа, чи не слідував за Ним? Як же ти став учнем Його? Інші бачили Його й не увірували, а ти, не бачивши, увірував. Воістину на тобі було блаженство Господа Ісуса, проречене до Фоми: “Щасливі ті, які, не бачивши, увірували!” (Єв. 20:29). А тому сміливо й безсумнівно молимося до тебе:

“О, блаженний, яким тебе Сам Спаситель назвав! Блаженний ти, що ввірував у Нього і не спіткнувся через Нього згідно зі словом Його правдомовним: “Блаженний, хто через мене не спотикнеться” (Мт. 11:6). Ті, що знали Закон і Пророків, – розп'яли Його; ти ж ні Закону, ні Пророків не визнавав, – розп'ятому поклонився. Як тобі відкрилося серце? Як увійшов у тебе страх Божий? Як до тебе пристала любов Його?

Не бачив ти апостола, що прийшов би в землю твою, що вбогістю своєю і наготою, голодом і спрагою прихилив би до смирення серце твоє. Не бачив ти бісів, що виганялися іменем Ісуса Христа; хворих, які виздоровлялися; німих, що починали говорити; як огонь обертався на холод або як мертві вставали: не бачивши всього того, як ти ввірував?

Дивне чудо! Інші царі та володарі, бачивши, як усе це ставалося від Святих мужів, не вірили, а скоріше на муки й терпіння віддавали їх. Ти ж, блаженний, без усього того прийшов до Христа, тільки завдяки доброму розумінню й гострому уму зрозумів, що тільки Бог є єдиним

творцем невидимого й видимого, небесного й земного, і що Він ради спасіння послав на світ Сина Свого улюбленого.

І все це обдумавши, ти ввійшов у Святу купіль, що іншим видається безумством. Тобі ж у цьому сила Божа вбачалася. Через те, хто ж оповість про твою велику нічну милостиню і денну щедрість, що ти їх творив убогим, сиротам, хворим, повинним, удовам і всім, хто потребував милостині? Чув бо ти слово, сказане Даниїлом Навуходоносорові: “Тому, о царю, нехай моя порада буде тобі до вподоби, – спокутуй твої гріхи милостиною і твої переступи – милосердям до вбогих” (Дан. 4:24).

Те, що ти чув, Славний, не залишав сказане на сказаному, а завершував ділом: тим, хто просив, – давав, нагих – зодягав, спраглих і голодних – насичував, хворим подавав усяку розраду, боржникам – прощав, невільних пускав на волю. Твоя щедрість і милість ще й сьогодні згадуються між людьми, а ще більше – перед Богом і ангелами Його. Заради того ти став возлюбленим милістю Бога й набув сміливість до Нього як вічний слуга Христа. Тут стають у пригоді сказані слова: “Милосердя ж понад суд” (Як. 2:13), і милостивість людини як ознака Його. Вірне бо слово Самого Господа: “Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть” (Мт. 5:7).

Але ясніше й правдивіше свідчення про тебе наведемо із Святого Писання, сказане Ап. Яковом, що “той, хто навернув грішника з хибної його дороги, спасе його душу від смерті й покриє багато гріхів” (Як. 5:20). Якщо така нагорода від Доброго Бога тільки за одну навернену людину, – то яке спасіння заслужить, о Василію, яке гріховне обтяження скине той, хто навернув не одну людину від облуди ідолської омани, не десятьох, не все місто, а всю країну оцю?

Сам Христос Спаситель показує і запевняє нас, якої слави і честі ти сподобився в небесах, коли каже: “Хто визнає мене перед людьми, того і я визнаю перед моїм Отцем небесним” (Мт. 10:32). Якщо таке визнання від Христа перед Богом здобуває той, хто сповідує Його перед людьми, – скільки ж ти здобудеш похвали від Нього, не тільки визнавши, що Христос є Сином Божим, але сповідувавши і віру Його, встановивши не один собор, – бо ж по всій своїй землі і церкви Христові поставив, і служіння Йому завів!

Радуйся, подобниче Константина, в ділах і наслідді твоїм!

Подобниче ти великого Константина, рівноумний, рівнохристлюбний, рівнопошаний ти до слуг Його! Той із святими Отцями Нікейського Собору закон людям встановлював, а ти з новими нашими отцями-єпископами збираючись часто, з великим смиренням нараджувався, як то серед тих новопізнаних Господа людей закон встановити. Той серед греків і римлян Царство Богові підкорив; а ти – Русі.

Тепер уже як у них, так і в нас Христос Царем визнається. Той з матір'ю своєю Єленою, Хрест з Єрусалима принісши, по всьому своєму світі розіслав, щоб віру скріпити; а ти з твоєю бабою Ольгою, принісши хрест від Нового Єрусалима, Константинограда, по всій своїй землі розставив для утвердження віри. А тому ти подібний до нього, і з ним Господь учинив тебе достойним єдиної слави і честі на небесах ради твого благовір'я, яке ти мав за життя свого.

Гарна слава благовір'ю твоєму, о блаженниче, – Свята Церква Святої Богородиці Марії, яку ти спорудив на правовірній основі, де й твоє славне тіло нині спочиває, очікуючи архангельської труби. Дуже добра і вірна слава – син твій Георгій, що Господь учинив його наслідником твого володіння, що не порушує твого уставу, але утверджує його, не зменшує встановленого твоїм благовір'ям, а ще більше додаючи до нього, не говорить – а діє і недокінчене тобою – докінчує, як Соломон після Давида; бо й Дім Божий великий святої Його Премудрості збудував на святість і освячення міста твого, який окрасив усякими окрасами, золотом і сріблом, і дорогоцінним камінням, чесним посудом, чим церква величається і славиться по всіх довколишніх країнах; і іншої такої не знаходиться на всій півночі земній від сходу до заходу. А славний город твій Київ величчю, як вінцем, обложив, а людей твоїх і город передав Святій Всеславній і скорій на поміч християнам Святій Богородиці, Якій і церкву на великих воротах збудував в ім'я першого Господнього свята Святого Благовіщення. І так, як Архангел дав привітання дівиці, нехай дається городові цьому. Як до Неї бо [було сказано]: “радуйся, Благодатна, Господь з Тобою!” (Лк. 1:28); так і городові: “Радуйся, благодатний городе. Господь з тобою!”.

Встань же, о чесна Голово, із гробу свого, встань і отряси сон! Ти бо не вмер, а спиш до загального вставання всіх. Встань, ти не вмер, тобі ж бо не личить умирати, увірувавшому в Христа – життя всьому світові. Отряси сон, піднеси очі і подивись, якої честі тебе Господь там сподобив і на землі не безпам'ятним залишив синам твоїм. Встань, подивись на чадо своє Георгія, подивись на утробу свою, подивись на милого свого; подивись на того, що його Господь вивів із чересел твоїх; подивись на того, що окрашує престол землі твоєї, і возрадуйся, і возвеселися. До того ж подивись і на благовірну невістку свою Ірину; подивись і на внуків своїх, і правнуків, як живуть, як їх береже Господь, як благовір'я зберігають по заповіті твоєму, як до святих церков учащують, як прославляють Христа, як поклоняються Імені Його.

Подивись і на город, як він сяє величністю; подивися на церкви, що процвітають; подивися на Християнство, що розростає; подивися на город, що ясніє, іконами святими освітлений і фіміамом повитий, і похвалами божественними й піснями святими оспівуваний. І все це

побачивши, возрадуйся і звеселися і похвали Доброго Бога, що є творцем усього того. Дивись же, якщо не тілом, то духом. Тобі все це показує Господь, щоб ти з цього радів і веселився, бо твоє вірне осіяння, не висушене жаром невірства, а розплоджене дощем Божої допомоги, є багатоплідним.

Радуйся між владиками, Апостоле, що не мертві тіла воскрешає, а душі наші мертві, що були умертвлені недугою ідольського служіння, воскресив! Тобою бо ми обоготворились і Життя Христа пізнали; ми були скорчені від бісовської омани – і тобою вирівнялися, і на путь життя вийшли; сліпими були від бісівської омани – і тобою випростувалися сердечними очима; осліплені незнанням – і тобою прозріли світло трисонячного Божества; німими були – і тобою заговорили, і нині вже від малого і великого прославляємо Одноістотну Трійцю.

Радуйся, учителю наш і наставнику благовір'я! Ти був зодягнений правдою і міцністю підперезаний, озутий істиною, вінчаний розумінням і милостивістю, як перснем, і спорудою золотою окрашений. Ти був, о чесна Голово, для нагих – одіжжю, ти був для голодних – годувальником; для спраглих охолодженням утроби; ти був удовицям помічником, ти був для подорожніх пристановищем, ти був для бездомних захистом, ти був для скривджених заступником, для бідних збагаченням. За таке добродійство та інше прийняв нагороду на небесах, добро ж бо наготував Бог тим, що люблять Його.

І прозрінням солодкого Його обличчя насолоджуючись, помолися за землю свою і за людей, що над ними так благовірно володарював, що зберігав їх у мирі й благовір'ї, переданим тобою, і нехай прославляється в ньому правовірність, і нехай кленеться все єретицтво, і нехай охороняє їх Господь від усякої війни і полону, від голоду і всякої біди та утисків. Найбільше ж молися за сина свого, благовірного кагана нашого Георгія, щоб у мирі і в здоров'ї він міг безодню життя переplistи і до пристановища небесного захисту неушкоджено кораблем душевним пристати, з вірою збереженою і з багатством добрих діл; і нехибно даних йому Богом людей провадячи, стати з тобою без сорому перед Престолом Вседержателя Бога і за турботи про охорону людей його прийняти від Нього нетлінний вінець слави за всіма праведними, що потрудилися Його ради.

Молитва Іларіона за народ

Оцим же, Владико Царю і Боже наш, високий і славний Чоловіколюбче, що подаєш за труди славу і честь і що твориш учасниками Свого Царства, – пом'яни, яко Благий, і нас, немічних Твоїх, бо Твоє ім'я – Чоловіколюбчець. Якщо добрих діл і не маємо, то заради великої

Своєї милості спаси нас. Ми ж бо люди Твої й вівці пастви Твоєї й отара, яку Ти недавно почав пасти, витягнувши від гибелі ідолослужіння.

Пастирю добрий, що кладеш душу за овець (Єв. 10:14,15), не остав нас, хоч ще й далі блудимо; не відкинь нас, хоч Ще далі грішимо перед Тобою, як ті новокуплені раби, що нічим не догоджають господареві своєму. Хоч і стадо мале, промов до нас: “Не бійсь, маленьке стадо, бо вашому Отцеві вподобалося дати вам Царство” (Лк. 12:32). Багатий милістю і добрий щедротами! Ти, що обіцяв прийняти тих, що каються, і очікуєш навернення грішних, не пам’ятай багатьох гріхів наших, прийма нас, що звертаємося до Тебе; загладь рукописання провин наших, прикороти гнів, якими ми розгнівали Тебе, Чоловіколюбче! Ти бо єси Господь, Владика і Творець, і в Тобі спочиває влада, чи нам жити, чи умерти.

Відклади гнів, Милостивий, хоч і достойні ми його за гріхи наші; оминай нас випробуванням, бо земля ми і порошок, і не входить у суд з рабами своїми (Пс. 142:2). Ми, люди Твої, Тебе шукаємо, до Тебе припадаємо, Тебе благаємо. Ми согрішили, вчинили несправедливість, поводитися зле, бунтувались і відступили від твоїх велінь і заповідей (Дан. 9:5). Земними будши, до земного схилилися і лиха накоїли перед лицем Слави Твоєї, тілесним похотям віддавшись, поневолили себе гріхами й турботами життєвими; стали втікачами від свого Владика, убогі на добрі діла, окаянні заради злого життя [нашого]. Каємося, просимо, молимося. Каємося у злих ділах наших; просимо, щоб Ти послав Свій страх у серця наші; молимося, щоб на Страшному Суді Ти помилював нас. Спаси, зглянься, пробач, навісти, змилосердься, помилуй. Твої бо ми, Твоє творіння і діло рук Твоїх. Бо коли ти, Господи, зважатимеш на провини, – о Господи, хто встоїться? (Пс. 129:3). І душі наші в руках Твоїх, і дихання наше у волі Твоїй. Задля того ж умилоствлення Твого до нас ми в добрі перебуваємо. Якщо ж з гнівом споглянеш на нас, щезнемо, як рання роса. Не встоїться бо порошок проти бурі, а ми проти гніву Твого. Але як творіння ми від Сотворителя милості просимо. Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоєї (Пс. 50:3). Все бо добре для нас – від Тебе. Все ж несправедне від нас – до Тебе. Всі бо ми відхилилися, і всі разом відкинені були (Пс. 14:3); нема бо між нами ні одного, хто дбав би про небесне і подвизався б, але всі турбуємося про земне, всі в турботах життєвих. Бо нема вже побожного на землі (Пс. 14:1), не Ти оставляєш і забуваєш нас, але ми не шукаємо Тебе і до всього видимого принаджуємося. Тому-то й побоюємося, що й з нами вчиниш, як з Єрусалимом, що оставив Тебе і не схотів ходити дорогою Твоюю. Але не вчини нам, як їм, по ділах наших і не по гріхах наших віддай нам. Будь терпеливим до нас і ще довго

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

потерпи; спини полум'я гніву Твого, що розвивається на нас, рабів Твоїх; Сам настав нас на Правду Твою, навчаючи нас творити волю Твою, бо Ти єси Бог наш (Пс. 143:30), а ми люди Твої, Твоя частка. Твоє насліддя. Не підносимо бо ми руки свої до Бога чужого, не наслідуємо якогось неправдивого пророка і не придержуємося єретичної науки. Але призиваємо Тебе, Істинного Бога, і до Тебе, який живе на Небесах, наші очі підносимо; до Тебе руки наші простягаємо і молимося:

Прости нам, як Благий і Чоловіколюбчець; помилуй нас, що кличеш грішників до покаяння; і на Страшному Суді Твоєму не позбав нас стояння праворуч Тебе, але сподоби нас бути причасниками благословення праведників. І поки царить спокій, не наводь на нас напастей спокуси; не віддай нас у руки чужинців, щоб не назвався город Твій містом у полонених, а паства Твоя – захожими на не своїй землі; щоб не говорили країни: “Де ж Бог їх?”.

Не допускай на нас турбот, ні голоду, ні марної смерті, огню, потопу, щоб не відстали від віри нетверді вірою.

Мало карай нас, а багато милуй; мало насилай на нас язви, а милостиво зціляй нас; менше опечалуй нас, а скоріше возрадууй. Бо наше ество не може довго переносити гніву Твого, як стебла – вогню. Але будь тихим до нас і змилосярдся, бо Тобі належить милувати і спасати нас. Тим-то продовжи милість Твою на людей Твоїх; війни відвертай, мир утверджуй, країни заспокой, голодних насити, володарів наших учини грізними для інших країн, бояр умудри, міста розшир. Церкву Твою розрости, володіння своє збережи, мужів, жінок і молодих спаси; невільних, уполонених, засланих, що подорожують і плавають, ув'язнених, у голоді, спразі й наготі, всіх помилуй, усіх потіш, усіх обрадууй, подаючи їм радість тілесну й душевну молитвами й умоленням Пречистої Твоєї Матері і Святих Небесних Сил, Предтечі Твого й Хрестителя Івана, Апостолів, Пророків, Мучеників, Преподобних і молитвами всіх Святих.

Змилосярдся на нас і помилуй нас, щоб ми, бережені Твоєю милістю в єдності Віри, совокупно й радісно прославляли Тебе, Господа нашого Ісуса Христа, з Отцем, з Пресвятим Духом, – Тройцю Неподільну, Єдинобожественну, що Царствує на небесах і на землі, Ангелами й людьми, видимим і невидимим творінням, нині і повсякчасно і на віки вічні. Амінь.

Володимир II Всеволодович

МОНОМАХ

(1053-1125)

Великий Київський князь. Державний і політичний діяч Київської Русі, воєначальник, письменник.

Син Всеволода Ярославича (онук Ярослава Мудрого) та позашлюбної дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха Марії. Хрещене ім'я – Василь.

Був двічі одружений. Перша дружина – Гіта – дочка короля англосаксів Гарольда, який загинув у битві з норманами Вільгельма Завойовника при Гастінгсі 14 жовтня 1066 року. Того ж року Мономах був одружений вдруге – з дочкою половецького хана Аепа.

У 1066 році Володимир Всеволодович отримав наділ у княжіння в Ростово-Суздальській землі. Згодом княжив у Смоленську (1070-1072, 1077-1078), Володимирі-Волинському (1072-1076), Чернігові (1076-1077, 1078-1094) та Переяславі (1094-1113).

У 1076 році очолив похід руського війська в Богемію, а в 1093 – у Польщу. Брав участь у походах проти полоцького князя (1077, 1078), тьмутараканських князів (1078), торків (1080), в'ятичів (1080-1081), волинських князів (1084, 1117), мінського князя (1116, 1119), новгородців (1118).

Але найбільш відомою була його військова діяльність, спрямована проти половців. Так, у 1079 році Мономах вперше розбив половців у битві під Стародубом. Вдруге він це зробив у 1084 році в битві біля Прилук. У 1095 році Мономах розбиває половецьких ханів Ітларя та Кітана, у 1096 – хана Тугоркана (битва під Переяславом), 1107 – ханів Боняка і Шарукана (битва на річці Сула) та інших.

Відзначився в дипломатичній діяльності. Так, у 1073 році саме він уклав у Сутейську мир з Польщею. Для відсічі половців провів декілька княжих з'їздів: у Любецький (1097), Витечівський (1100), на Долобському озері (1103). У 1101 році провів мирний русько-половецький з'їзд у місті Сакові.

У 1113 році, після смерті київського князя Святополка Ізяславовича, під час київського повстання боярська верхівка запросила Володимира Мономаха на князювання до Києва. Придушивши повстання, новий князь, проте, був змушений піти на поступки народним низам, видавши закон, за яким зменшив відсотки (рези) за позички і тимчасово трохи полегшив становище закупів, скасував холопство за борги (у розширеній редакції “Руської правди”

ці постанови відомі під назвою “Статут Володимира Мономаха”). Провів радикальну реформу порядку спадкоємства, згідно з якою було прийнято за-саду прямого родового спадкування замість складної системи сеньйорату та зміни уділів. Відновив великокнязівську владу на більшій частині давньо-руських земель і тимчасово затримав процес остаточного роздроблення Ки-ївської Русі.

Володимир Мономах – автор вміщеного в Лаврентіївському літопису “Повчання” (1117) своїм дітям – видатного давньоруського літературного твору. У цьому ж літопису наведено легенду, нібито Володимир Мономах одержав від свого діда Костянтина барми і корону (так звану “шапку Мо-номаха”), які були символами монархів спочатку Московського царства, а потім – Російської імперії.

Помер Володимир Мономах 19 квітня 1125 року на річці Альті біля Переяслава.

Праця “Повчання” подається за *джерелом*: Володимир Мономах. По-вчання [Текст] / Володимир Мономах ; пер. з давньоруськ. В. Ярошенко // Україна: філософський спадок століть. – К. : Фонд сприяння розвитку мис-тецтв, 2000. – С. 158–169.

“Повчання”

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом благословенний, батьком возлюбленим і матір’ю своєю з Мономахів – названий при хрещенні Василем, руським іменем Володимир... і ради людей християнських, яких стільки уберіг з милості своєї і батьківської молитви від всіляких бід! Сидячи на санях, подумав я в душі своїй і похвалив Бога, що до сих днів мене допровадив.

Хай діти мої, чи інший хто, слухаючи сю грамотицю, не посмі-ються, а кому із дітей моїх вона буде люба – хай прийме її в серце своє і, не лінуючись, почне, як і я, трудитися.

Перш за все, бога ради і душі своєї, майте страх божий у серці своєму і милостиню подавайте щедрю, – бо то початок всякого добра. Якщо ж комусь не люба грамотиця ся, хай не посміхається, а так про неї скаже: на далекій путі та на санях сидячи, небилиць наговорив.

Зустріли були мене на Волзі послы від братів моїх і сказали: “Приєднуйся до нас, і виженемо Ростиславовичів, і волость їхню від-беремо. Якщо ж не підеш з нами, то ми собі будемо, а ти собі”. І я ска-зав: “Хоч ви й гніваєтесь, але не можу я ні з вами піти, ні клятву по-рушити”.

І відправивши їх, узяв Псалтир, розгорнув у печалі, і таке мені випало: “Пощо сумуєш, душе? Пощо бентежиш мене?” і далі. А потім вибрав слова ці чудові, розклав їх у ряд, і написав: “Якщо вам останні не любі, то беріть передніх”.

“Пощо сумуєш ти, душе моя? Пощо бентежиш мене? Я надіюсь на Бога, бо перед ним сповідаюся”. “Не змагайся з лукавими, не завидуй творящим беззаконня, бо лукаві будуть знищені, а боготерпці – ті будуть володіти землею. І ще трохи – і не буде грішника, шукатиме місця свого – і не знайде.

Покірнії успадкують землю і насолоджуватимуться багатоліким світом. Наглядає грішний за праведним і скрегоче на нього зубами своїми. Господь же посміхається з нього і провидить, коли прийде день його [останній]. Оружжя добули грішники, напинають лук свій, щоб підстрелити убогого і нужденного, вразить справедливих серцем. Оружжя їхнє вразить власне серце, а луки їхні зламаються. Лучче милість праведних, аніж великі багатства грішних. Бо сила грішних зламається, а праведних зміцнює Господь. Отож, грішники згинуть, а праведних же він милує і дає їм. Отож, ті, що благословляють його, успадкують землю, а ті, що проклинають його, будуть випущені. Господь стопи чоловіка направляє. І навіть коли впаде – не розіб’ється, бо Господь підтримує руку його. Молодим був і постарів, а не бачив залишеним праведника, ні дітей його, щоб хліба просили. Щодень подає милостиню і в борг дає праведний, і нащадки його благословенні будуть. Ухилийся від зла, твори добро, шукай миру і проганяй [зло], – і живи во віки віків”.

“Коли б повстали люди, то живими б пожерли нас; коли б розгнівалася на нас лють його, то вода б нас потопила”.

“Помилуй мене, Боже, бо зневажив мене чоловік, щодень борючись, гнітить мене. Зневажили мене вороги мої, бо багато бореться проти мене з неба”. “Возвеселиться праведник і, коли побачить відомщення, руки свої омие в крові грішника. Адже сказав чоловік: “Якщо є нагорода праведнику, то є й Бог, що творить суд на землі”. “Візьми мене із рук ворогів моїх, Боже, і від тих, що повстають на мене, відніми мене. Увільни мене від творящих беззаконня і обрятуй мене від кровожадних, які полонили душу мою”.

“І, як гнів у люті його, так життя і воля його: ввечері вселяється плач, а ранком з’являється радість”.

“Бо лучче милість твоя, аніж життя моє, і вуста мої хай восхваляють тебе. Так благословлю тебе за життя моє і в честь твою здійму руки мої”.

“Захуйте мене від сонмища лукавих і від зборища творящих неправду”. “Возвеселиться всі праведні серцем. Благословляю Господа повсякчас, безконечна хвала йому” і таке інше.

От так і Василій навчав, зібравши біля себе юних, мати душу чисту й незаплямовану, тіло худокосте, розмову лагідну і дотримуватись слова Господнього: “Їжа і питво має бути без шуму великого,

при старших мовчать, премудрих слухать, старшим коритися, з рівними і меншими в любові бути, – розмовляти без лукавства, а розуміти багато, не лютитися словом, не хулити мовою, не багато сміятися, соромитись старших, з жінками безпутними не розмовляти, очі долу опускати, а душу вгорі тримати, уникаючи їх. Не ухилятися наставляти падких до влади, ні в що ставити, що від усіх честь. Коли ж хтось із вас може іншим корисне зробити, від Бога на віддяку і насолодження вічними благами – нехай надіється”. “О, Владичице Богородице! Відведи від убогого серця мою гордість і буйство, щоб не величався марнотами світу цього у нашій пустотній житті”.

Навчився, праведний чоловіче, поступати благочестиво, навчився за євангельським словом, “очима управлять, язик стримувати, ум упокорювать, тіло поневолювать, гнів погублять, помисли чисті мати, спонукаючись на добрі діла ради Господа; позбавлений – не мсти, зненавиджуваний – люби, гнаний – терпи, підданий хулі – моли, умертви гріх”.

“Заступайтесь за обиженого, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю. Приходьте, щоб об’єднатися, – говорить Господь. – Якщо гріхи ваші будуть, як багряниця, обілю я їх, як сніг” і таке інше.

“Засіяє весна посту і квіт покаяння; очистимо себе, браття, від всілякої крові, тілесної і душевної. Звертаючись до світодавця, говоримо: “Слава тобі, чоловіколюбче!”.

Справді, діти мої, зрозумійте, який до тебе чоловіколюбивий Бог милостивий і премилостивий. Ми, люди, грішні і смертні, і якщо нам хтось зло зробить, то хочемо стерти його і кров його пролити негайно; а Господь наш, володіючи і життям, і смертю, безмірні гріхи наші терпить і аж до кінця життя нашого. Як люблячий батько б’є дитя своє і знову пригортає до себе, так і Господь наш показав нам, як ворогів перемагати, як трьома добрими ділами позбуватися від них і перемагати їх: покаянням, сльозами і милостинею. І це вам, діти, не тяжка заповідь Божа, як тими ділами трьома позбутися гріхів своїх і царства [небесного] не лишитися. І, Бога ради, не лінуйтеся, умоляю вас, не забувайте тих трьох діл: не тяжкі вони, ні усамітнення, ні чернецтво, ні голод, що інші добродійні терплять, адже й малими ділами можна заслужити милість Божу.

“Що таке чоловік, як подумаєш про нього?” “Великий ти, Господи, і дивні діла твої, і ніяк не може розум людський розповісти про чудеса твої”, – і знову кажемо: “Великий ти, Господи, і дивні діла твої, і благословенне і славне ім’я твоє во віки по всій землі”.

І хто не воздасть хвалу, не прославлятиме сили твоєї і твоїх великих чудес, і доброт, содіяних на цьому світі: як небо влаштоване, а чи сонце, чи місяць, чи зорі, і тьма, і світло, і земля на водах покладена,

твоїм, Господи, промислом! Звірі різні, і птиці, і риби украшені твоїм, Господи, промислом! І цьому диву дивуємось, як із персті створив чоловіка, які лиця різноликі у людської подобі, що коли і всіх людей зібрати, не всі вони на одне лице, але кожний має своє лице за Божою мудрістю.

І цьому дивуватимемось, як птиці небесні із вирію ідуть і, перш за все, в наші руки, і не поселяються в одному місці, але і сильні, і слабенькі розселяються за Божим повелінням, по всій землі, щоб наповнились ліси і поля. І все ж те дав Бог на догоду чоловікові, для їжі, для розваги. Велика Господи, милість твоя до нас, що ті блага створив ти ради чоловіка грішного. І ті ж птиці небесні умудрені тобою, Господи, коли повелиш, то заспівають і чоловіка то й розважать, а коли не повелиш їм, то й ті, що голос мають, оніміють. “І благословенний ти, Господи, І восхвалений сильно”. “Всілякі чудеса і блага створив і зробив. І хто не хвалить тебе, Господи, і не вірує всім серцем і всією душею во ім’я Отця і Сина і Святого Духа, – хай буде проклятий”.

Оці слівця божественні прочитавши, діти мої, похваліте Бога, даючого нам милість свою; а се від слабого мого розуму напучення. Вислухайте мене, якщо не все приймете, то половину.

Якщо вам Бог пом’якшить серце, і сльози свої зроните за гріхи свої, кажучи: “Як блудницю, і розбійника, і митаря помилував ти, так і нас, грішних, помилуй!”. І в церкві це робить і [спать] лягаючи. Не грішіть ані єдину ніч, а якщо можете, поклоніться до землі, а коли вам нездужатиметься, то тричі. А того не забувайте, не лініться, бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемагає диявола, і що вдень согрішить, то тим чоловік [вночі] спасається від [гріха]. А якщо і на коні їдучи не будете ні з ким справ мати, і коли інших молитов не вмієте промовляти, то “Господи помилуй” повторяйте безперестанку про себе: бо та молитва найліпша, – аніж розмишлять, їздячи, про нісенітницю.

А найголовніше – убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуйте і подайте [милостиню] сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина. Слово мовлячи, і про погане, і про добре, не клянїться Богом і не христїться, бо в тому нема тобі ніякої потреби. Якщо ж будете клятву давати братам чи будь-кому, то перевірте серце своє і, на чому можете устояти, у тому і клянїться, а, поклявшись, дотримуйтеся, аби, [порушивши] клятву, не погубили душі свої. Єпископи, і попи, й ігумени з любов’ю приймайте від них благословення, і не сторонїться їх, і, в міру сил своїх, любіть і печіться про них, щоб прийняти їхню молитву від Бога. А понад усе – гордині не майте ні в серці, ні в розумі, але скажемо: “Смертні ми,

сьогодні живі, а завтра – в гріб; це все, що ти нам дав, не наше, а твоє, доручене нам тобою на мало днів. І в землю не ховайте [скарбів], то нам великий гріх. Старих шануйте, як отця, а молодих – як братів. У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте. Не покладайтесь на тівуна, ні на отрока, щоб не насміхалися гості ваші ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод: ні питву, ні їді не попускайте, ні спанню; і сторожів самі споряджайте, і вночі, розставивши скрізь [сторожу], біля воїв самі лягайте, а рано вставайте; а оружжя не спішіть із себе знімати, не роздивившись, бо з-за лінощів раптово чоловік гине. Лжі остерігайтесь, і п'янства, і блуду, бо в них гине душа і тіло. Куди б ви не йшли і якими шляхами по своїх землях, не давайте отрокам чинити пакості, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні в житлах, щоб не почали вас проклинать. Куди не підете і де не станете, напійте і нагодуйте страждущого. А найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий чоловік, чи знатний, чи посол. Якщо не можете [пошанувати] його дарами, то їжею і питвом: бо вони мимоходом прославлять чоловіка по всіх краях або добрим, або злим. Хворого відвідайте, покійного проведіть, бо всі ми смертні. І чоловіка не минайте, не привітавши, доброго слова не сказавши. Жінку свою любіть, але не давайте їм над собою влади. Це ж і кінець всьому: страх Божий майте над усе.

Якщо почнете забувати це, то частіше перечитуйте: і мені не буде соромно, і вам буде добре.

Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій, дома сидючи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лінь бо – мати всьому: що уміє, то забуде, а чого не вміє, того не навчається. Добро діючи, не лінуйтеся ні на що добре, найперше – до церкви: хай не застане вас сонце в постелі. Так і отець мій блаженний робив, і всі знатні мужі славні. На заутрені воздати Богові хвалу і потім, коли сонце сходить і побачивши сонце, належить прославити Бога із радістю і сказати: “Просвіти очі мої, Христе Боже, що дав ти мені світ свій красний”. І ще: “Господи, додай мені літо до літа, щоб у подальшому, в гріхах своїх покаявшись, оправдав життя своє”. Так я похваляю Бога, сідаючи думать з дружиною, чи людям суд творити, чи на лови ідучи, чи дань збираючи, чи спать лягаючи: спання Богом визначене на полудне. По цьому визначенню відпочивають і звірі, і птиці, і люди.

А це вам повідаю, діти мої, про труд свій, який я сповняв, шляхи верстаючи і на ловах із тринадцяти років. Перший раз ішов я до Ростова через [землю] витячів. Послав мене отець, а сам пішов на Курськ. І знову другий раз ходив у Смоленськ із Ставком Скордятичем, який потім пішов на Берестя з Ізяславом, а мене послав у Смоленськ, а із

Смоленська пішов я у Володимир. Тої ж зими послали мене брати у Берестя на пожарище, де ляхи були попалили, і там я тримав город у тиші. Потім пішов у Переяслав до батька, а після Великодня із Переяслава у Володимир – у Сутейську мир заключить із ляхами. Звідти знову на літо – у Володимир.

Тоді послав мене Святослав у Ляхи. Ходив за Глогів до Чешського лісу, ходив у землі їхній чотири місяці. І в те ж літо і дитя перше народив, новгородське. А звідти [пішов] до Турова, а на весну в Переяслав, потім до Турова.

Як умер Святослав, я знову – в Смоленськ, а із Смоленська тієї ж зими – у Новгород; на весну – Глібові на поміч. А літом із батьком під Полтеськ, а другої зими із Святополком під Полтеськ, – випалили Полтеськ. Він пішов у Новгород, а я з половцями на Одреск, воюючи, і в Чернігів. І знову із Смоленська прийшов до отця у Чернігів. І Олег прийшов [туди] із Володимира виведений, і запросив його із батьком до себе на обід у Чернігові на Краснім дворі, і подарував отцю триста гривен золота. І знову, коли із Смоленська повертався, ішов, б'ючись із половецькими воями, до Переяслава і застав там отця, який з походу повернувся. Тоді знову ходили того ж літа із батьком і з Ізяславом до Чернігова битися з Борисом. І перемогли Бориса і Олега. І знову пішли у Переяслав, і стали в Оброві.

І Всеслав – Смоленськ попалив, і я з чернігівцями, сівши на два коня, погнав, і не застав у Смоленську. Тим же шляхом, женучись за Всеславом, попалив землю і повоював до Лукомля і до Логожська, потім на Дрюцьк, воюючи, потім у Чернігів.

А в ту зиму повоювали половці Стародуб весь, і я ходив із чернігівцями і з половцями, на Десні захопили [в полон] князів Асадука і Саука, а дружину їхню перебили. І наступного ранку за Новим Городом розігнали сильне військо Белкатчина, а семечів і полон весь відбили.

А у В'ятичі ходив дві зими на Ходоту і на сина його, і до кордону ходив першої зими. І ще за Ізяславовичами [гналися] за Микулин, і не настигли їх. І тієї весни – до Ярополка у Броди на раду. Того ж літа ходили у погоню за Хорол ріку за половцями, які захопили були Горошин.

І тієї осені ходили з чернігівцями і з половцями-читієвичами до Мінська; захопили город і не залишили в ньому ні челядника, ні скотини.

Тієї зими ходили до Ярополка на раду у Броди і дружбу велику заключили.

І весною посадив мене отець у Переяславі попереду братів, і ходили за Супій. І, йдучи в город Прилуку, несподівано нас зустріли половецькі князі із вісьмома тисячами і хотіли б ради з ними битися, але оружжя відіслали були вперед на повозах, і ввійшли в город. Тільки

семця одного взяли живим та декілька смердів, а наші їхніх більше перебили і зловили; і половці, не сміючи навіть коня взяти в руки, повтікали тієї ж ночі на Сулу. А наступного дня, на Госпожин день, ходили до Білої Вежі, і Бог нам поміг і свята Богородиця: перебили дев'ятсот половців і двох князів взяли – Багубарсового брата Асиня і Сакзя, і тільки два мужі їхні втекли.

А потім на Слатославль гналися за половцями, а потім на город Торчеськ, і потім на Гюргів за половцями. І знову на тому боці [Дніпра], біля Красна, половців перемогли. І потім із Ростиславом же у Варина вежі взяли. І потім ходив у Володимир, знову Ярополка посадив, і Ярополк помер.

І знову після батьківської смерті і при Святополку на Стугні билися з половцями до вечора, билися біля Халіпа, і потім мир заключили із Тугорканом і з іншими князями половецькими, і у Глібових людей відібрали дружину всю свою.

І потім Олег на мене прийшов із усією Половецькою землею до Чернігова, і билася дружина моя з ним вісім днів за малу греблю, і не дали ввійти їм в острог. Жаліючи душі християнські, і села палаючі, і монастирі, я сказав: “Не хвалитися поганим!”. І віддав братові стіл батька його, а сам пішов на стіл батька свого в Переяслав: і вийшли ми в день святого Бориса із Чернігова, і їхали крізь полки половецькі, і не сто [воїв було в] дружині, а разом із дітьми і з жонами. І облизувалися на нас половці, як вовки, стоячи і біля перевозу, і на горах, та Бог і святий Борис не дав їм мене на поживу, неушкоджені дійшли ми до Переяслава.

І сидів я у Переяславі три літа і три зими з дружиною своєю, і чимало бід прийняв від війни і від голоду. І ходили на воїв половецьких за Римів, і Бог нам поміг – перебили їх, а других в полон забрали.

І знову ж, Ітларевих чад перебили, і вежі їхні взяли, пішовши за Голтав.

І в Стародуб ходили на Олега, тому що накладав був із половцями. І на Буг ходили, із Святополком на Боняка [ходив] за Рось.

І в Смоленськ ходили, із Давидом замирилися. І знову, вдруге, ходили і з Ворониці.

Тоді ж і торки прийшли до мене із половцями-читієвичами, ходили ми їм назустріч на Сулу.

І потім знову ходили на зиму в Ростов, і три зими ходили в Смоленськ. Із Смоленська пішов я в Ростов.

І знову з Святополком ганялися за Боняком, але не убили, і не здогнали його.

І на зиму пішов у Смоленськ, із Смоленська вийшов після Великодня; і Гюргева [Юрієва] мати померла.

У Переяслав прийшов на літо, забрав братів.

І Боняк прийшов зі всіма половцями до Кснятина, пішли за ним із Переяслава за Сулу, і Бог нам поміг, і полки їхні перемогли, і князів полонили ліпших, і після Різдва уклали мир із Аепою, і, взявши у нього дочку, пішли в Смоленськ! І потім я пішов у Ростов.

Повернувшись із Ростова, знову пішли на половців, на Урубубу, із Святополком, і Бог нам поміг.

І потім знову на Боняка до Лубен, і Бог нам поміг.

І потім ходили до Воїня із Святополком; і потім знову пішли на Дон із Святополком і з Давидом, і Бог нам поміг.

І до Виру прийшли було Аепа і Боняк, хотіли взяти його; до Романа пішли ми з Олегом і з дітьми на них, а вони, почувши, втекли.

І потім на Мінськ ходили на Гліба, який захопив наших людей, і Бог нам поміг, і зробили те, що задумали.

І потім ходили до Володимира на Ярославця, не стерпівши злочинів його.

А із Чернігова до Києва зо сто разів їздив до батька, за день приїжджав до вечерні. А всіх переїздів було вісімдесят три лише великих, а решту малих і не згадаю. І мирі в уклав із половецькими князями без одного двадцять, і з батьком, і без батька, і дарував скотини багато і багато одягу святого.

І звільнив ліпших половецьких князів із оков стільки: двох братів Шаруканевих, Багубарсових три, чотирьох братів Овчини, а всіх ліпших князів – сто. А самих князів Бог живими б руки давав: Коксус із сином, Аклан, Бурчевич, таревський князь Азгулуй, інших кметів молодих п'ятнадцять, цих я живими привів, порубав і пометав у ту річку Славлий. А по черзі перебив біля 200 у те врем'я ліпших.

А от так трудився на ловах, доки сидів у Чернігові, і коли із Чернігова вийшов, і до цього літа по [сто] звірів заганяв і брав без великих зусиль, окрім інших ловів поза Туровим, де я з батьком ловив всякого звіра.

А от що я в Чернігові робив: коней диких своїми руками у пущах в'язав, по десять і двадцять живих коней, окрім того, по Росі їздячи, ловив своїми руками тих же диких коней. Два тури піднімали мене на рогах разом із конем, олень мене один бив і два лосі, один ногами топтав, а другий рогами бив, вепр мені на бедрі меч відняв, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір стрибнув мені на бедра і коня разом зі мною звалив. І Бог неушкодженим мене зберіг. І з коня багато падав, голову собі двічі розбивав, і руки і ноги собі вередив, в юності своїй вередив, не жалів життя свого, не щадив голови своєї.

Те, що треба було робити отроку моєму, сам робив, на війні і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в мороз, не даючи собі спокою. На

посадників, ні на биричів не оглядався, сам робив, що було потрібно робити, весь наряд, і в домі своєму робив так само. І для ловчих ловчий наряд сам давав, що стосується і конюхів, і соколів, і яструбів.

А ще і бідного смерда, і вбогу удовицю не давав сильним обідити, і церковний порядок і службу сам пильнував.

Тож не осуждайте мене, діти мої чи хто інший, коли прочитає це: бо не хвалю себе, ні відваги своєї, а хвалю Бога і прославляю милість його, що мене, грішного і мізерного, стільки літ оберігав від того смертного часу, і не лінивим створив мене, бідного, а на всі діла людські потрібним. І цю грамотицю прочитаючи, подвигніться на всі добрі діла, славлячи Бога і святих його. Смерті-бо, діти, не бійтеся ні ратньої, ні від звіра, але мужське діло вершіть, як вам Бог подасть. Бо коли я ні від раті, ні від звіра і від води, і з коня падаючи [не загинув], то із вас ніхто не зможе постраждати і загинути, якщо не буде на те волі Божої. А коли від Бога буде смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не зможуть відняти [у неї], але коли й про добро дбати, то Божа охорона ліпша людської.

“О многостраждальний і печальний я! Багато, душе, борешся з серцем і перемагаєш серце моє, оскільки, тлінням будучи, роздумую, як постати перед страшним суддею, не покаювшись і не примирившись між собою. Бо коли хто каже: “Бога люблю, а брата свого не люблю, то лож”. І ще: “Коли не відпустите гріхів братових, то й вам не відпустить Отець ваш небесний”. Пророк каже: “Не змагайся з лукавими, не заздри творящим беззаконня”. “Що добріше і прекрасніше, ніж жити братам у згоді!”. А все від диявольського наущення, бо ж були війни і за розумних дідів наших, і за добрих і блаженних отців наших. Диявол-бо не хоче добра родові людському, сварить нас. Так оце я тобі написав, оскільки приневолив мене син мій, якого ти, [Боже], хрестив і який ото сидить поблизу тебе. Прислав він до мене мужа свого з грамотою, кажучи: “Поладимось і помиримось, а братові моему суд [Божий] прийшов. А ми з тобою не будемо месниками, а покладемо те на Бога, коли вони самі стануть перед Богом, а Руської землі не будемо губить”. І я побачив смиренність сина свого, пом’якшав і, Бога устрашившись, сказав: “Він по молодості і нерозумності такий смирний, на Бога уповає, я ж чоловік грішний більше всіх людей”.

Послухав я сина свого, написав тобі грамоту: “Чи приймеш її з добром, чи з хулою, побачу із твоєї відповіді. Адже цими словами я попередив тебе, чого надіюсь від тебе, смиренністю і покаєнням, бажаючи в Бога старих гріхів своїх відпущення. Господь бо наш – не чоловік, але Бог всієї вселенної, і як захоче, то в одну мить створить все, що хоче, та сам перетерпів і хулу, і оплювання, і биття, і на смерть віддав себе, над життям маючи владу і смертю. А що ми, люди грішні

і злі? – сьогодні живі, а завтра мертві, сьогодні в славі і в пошані, а завтра у гробу і в забутті. Інше надбане ним розділять.

Подивись, брате, на батьків наших: що взяли з собою чи нащо їм там одяги? Але тільки [і взяли з собою те], що зробили вони душі своїй. Тобі першому, брате, належало послати з цими словами. Коли ж убили дитя моє і твоє у тебе на очах, годилося б тобі, побачивши кров його і тіло, зів'яле подібно квітці, яка щойно розквітла, подібно ягнятї заколеному, сказати, стоячи над ним, вникнувши в помисли душі своєї: “Горе мені! Що я зробив? Я, скориставшись його нерозумністю, ради неправди світу цього марнотного, взяв гріх на себе, а батькові й матері його дав сльози”.

І сказати належало б [тобі], як сказав Давид: “Я знаю, гріх мій стоїть переді мною завжди”. Не ради пролитої крові помазаник божий Давид, перелюб вчинивши, посипав голову свою [попелом] і плакав гірко. У той же час відпустив йому Бог гріхи його. А перед Богом треба було б тобі покаятися, а до мене написати листа утішливого, а сноху мою послати до мене, бо нема в ній ні зла, ні добра, хай би я обійняв її і оплакав мужа її і свайбу їхню, замість пісень, бо не бачив їхньої першої радості, ні вінчання їхнього через гріхи свої! Так, Бога ради, відпусти її до мене якнайшвидше з першим послом, хай я з нею закінчу сльози, посажу її на місце і сяде вона, як горлиця на сухому дереві, жаліючи, а я утішуся в Бозі.

Тим-бо шляхом ішли діди і батьки наші: суд від Бога йому прийшов, а не від тебе. Як би ти тоді свою волю вволив і Муром добув, а Ростова б не займав і послав до мене, то ми тут би і домовилися. Але сам розсуди, чи мені посилати до тебе належало, а чи тобі до мене? Якби ти звелів дитяті: “Порадсья з батьком”, я б десять раз послав. Чи дивно, що муж поліг у поході? Так гинули ліпші із предків наших. Хай би не вишукував був чужого і мене у ганьбу і в печаль не вводив. Підговорили бо його парубки, хай би собі що-небудь добули [самі], але йому здобули зло. І якщо почнеш каятися перед Богом, і до мене щиросердним будеш, пославши посла свого чи єпископа, і листа напишеш із запевненням [миру], то й волость візьмеш добром, і наше серце прихилиш до себе, і ліпше будемо, ніж раніше: я тобі не ворог і не месник. Не хотів-бо крові твоєї видіти у Стародубі, але не дай Бог кров від руки твоєї видіти, чи від повеління твого, чи котрогось із братів. Якщо ж я брешу, хай Бог мене судить і хрест чесний. Чи в тому гріх сотворив, що на тебе ішов у Чернігів ради поганих у тому каюся, проте я братам висловив жаль і знову повідав, бо я – людина.

Якщо тобі добре, хай з тим, якщо тобі лихо, то от у тебе сидить син твій хрещений із малим братом своїм, хліб їдять дідівський, а ти садиш на своєму [хлібі], – на цьому і домовляйся. Якщо ж хочеш їх убить, то

вони у тебе, оскільки не хочу я лиха, але добра хочу братії і Руській землі. А те, що хочеш взяти насильно, давали тоді у Стародубі як вотчину твою, милосердуючи до тебе. Сам Бог свідок тому, що ми з братом твоїм радилися на випадок, якщо він не зможе домовитися без тебе. І ми не зробили ніякого лиха, навіть не сказали: “Домовляйся з братом, доки не домовитесь”. Якщо котрийсь із вас не хоче добра, ні миру християнам, то не дасть йому Бог узріти миру душі його на тому світі!

Не з потреби говорю тобі чи обіди моєї, посланої Богом, сам почувеш. Але душа мені своя лучча всього світа цього. На страшному суді без оскаржувача сам себе виказуватиму і інше.

“Премудрості наставниче і розуму давче, нерозумних учителю і нужденних заступнику! Утверди в розумі серце моє. Владико! Ти дай мені дар слова, Отче, вустам моїм не перешкоджай волать до тебе: “Милостивий, помилуй падшого!” “Надія моя – Бог, пристанище – Христос, оборона – Святий Дух! Надіє й обороно моя, не зневаж мене, блаженна. Ти у мене помічниця в печалі, і в недугах, і від усіх бід, і тебе славлю, оспівна! І розумійте, і видьте, що я Бог, випробовую серця і відаю помисли, викриваю діла, спалюю гріхами, даю суд сироті, і бідному, і злиденному”. “Схилися, душе моя, і про діла свої подумай, як содіяла, очима своїми оглянь їх, і краплю зрони сліз своїх, і повідай відкрито всі діла свої і всі помисли Христу, і очистись”. Андрію чесний, отче преблаженний, пастуше Критський! Не лишай молитися за нас, шануючих тебе, хай позбудемося всі, шануючі пам’ять твою вірно, гніву, і печалі, і тління, і гріха, і бід. Город свій схорони, Діво, Матір пречистая, який тобою чесно царствує, хай тобою кріпиться і на тебе надіється, перемагає у всіх війнах, відмітає ворогів і тримає їх у послуші. “О Пречистая Матір, що народила найсвятіше із святих – Слово! Приймавши нинішній послух, від всілякої напасті і грядущої муки захисти [нас], до тебе волаючих, молимося тобі, раби твої, і схиляємо коліна серця нашого: схили вухо твоє, чистая, і спаси нас, в скорботах занурених вічно, і сохрани від всякого ворожого полону твій град, Богородице! Пощади, Боже, спадщину твою, прогрішіння наші всі зневаж, маючи нині нас, воздаючих молитви тобі і тій, що родила тебе на землі без сімені, земну милість, призволившу обернути, Христа, в чоловіка”. Пощади мене. Спасе, народився і зберіг ту, що народила тебе, нетлінною після народження твого, коли сядеш судити діла мої, як безгрішний і милостивий, як Бог і чоловіколюбець.

Діво пречистая, неспокушена шлюбом, богообрадувана, віруючим настанов! Спаси мене, пропащого, до Сина твого волаючого: “Помилуй мене, Господи, помилуй! Якщо хочеш судити, не осуди мене на вогонь, не плямуй мене гнівом своїм, – молить тебе Діва чистая, рождениця твоя, Христе, і безліч ангелів і мучеників твоїх”.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Частина 1. Політико-правова думка Стародавнього світу і Середньовіччя

Хрестоматія

У 4 частинах

Для викладачів, аспірантів і студентів
спеціальності “Правознавство”

Укладач

Сухонос Володимир Вікторович

Редактор *А.О. Карпенко*

Технічне редагування *І.О. Кругляк*

Комп’ютерна верстка *Н.А. Височанська*

Підписано до друку 06.05.2010. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 8,77. Умов. друк. арк. 9,38. Тираж 100 пр. Зам. № 912

Державний вищий навчальний заклад

“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57